בילגאריי

זכור בוך

אל מלא רחמים...

סודר ע"י תלמידי מכון קלרק, בית וגן, ירושלים.

Copyright by the Author

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

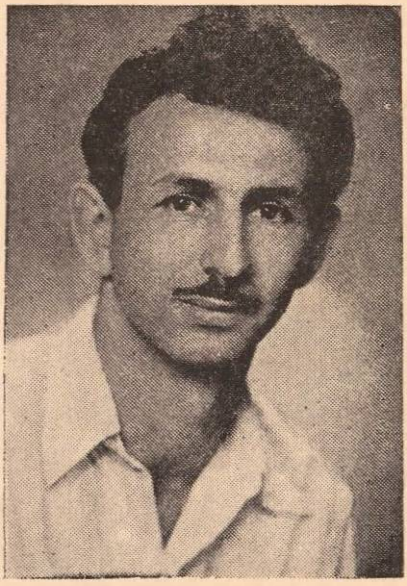
הציור : ב. לינקה, וארשה.

המדפיס: שמעון הודם, רפוס מוזס, רח' פין 7, תל־אביב

די בילגאריער קרושים וואס זענען
אומגעקומען אויף קרוש חש"ם און די
נעפאלענע בילגאריער יידישע פאר-
טיזאנער – געווירמעס.

רעד מחבר

דער מחבר

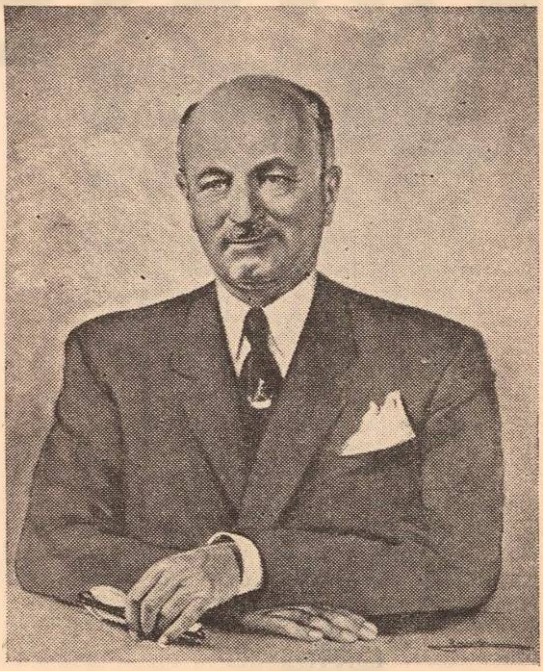
משה שישלבוים

בילגארי

יזכור בוך

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

ירושלים תשט"ו - 1955

דער באוועסטער נדבן פון אמעריקע אלפרעד אילישׁ, משה אילישס אייניקל פון בילגאריי, וועלכער האט געהאָלפן דערשיינען דעמדאָזיקן יזכור־בוך.

The noted American philantropist Alfred Ellish, grandson of Mosea Ellish of Bilgori, who contributed to the publication of this memorial book.

אינהאלט:

אריינפיר

בילגאָרי

די בילגאָריער יידישע באפעלקערונג נאָר די לעצטע 50 יאָר

די רבנים דינאסטיע אין בילגאָריי

יידישע יום־טובֿים אין בילגאָריי

ציוניסטישע באוועגונג אין בילגאָריי

בילגאָרייער יידן אין שטאָט ראָט

די זופערס

דער שליחס דערציילונג

ר' יצחקל חסדו

אינטערסאנטע טיפן פון בילגאָריי

די שריפֿה

דער אריינמארש פון דער דויטשער ארמיי

דער אריינמארש פון דער רויטער ארמיי

דער צווייטער אריינמארש פון דער דויטשער ארמיי

בילגאָרייער יידן אונטער דער דויטשער העדשאפט

דאס וואר נאָר איין שפאָס

חוזק פעפער פון מארנאָגראָד דערציילט

בילגאָרייער יידן אין פארטיזאנישע מחנות

בילגאָרייער יידן אין געטא

ליקווידאציע פון בילגאָרייער געטא

ליקווידאציע פון קליינעם געטא

די לעצטע צוויי יידן פארלאָזן דעם בילגאָרייער געטא

יזכור

אריינפיר

מיט געבויגענע קעפ און צעבראָכענע הערצער שטייען מיר ביים אויפדעקן דעם דענקמאָל פון אונדזער פארטיליקטער היים — דעם יזכור בוך:

ב י ל ג א ר י י:

צו גרוים איז דער ווייטיק און צו אַרעם וועלן זיין מיינע ווערטער, ארויסברעכענדיק דאָס, וואָס איז געווען א מאָל, אין וועט קיינמאָל מער נישט זיין!

אין די אומרואיקע טעג פון פיין און געראנגל, אין וווייטן רוסלאנד, ווען עס איז צו אונדז דערגאנגען די ערשטע ידיעות וועגן העלדישן וואַרשעווער אויפשטאנד און די גרויליקע בשורות פון די פארטיליקטע יידישע יישובים אין פוילן — אין יענע אומרואיקע טעג האָט מיר מיין ווייטיק געמאָלן בילדער פון בילגאָריי. אין יענע טעג זענען מיינע פארפיניקטע ברודער און שוועסטער מיר נאָכגענאנגען, און מיט זייערע ביניקע פינגער געמאָנט א תקון פאר זייער פארשניטן לעבן, אז זייער זכר זאָל נישט פארגעסן ווערן.

דעמלט האָב איך געזומען די פען און אָנגעהויבן צייכענען דעם ערשטן בלאט פון ס פ ר־ה ז כ ר ו נ:

קומענדיק קיין פוילן מיט דער רעפאָטראציע, האָב איך זיך געטראָפן מיט די ערשטע נצול־געוואָרענע פון בילגאָרייער געטאָ, ביי וועמען איך האָב געבעטן גבית עדות וועגן אומקום פון בילגאָרייער ישוב.

צום באדויער האָב איך אָנגעטראָפן אויף פארשטאָפטע אויערן. דאָס זענען נישט געווען קיין מענטשן צו וועלכע מ־קאָן האָבן טענות. דאָס זענען געווען שאָטנס פון מענטשן, וועלכע האָבן געלעבט אין שטענדיקן פחד, און נישט געקאָנט — נישט געוואָלט ארויסרופן אין זכרון יענע גרויליקע בילדער פון דער פינצטערער אָקופאציע נאכט.

אריינפיר

איניקע האבן זיך שפעטער מיט א צייט באפרייט פון דעמאזיקן קאשמאר, און האבן מיר געהאלפן אין מיין ארבעט. די ערשטע וואס זענען מיר צוהילף געקומען, און וועמען איך בין דאנקבאר זענען ווי פאלגט: לייזער (אליעזר) פרוכלענדער, ישראל גייסט און די טארנאגראדער פרוי חוה פעפער.

דער יידישער היסטארישער אינסטיטוט אין ווארשא, איז מיר צוהילף געקומען אין מיין ארבעט — מיר געגעבן די מעגליכקייט צוצוקומען צו די ארכיוון און זיך באנוצן מיט די נויטיקע דאקומענטן.

ליידער, זענען די גבית־עדות פון די על־פי גס לעבנגעבליבענע, ווי די דאקומענטן פון היסטארישן אינסטיטוט, געווען, ווי א טראפן אין ים.

זיי האבן מיר גאנץ וויניק דערציילט.

איך האב מיר שוין דעמלט געשטעלט פאר א ציל ארויסברענגען צו דער אויפמערקזאמקייט פון דער בריטסטער עפנטלעכקייט, נישט נאר דעם פאסיוון וויידערשטאנד פון בילגאראייער יידנטום, נאר וויזן ווי בילגאראייער יידן האבן מיט געווער אין האנט, געקעמפט קעגן די דייטשע רוצחים, און פארטיידיקט זייער כבוד און דעם כבוד פון פאלק.

דא איז מיר צוהילף געקומען דער בילגאראייער פארטיזאנער מרדכי שלייבער, וועלכער האט געקעמפט אין יענע געגנט קנאפע דריי יאר.

אנגעלאדן מיט די ערשטע גבית־עדות האב איך זיך, אין 1946, צום ערשטן מאל, א לאז געטאן קיין בילגאריי. דאס איז געווען אין דער צייט פון קעלצער פאגראם, וועו מ־האט די יידן געוואלדן פון לויפנדיקע באנען.

באלד ביים אריינפאר אין שטאט האט אן אייזנאמקייט אין טרויער מיך ארום־געגומען. איך בין געבליבן שטיין אינמיטן מארק א פאריתומטער אין א פאריתומטער שטאט. א שטאט וואס האט ערשט מיט זעקס יאר צוריק געשפראצט מיט יידיש לעבן.

איך בין געקומען זוכן מיין שטוב און געפינען א גרוב...

דאס בוך „בילגאריי" איז געשריבן געווארן אויף די חורבות פון דער שטאט ממש: אויף די צעפאלענע וועגנט פון דער גרויסער שול, אויפן מארק ווו די באלע־גאלעס זענען געשטאנען מיט זייער וועגנער, אויפן ארט פונם געווען געטא, אויפן ארט פון דעם „שעכט פלאץ" — ביי דעם פלומפ פון וואסער אויף דער בריטער מאי גאס, אין אויפן הייליקן ארט, א וווּ עס האבן איבערגעבליבענע

אריינפיר

בילגאָרייער יידן צוזאמענגעבראַכט די צוגעשריבענע מצבות.

דער בוך „בילגאָריי", איז א רעזולטאט פון קנאפע 10 יאריקער אָנגעשטרענגטער ארבעט.

איך האָב זיך באמיט צו זיין, ווי וויים מעגלעך אָביעקטיוו ביים באהאנדלען די יודנראט־פראבלעמאטיק און ביים מאכן אויספירן.

איך האָב דעם בוך אינגעטיילט אין דריי טיילן. דער ערשטער טייל נעמט — ארום די באשרייבונג פון בילגאָריי ביז דער צווייטער וועלט מלחמה 1939. דאָ איז מיר אנטקעגן געקומען מיין פאָטער לייביש טייטלבוים מיט דעם מאטעריאל: זכרונות, דערציילונגען פונם לעבנס־שטייגער און מיט דעם ספעציפישן בילגאָרייער הומאָר. איך בין זייער דאנקבאר מיין פאָטער פאר דער אומשאצבארער הילף אָן וועלכער דער בוך וואָלט פיל פארלאָרן.

דער צווייטער טייל נעמט־ארום די אקופאציע צייט, מיינע פערזענלעכע איבערלעבונגען און גבית־עדות פון ניצל געווארענע בילגאָרייער יידן.

דער דריטער טייל נעמט־ארום א טרויער־רשימה פון בילגאָרייער יידן, וועלכע זענען אומגעקומען אויף קידוש השם.

גלייכצייטיק וויל איך זייער בעטן, מען זאָל מיר מוחל זיין און נישט נעמען פאר שלעכט, אויב עס זענען ארויסגעפאלן אייניקע נעמען פון די קדושים. זאָל אויך געהייליקט ווערן דער זכר פון די, וואָס זייערע נעמען זענען צוליב טעכנישע סיבות, אין דעמדאָזיקן יזכור־בוך נישט דערמאנט געווארן.

דער־דאָזיקער יזכור־בוך פאראייביקט נישט נאָר די שרעקלעכסטע קאפיטלען פון יידישן לעבן אין בילגאָריי — ער פאראייביקט אויך איינע פון די שענסטע גבורה'דיקע קאפיטלען אין די בלוטיקע מלחמה־יאָרן.

די יידישע בילגאָרייער יינגלעך וואס האָבן זיך באטייליקט אין דער אלגעמיינער פארטיזאנטקע, האָבן בייגעטראָגן א גאָר גרויסן חלק אין קאמף קעגן דער דייטשער בעסטיע. זיי האָבן געהויבן דעם יידישן כבוד און אריינגעשריבן א הערליך קאפיטל אין דער געשיכטע פון קאמף מיטן דייטש. דער יזכור־בוך וועט דעם קומענדיקן היסטאָריקער דינען ווי א מקור פון אומצאָליקע פאקטן און העלפן שאפן דאָס בילד פון דער יידישער — בילגאָרייער טראגעדיע.

א ר י י נ פ י ר

זאל דערדאויקער בוך זיין אן אנדענק פון אונדזער חרוב־געוואָרענער שטאָט ב י ל ג א ר י י, אירע קדושים טהורים פארשניטענע פון דעם דייטשן־עמלק.

ת. נ. צ. ב. ה.

ערשטע טייל

בילגאריי

בילגאַריי...

מיר הייבן־אָן א בלאט פון בילגאַריי אין יידישן יזכור־ספר פארשרייבן. א חשובער גליד איז בילגאַריי געווען אין מדינת פולין און אלס עלטערער ברודער זיך פארעכנט צו די יידישע ישובים ארום. דער לוח פון בילגאַריי וויי אן עיר ואם בישראל גרייכט אוש אין 16־טן יאַרהונדערט אריין.

ליידער זענען פארבליבן זייער וויניק דאָקומענטן און עס האָט זיך נישט איינגעהיט דער פנקס פון דער בילגאַרייער יידישער קהילה פון די פריערדיקע צייטן, פרוווין מיר איצט לויט אָפיציעלע און אומאָפיציעלע דאָקומענטן און אינפאָרמאציעס רעסטאַווירירן אירע אמאָליקע געשיכטלעכע שפורן און פארצייכענען איר פארגאנגענהייט.

בילגאַריי פון אמאָל

(געשיכטלעכע פארצייכענונגען)

בילגאַריי, לובלינער גובערניע, געפינט זיך דרייסיק קילאָמעטער פון דער עסטרייכישער גרענץ. געוויסע געשיכטלעכע פאקטאָרן באווייזן אונדז, אז בילגאַריי האָט אונטער זיך געשיכטע פון א פאָר הונדערט יאָר. אין בילגאַריי, ביז צו דער צווייטער וועלט־מלחמה זענען געווען געוויסע סימנים פון אן אלטן יידישן ישוב. אין בילגאריי זענען ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה געווען מצבות וואס האָבן געטראָגן דאטעם פון 16־טן יאַרהונדערט.

די אלע שפורן פון אמאָליקן און פארמלחמדיקן יידישן ישוב אין בילגאַריי זענען אין דעם גרויזאמען פאָלקס־חורבן אפגעמעקט געווארן און א חוץ אומבאקאנטע קברים איז אין בילגאַריי נאר נישט געבליבן. די פאליאקן האבן פלייסיק אויסגעפילט די דייטשע באפעלן; אויסגעריסן די מצבות, פאראקערט דאָס בית־הקרבות און אויסברוקירט די בילגאַרייער גאסן און די אריינגענג צו זייערע הייזער מיט דידאָזיקע מצבות.

בילגאריי האט אויך איבערגעלעבט די קאטאסטראפאלע אויפטרייסלונגען,

בילגאָריי

וועלכע האָבן פארפולט אונדזער געשיכטע מיט איכות און קינות — מיט־געטיילט דעם גורל פון הונדערטער יידישע ישובים — די יארן פון ת"ח ות"ט. וועו באָגדאן כמיעלניצקי, דער היטלער פון יענער צייט. האט אויסגעשאכטן הונדערטער יידישע ישובים.

נאָך דער אלגעמיינער צעטיילונג פון פולין אין 1795, ספעציעל נאָכן ווינער קאנגרעס פון די גרויסע מלוכות: רוסלאנד, דייטשלאנד און עסטרייך, ווערט א גרויסער טייל פון פולין באוווסט ווי רוסיש פולין, און אין יאר 1815 — א מין פראווינץ פון רוסלאנד. פון אויפשטאנד פון די פאליאקן אין זייער באפרייאונגס־קאמף אין יאר 1381 זענען נישט פאראנען קיין גינסטיקע פאקטארישע באוויזן, עס זאל האבן פארגעקומען אין בילגאריי וועלכעס ס־איז אפעראציעס מצד די אופשטענדלער. אגב־אורחא, די געגנט איז געבענטשט מיט געדיכטע וועלדער און ס־איז באוווסט, אז אזלכע קאמפן זענען פארגעקומען אין אנדערע טיילן פון לאנד אונטער דער פירערשאפט פון פולישן פאלקס־העלד דאמבראווסקי.

עס איז באקאנט אז צוריק מיט 60־יאר בערך איז אויסגעבראכן א שרעקלעכע שריפה אין בילגאריי בעת וועלכער ס־איז אָפגעברענט געווארן כמעט דאס גאנצע שטעטל. ס־איז דעמלט פארברענט געוואָרן אויך די אייניציקע אין שטעטל האלצערנע שול.

אין תמ"ח איז מיט דער הילף פון דעם לאנגיעריקן ראש־הקהל איציק ר' מאטעלעס אויפגעבויט געווארן די שול, וועלכע איז געשטאנען ביז היטלערס ימח שמו, צייטן. אין וועלכע די שול איז חרוב געווארן. וועו מ'האט געשטעלט די שול איז אראָפגעקומען דער לובלינער גובערנאטאר און ער האָט געלייגט דעם ווינקלשטיין פון דער שול. די גאנצע צערעמאניע איז פארשריבן געווָארן אויף פארמעט אוף איינגעמויערט געוואָרן אונטערן בעלעמער.

דאס קליינע בית־המדרש אויפן הויף איז געווען אויפגעבויט מיט 125 יאר צוריק בערך. דאס בית־המדרש איז אויפגעשטעלט געווארן מיט דער הילף פונם אָנגעזעענעם בילגאָרייער תושב ר' שמואל אלי שוויערטשאפס. ר' שמואל אלי איז געווען א זון פון ר' אליעזר דעם מגידס פון לובלין. ר' שמואל אלי איז געווען א חשוב ביי דער צארישער מאכט. ער איז געווען אן אפטער איינגייער ביים צארישן מיניסטער פאלאטאוו. וואס האט געהאט זיינע

בילגאָריי

גיטער ביי בילגאריי.

צו יענער צייט האט שטארק געבליט דער מסחר אין בילגאריי, ספעציעל דער בריי־פארצווייגטער, און פארבאטענער, האנדל מיט דער עסטרייכישער גרענעץ. אין שטאט זענען געווען פיל יידן וואס האבן זיך פארנומען מיט „שווארצן" די גרענץ און ברענגען סחורות פון עסטרייך. פון בילגאָריי פלעגט מען יעדן דאנערשטיק באנאכט „איבערשווארצן" פערד איבער דער גרענץ קיין עסטרייך. די פערד פלעגן געברענגט ווערן קיין טארנאָגראד. דארט האבן שוין אָפגעווארט ספעציעלע פארבינדלער, וואָס האָבן די סחורות צוגעשטעלט איבער דער גרענץ. די אזויגערופענע „קאנטראבאנדיסטן" פלעגן פון עסטרייך קיין בילגאריי ברענגען פארשידענע טעקסטיל־סחורות ווי אטלאס אויף קאפאטעס זיידענע פארטשיללעס, צייג, בהעמישע לייוונט וכדומה. פיל יידן אין שטאט זענען רייך געווארן פון דעם פארבאָטענעם האנדל וועלכער איז אָנגענאנגען יאָרן לאנג.

בילגאָריי אין פארגלייך מיט די פראווינציעלע שטעטלעך פון אט־דעם פארנעם, האָט געהאט אנטוויקלט א שטארק געזעלשאפטלעך־פאָליטיש לעבן. די רעוואלוציאנערע שטימונג פון אנהייב פון איצטיקן יאָרהונדערט האָט געפונען א שטארקן אָפקלאנג ביי דער בילגאָרייער יוגנט.

די ערשטע פרווון אריינצוציען די בילגאָרייער יוגנטלעכע ארבעטער אין געזעלשאפטלעכן לעבן זענען געמאכט געוואָרן אין 1902. בראש פון דער באוועגונג זענען געשטאנען: יאנקעלע בוכטיס, לייבא פוקסמאן ווי אויך דער פאָטאָגראפיסט אפרת, וואָס איז פון זיין זייט געקומען קיין בילגאָריי פון דער פרעמד אין געארבעט ביי ווערנערן אין דער טיעפאָגראפיע.

צו יענער צייט איז שוין אין פיל שטעט און שטעטלעך ארגאניזירט געווען א שטארקע סאָציאליסטישע באוועגונג צווישן די יידישע ארבעטער. דיזאָזיקע באוועגונג איז געווען אומלעגאל. א פאָר יהידים פלגען קריגן פון זאמאָשטש און וואַרשע אומלעגאלע ליטעראטור און זיי פלעגן פארשפרייטן עס צווישן די בעלי־מלאכות אין יוגנט און א קליינער קריז פון „לינקע" פלעגן אפהאלטן פארזאמלונגן אין וואלד, נישט וויט פון דער קליינער וואליע. צו אועלכע פארזאמלונגן פלעגן די ארבעטער ארָפברענגען ספעציעלע פרעלעגענטן פון קולטור־צענטער, פון זאמאָשטש. די ארבעטער זענען געווען אין שטענדיקן

קאָנטאקט מיט די ארומיקע שטעטלעך.

אן ענדערונג איז פאָרגעקומען אין די יארן 1904 — 1905 בעת דער יאפאניש־רוסישער מלחמה. דעמלט האָט זיך א רעוואלוציאנערע כוואלע פונדאַרגעגאָסן איבער גאנץ רוסלאנד. אויך אין בילגאָריי האט זיך אָנגעהויבן מערקען אן ענדערונג אין דער שטימונג. די ארבעטער זענען אריבער אין האלב־אפענע דעמאסטראציעס און שטרייקן און געפאָדערט די מינימאלע פארזיכערונג פאר זייער עגזיסטענץ.

אין בילגאָריי, נאך דער ערשטער וועלט־ מלחמה האָט פונקציאָנירט א אומלעגאלע קאָמוניסטישע פארטיי־ארגאניזאציע. צו דערדאָזיקער אָרגאניזאציע האָט געהערט א היבש ביסל אינטעליגענץ און ארבעטער. די טעטיקייט צווישן די פאלקס־מענטשן איז אָנגעפירט געוואָרן דורך דער יידישער פארטיי־אָפטיילונג און אויך געשטאנען אין פארבינדונג מיט דער פוילישער אונטערערדישער ארגאניזאציע.

די בילגאָרייער בעלי־מלאכות האָבן זיך אין יאָר 1925 ארגאניזירט אין א פראָפעסיאנעלן פארייַן. דערדאָזיקער פארייַן איז ספעציעל וויכטיק געווען פאר די צעכן. א בילגאָרייער יידיש יינגל, לויטן געזעץ, האָט זיך נישט געקאָנט אויסלערנען א פאך, אויב ער האָט נישט געפונען קיין בעל־מלאכה, וואָס איז געווען א מיטגליד פון א צעך. ביי דעם האנטווערקער־פאראיין איז געשאפען געוואָרן די אייניקע אין שטאָט „גמילות חסדים" קאסע, וואס האט ארויסגעגעבן לאנגטערמינעקע (אָן פראָצענט) הלוואות די ארבעטער וואָס האָבן זיך איז הילף געווענדט.

די בילגאַרייער יידישע באפעלקערונג
פאר די לעצטע פופציק יאר

די יידישע באפעלקערונג אין בילגאַריי האָט געציילט 5 טויזנט נפשות. ווי אין אלע פוילישע שטעט, איז אויך צווישן די יידן אין בילגאַריי, געווען פיל בעלי־מלאכות, קלענערע און גרעסערע סוחרים, אינטעליגענץ און כלי־קודש.

דער גאנצער אינערליכער האנדל איז געלעגן כמעט אין יידישע הענט. פון דער גרויסער צאָל קראָמען, וואס האָבן אויסגעפילט די טאַרנאגראדער גאס, אין מארק און נאָך אנדערע גאסן זענען סך־הכל געווען עטלעכע נישט־יידישע, עס זענען געווען פיל קראָמען פארן באדארף פון דער ארומיקער דאָרפישער באפעלקערונג.

יעדן דאנערשטיק איז אין בילגאַריי געווען א יאריד. יידן טאנדייטניקעס אין יידישע תבואה־סוחרים, פערד־העגדלער, זענען זיך, אויף די דאָזיקע יאריד־ים צוואמענגעפאָרן און געהאנדלט געשמאק מיט די פויערים וועלכע זענען פון זייער זיים געקומען אויפן יאריד מיט זייערע לאנד פראָדוקטן.

אין תבואה האנדל האבן יידן פארנומען דעד אויבנאָן. געווען גרויסע תבואה סוחרים, וואס האבן געקויפט — פארקויפט תבואה אויף א גרויסן פארנעם.

די תבואה סוחרים זענען געווען: אליעזר גאָלדבערגער. שבח וועדמוט. יוקעוו לוסטרין. לייבע גאלדבערגער, מרדכי שולמאן. די פויערים פלעגן א חוץ קארטאָפל, עופות, תבואה, האלץ, ברענגען אין שטאָט אריין בהמות און פערד.

די אנגעזעענע פערד־העגדלער אין בילגאַריי זענען געווען: לייביש קאליקשטיין, לייביש גרייצער, לייביש בענדלער־און יהודה בענדלער.

פאר די אפגעליזטע געלטער פלעגן די פויערים אינקויפן ביי די יידן אלץ, וואס זיי האָבן באדארפט פאר באלעבאטישקייט. די מערק האָבן זיך געבראָכן מיט די בארימטע גאוי־יר אויבסטן, וועלכע פלעגן פארשמעקן דעם מארק מיט

ב י ל ג א ר י י

זייערע ריחות. ווייבער מארק־זיצערנס (די לאנגע פייגע, ברײנע די יונעווערן, ברײנע איצה, טאבע מאנדל, מלכה די קאקלערנס, ביילע האלץ אין די שווארצע לאה) האבן פארקויפט צו די פויערים זוסע קיכלעך, גאזאטענעס באב און פון דעם געצויגן חיונה.

יידישע ווייבער אין בילגאריי פלעגן צעטראגן פראדוקטן אין די הייזער פון קריסטן: ביילע פרוימס, ביילע שמערלס, חיה ייטע, עלקע הערשעלע מאלערס פרוי).

געווען זענען אין בילגאריי דאַרפגייער, הענדלער וועלכע גייען ארום איבער די דערפער און פארקויפן פארשידענע סחורות. די דאַרפגייער זענען געווען: בלימה קראפ, הערש לייב שפאק, דויד צלוויעס, זיין ברודער משה צלוויעס, קסיל קישעל, דער קליינער וועלוועלע.

געווען זענען אויך אגענטן (שפיליטערעס) וועלכע האבן געהאט סחורות פון וואַרשע און אנדערע גרעסערע אינדוסטריע־צענטערן, און זיי פארקויפט צו די דעטאל־סוחרים פון בילגאריי. אזעלכע זענען געווען: לייבא פייפער, פייוויש ווייסמאן און א זאמאשטשער שפיליטערער מענדל שאץ. עס זענען געווען באוווסטע פלאקס־סוחרים און סוחרים וואס האבן עקספארטירט אייער. זיי זענען געווען: שלמה ישראל שטול, דניאל לייטער, שמואל קליימינץ און קסיל הירשמאן פון זאמד.

די יידן האבן געשפילט אין בילגאריי די וויכטיקסטע ראלע אין ווירטשאפטלעבן לעבן. בילגאריי האט געהאט א גרויסן אומגעגנט צו באדינען. טאנדעטערס און קליינע סוחרים פלעגן אויך פארן אויף יאריידים. יעדן מאנטיק קיין פראמפאל אין יעדן דינסטיק קיין טארנאגראד. די טאנדעטערס זענען געווען: לאזער קלאץ, לייביש קלאץ, מתית קלאץ, ברוך קלאץ אברהמעלע קופע־מאן, יהושע שנייידער, לייבא שניידערבעג און נאך אנדערע.

אויך מלאכה איז געלעגן כמעט אין יידישע הענט. קודם־כל שוסטעריי און שניידעריי, היטל־מאכערס, סטאליערס, בלעכער, מאלערס, מוליארעס (די מלאכה האט געקאנט איין ייד אין שטאט—טעוול מולער).

גרויס איז געווען די צאל טרעגערס און בעלי־עגלות. די טרעגערס זענען געווען אויסשליסלעך יידן.

אין בילגאריי זענען געווען גרויסע אפטיילונגען פון גרויסע אויסלענדישע

די בילגאָריִיער יידישע באפעלקערונג פאר די לעצטע 50 יאָר

פירמעס, וועלכע פלעגן קויפן האָלץ ביי דעם כראביע זאמאיסקי: „פרענקל" „שליט" און נאָך אנדערע. אין דידאזיקע פירמעס זענען געווען באשעפטיקט פאלגנדיקע בילגאָרייער יידן:

יענקעלע גאָטליב מיט זיינע קינדער, אלטער שאפירא, יצחק איטטע באשעס (ר' יצחק פלאמענבלום פלעגט שיקן מיטן וואסער האָלץ קיין גדאנסק) לייביש פלאמענבוים, הערש סטעמפל אברהם שמואל פלאמענבוים, אלי האָכמאן, נתן טענענהאָלץ און נאָך אנדערע.

יידל שארף איז געווען אן אייגנטימער פון א טארטיק און א מיל.

ארום בילגאָריי זענען געווען פיל וועלדער וועלכע האָבן געהערט צו די אויבנדערמאָנטע כראביעס די גרעסערע קאָנטארן פון דעם כראביע זענען געווען אין זזערזשינעץ. יידישע האָלץ־סוהרים פון בילגאָריי האָבן פיל געהאנדלט מיט דעם כראביע אין דערבי געמאכט גוטע געשעפטן. די סוהרים זענען געווען: די ברידער הארמאן, ר' שמואל האָניגבוים, ר' יחזקאל ארביספעלד, ר' אברהמעלע גרינאפל. געווען גרויסע האָלץ־סוהרים, וואס האָבן געהאנדלט מיט רעגירונג־וועלדער: הערש יוסף צימרינג, פינע צימרינג און די משפחה ראָזנבוים. העשל האָניגבוים, שמואל יוסף שפער, חיים מרדכי הערשנהאָרן, און זיין ברודער נתן, יעקב שטערן און נאָך אנדערע.

אין בילגאָריי איז געווען א סאָדע־וואסער־פאבריק וואס האָט געהערט צו יונה ראפער. זיין פאָטער שלום און הלל יאָניווער האָבן בשותפות עקספארטירט אין אלע טיילן פון לאנד רויע פעל, וואס די קצבים אין היצעלס פלעגן זיי צושטעלן.

די יאטקעס זענען געשטאנען אין מארק, נעבן אפטייק. אויך די קצבים האָבן מיט זיך פאָרגעשטעלט א גאנצע „דינאסטיע". טאטעס, זיידעס, אייניקלעך: די הופעס, די פלאטשעס, די בראָמבערגס, די גליקלעכס און שמעון מרדכי קצב מיט זיינע בני־בית.

באדייטנדיק האָט זיך זומער־צייט אנטוויקלט דער עקספאָרט פון יאגדיס און בארעווקעס. דעמדאָזיקן פראדוקט האָט מען מאסינווייס עקספאָרטירט אין אלע טיילן פון פולין.

דאָס געזעלשאפטלעכע אין רעליגיעזע לעבן אין בילגאָריי.

בילגאָריי איז געווען אזוי ווי ס'רוב יידישע שטעטלעך אין אָנהייב פון 20־טן יאָרהונדערט: א שטאָט פון פרומע גאָטספארכטיקע יידן. די שול אין בית המדרש

בילגאָריי

און די פאָר חסידים־שטיבלער זענען געווען דער צענטער פונם רעליגיעזן לעבן.

אין בילגאָריי זענען געווען אינסטיטוציעס, פון דעם מין, וואָס יידן האבן אויפגעהאלטן אין אלע שטעט און שטעטלעך אין פוילן, דער מדינה.

ס׳איז געווען א „לינת הצדק" און א „בקור־חולים". דער פרעזעס פון בקור חולים איז געווען ר׳ לוי שטערן. די אויפגאבע פון „לינת־הצדק" איז געווען צו־העלפן די קראנקע מיט מעדיצינישער הילף. עס האָט עקסיסטירט אן הכנסת אורחים, א חברה־קדישא, און נאָך אינסטיטוציעס. די הכנסת־אורחים איז געווען אלע יאָרן ביי מעכל סטאָליער, ביי דער בריק.

אין בילגאָריי איז געווען א בית־לחם, וועלכער האָט באזאָרגט מיט חלה אויף שבת די אָרעמעלייט פון דער שטאָט. דאָס בית־לחם האָט זיך געפונען אין א אָפגעדונגענעם צימער ביי ירמיהו דעם שניידער, אין הויז. דער גרינדער און דער הויפט־פארזאָרגער פון דעם בית־לחם איז געווען דער אמאָליקער זיפער משה שמאטשיאש. ביי אים איז געווען א רשימה פון פרייוויליקע בילגאָרייער יידן, וועלכע פלעגן יעדן פרייטיק זיך ארויסלאָזן איבער דער שטאָט און צוואמענעמען ביי די שטאָט־בעלי־בתים חלה אויף שבת פאר די נויטבאדערפיקע.

געווען זענען אין בילגאָריי חדרים מיט מלמדים און אויך א ישיבה וואָס בחורים האָבן „געגעפן טעג" און געזעסן על תורה ועל עבודה. ר׳ משה פראָסט, דער גביר, געקומען פון אמריקע, האָט אויסגעבויט פאר זיין אייגן געלט די ישיבה אויפן שול־פלאץ. ס׳האָבן געלרנט תורה די בחורים פון בילגאָריי און פון די ארומיקע שטעטלעך. ביז דער שריפה, אין וועלכער עס איז אויך פארברענט געוואָרן די שול, האָט פון דעם שול־פאסאד אראָפגעשייגט די אויפשריפט פון איר נדבן און מוסד: ר׳ משה פראָסט און די נעמען פון זיין משפחה.

בילגאָרייער יידן זענען געווען פרום. יידישע קינדער, וועלכע האָבן געמוזט באזוכן די פוילישע שול, האָבן זיך אָפגעזאָגט דאָס צו טאָן, וויל דאָרט אויף די וועגנ העגגען די בילדער פון דער נוצרי... האָט מען די פולישע לערער געדונגען, פאר גוט באצאָלט, צו קומען לערנען מיט די קינדער „אביסל גויאיש" טאקע אין דער ישיבה...

דער מנהל פון דער דאָזיקער ישיבה איז געווען ר׳ יעקב לאזער גאָלדברענער.

און א יום־טוב, א שמחה איז געווען אין בילגאָריי, בעת מען האָט די ישיבה געעפנט: א גרויסע סעודה איז געגרייט געוואָרן. פארשידענע רבנים און ראשי־

ישיבות זענען זיך צו דערדאָזיקער שמחה צינויפגעפאָרן. ס׳איז אפילו געקומען א דעלעגאט פון דעם בארימטן גאון, דעם ראש הישיבה פון „ישיבת חכמי לובלין" הרב שפירא ז״ל.

די אמעריקאנער יידן האבן די ישיבה־בחורים געשיקט א מתנה צו דער דערעפונג: מלבושים, נייע און אָפּגענוצטע, און געלט. די אמריקאנער יידן פלעגן נישט פארגעסן זייערע אייגענע פין זייער היים־שטאָט בילגאָריי. אויף יעדן יום־טוב ספעציעל אויף פסח, פלעגט אנקומען געלט פאר נויטבאדערפיקע וואָס פלעגט דורך א שטאָטישן קאָמיטעט צעטיילט ווערן צו דער צייט און מיט כבוד. דער וועד איז געווען: ר׳ מאטעלע ז״ל, יונה אקערמאן, אהרון ווייסבערג, שיינוואלד הערשעלע. עס איז געווען נאָך א וועד וואָס האָט צעטיילט געלט אויף יום־טובים. דער וועד איז געווען: מרדכי לאבערבלאט, חיים אלי אנגער, בערל בערגעפרייַנד, סענדער קעניגסבערג.

אויך א תלמוד־תורה איז געווען אין בילגאָריי, אויסגעהאלטן פון דער קהלה.

ס׳איז געגען א חברת תהילים, וועלכע פלעגן מיט טאָג צוגלייך אופשטיין צו דינען גאָט מיט די געזאנגען פון דויד המלך: אייזיק רענער, חיים אילוש, משה הערש קובעס (אילוש) נפתלי צילערמאן, יוסף טייטלבוים, אבא לייב שלערטערמאן, משה אילוש, אליעזר טייער, לייביש קלאָץ, מאטיס קלאָץ, חנינה קלאָץ, ברוך קלאָץ, לייביש שניידערבערג, יהושע שניידער, בינעם בערגערפרייַנד, שמחה בין — להבדיל לחיים, וואָלף געדאליעס, מאיר סטאָליער, נתן פרילינג, הערש קניאזש, זשישע שמאלץ, יוקל בערגערפרייַנד, לייביש יוסף פלאטש, יחיאל פלאטש, שמשון האָף, משה פעסט, הלל גליקלעך, פראָים שלעכטערמאן, שלמה בענדלער, חנינה טויטמאן, דויד זאקמאן, זעליק טריבער, פייוול טינטענפיש און שמחה לייב גליקלעך — להבדיל לחיים.

עס זענען געווען אין בילגאָריי נשים צדקניות, וועלכע פלעגן געבן הילף צו קראנקע און פארזאָרגן זיי מיט דעם נויטיקן. איינע פון די אנגעזעענע כלל־טוערנס איז געווען געזעלשאפט. די פרוי שוויערטשאפט איז געווען זייער געבילדעטע, גאנץ באשטימט די אינציקע אין בילגאָריי און אומגעגנט. וואָס האָט אין ענע יאָרן געקאָנט ליינען א צייטונג. אזוי ארום האָט זי אריינגעבראכט א ביסל „מאדערנע" קולטור אין בילגאָריי. זי איז געווען שטארק באליבט ביי די בילגאָרייער איינווינער. הרב מיכאלזאָן פון וואַרשעוויער ראבינאט.

בילגאַריי

וועלכער איז געווען איר איידעם, האָט אפגעדרוקט אייניקע אירע שריפטן אין קודשי־ספרים. ווי דערמאָנט, איז זי געווען זייער באליבט ביי די בילגאָרייער אייגווינער, באזונדערס ביי די אָרימע ארבעטער פאמיליעס.

זי איז געווען א גרויסע בעל תכליתניצע און פארזארגערן. תמיד געזומען אירן זיך דאגות און געהאלטן אין אירן טראכטן וועגן העלפן נוטבאדערפיקע. זי האָט געהאט א מנהג אז יעדן יאָר, חמשה עשר בשבט, פלעגט זי אליין צעטראָגן פאר די ארבעטער און ארבעטאָרנס איינגעפאקטע טייטלן, פייגן אין באקסער.

זי איז אלט געווארן זיבעציק יאָר, האט זי געהופן די חברה קדישא (זי האָט שוין פריער געהאט געקויפט הקרקע און תכריכים) און אנגעזאָגט אז זי איז גרייט, וזען זי איז געשטארבן האָט מען איר אין קבר מיטגענעבן (דאס איז געווען איר צוואה) א ברעטל פון דעם טיש, ביי וועלכען אורחים פלגען עסן.

אין די שפעטערדיקע יאָרן זענען אין בילגאָריי געווען כלל־טוערנס, וואָס פלגען העלפן יתומים, חתונה מאכן אָרימע חתן־כלה. די כלל־טוערנס זענען געווען: בריינדעלע פלאמענבוים, (פון דער היים סוקעניק) גיטל גראָסמאן און אנדערע. גיטל גראָסמאן פלעגט צוואמענעמען געלט און אליין באשטימען וויפל איינער דארף געבן. עס איז נישט געווען דער פאל מען זאָל פרווון פארקלענערן די סומע וואָס גיטל גראָסמאן האָט באשטימט.

בריינדעלע פלאמענבוים איז געווען א גרויסע צדיקת און האָט אויפגעגעבן אירע בעסטע יאָרן פארן טובת הכלל, וייענדיק שוין מטופל מיט קינדער. זי האָט באזוכט קראנקע באטאָג און באנאכט. זי פלעגט אפט שאפן געלט פאר אָרימעלייט, וואָס האָבן נישט געהאט אויף שבת. ס־פלעגט אפט טרעפן, אז בריינדעלע פלעגט שפעט, פרייטיק פאריאכט, זיך דערווייסן, אז א יידן פעלט אויף שבת, האָט זי נישט לאנג געקלערט, און דאָס עסן וואָס זי האָט אָנגעגרייט פאר אירע קינדער, אוועקגעטראָגן. פאר אירע קינדער פלעגט זי קויפן א פאָר העריג אין ברויט און זאָגן: „עסט קינדער מיינע“...

ווען בריינדעלע איז געשטאָרבן, זענען זיך אויף איר לויה צוזאמענגעפאָרן פיל רבנים פון בילגאָריי און אומגעגנט און געהאלטן הספדים. אין דעמאָזיקן טאָג זענען אין בילגאָריי, לאות אבל, פארמאכט געווארן אלע געוועלבן.

עס זענען געווען אויך חברא קדישא־וויבער; מאכלע הערקלס אין לאה שטיינקאלער. (לאה שטיינקאלער מיט איר מאן האָבן פאר זייער גלעלט גלאָזט

שרייבן א ספר.)

שראל ווייסבערג איז געווען א פרומער ייד און א גרויסער תלמיד חכם. ביי זיין טיש זענען תמיד געזעסן צוויי אורחים.

ביי דער געלעגנהייט לאָמיר דערמאָנען צוויי פאקטן וועגן ר' ישראל משה איטשעס, דער ראש פון חברה קדישא אין בילגאָריי. וועגן זיין איבערנעבנקייט צו דער בילגאָרייער באפעלקערונג בעת די אקופאציע, וועלט דערמאָנט אין די קאפיטלען פון יענע צייטן.

ר' ישראל משה איטשעס, איז א שבת ארויס אויף דער גאס און ער האָט באמערקט א פערד און וואָגן ווָאס איז פארפאָרן אין מארק, אויפן וואָגן איז געלעגן א קראנקע פרוי, ווָאס האָט צוריק מיט א פאָר שעה געבוירן. דער געבורט איז ביי איר נישט געווען פארענדיקט.

וועג ר' ישראלן איז קלאָר געווָארן די סיבה פון איר קומען אין שבת אין שטאָט, האָט ער די קראנקע פרוי געזומען אויף די פלייצעס, זי אריינגעבראַכט אין שטוב. וועג ער האָט אראָפגעבראַכט א דאָקטאָר, אין יענער האָט געהייסן אָטוארעמען וואסער, האָט ר' ישראל אליין אָנגעהאקט האָלץ אין אנגעצונדן דעם אויבן.

דער צווייטער פאקט אין וועלכן ר' ישראל האָט ארויסגעוויזן גרויס מוטיקייט האָט אמאָל אויפגערודערט גאנץ בילגאָריי.

אין א דאָרף נעבן בילגאָריי, האָט זיך א יידישער בחור געשמדט. מיט א צייט שפעטער האָט דערדאָזיקער בחור חרטה געהאט. ער איז געקומען צולויפן צו ר' ישראל משה איטשעס, און זיך פאר אים מתוודה געווען, און געבעטן ער זאָל אים אויסבאהלטן, פאר די צעיושטע גויים, ווָאס יאָגן אים נאָך און ווילן אים הרגענען.

ביי ר' ישראל איטשעס איז געווען א גרויסער קעלער ווָאס האָט זיך געצויגן פון איין גאס אין דער אנדערער. דאָרט האָט ער אים אויסבאהאלטן. אין א שעה שפעטער זענען געקומען א 30 גויים בערך, מיט דרעגער אין די הענט און אָנגעהויבן זוכן פון הויז צו הויז.

מ'האָט געזוכט אויך ביי ישראלן אין הויז. ווי האָבן אים נישט געפינען און זיך אָפגעטראָגן פון אָרט.

ר' ישראל משה איטשעס האָט געשטעלט אין געפאר זיין לעבן אין אנצוקערן

אויף דער בילד: קאמיטעט פון יבנה שול אין בילגאריי. בילגאריייער קינדער וואס האבן זיך געלערנט אין דער שול. 1937.

די בילגאָרייער יידישע באפעלקערונג פאר די לעצטע 50 יאָר

א יידיש קינד צום שטאם.

קיין בילגאריי האט חתונה געהאט מיט לאנגע יארן צוריק א געוועזענער לענינגראדער סטודענט, א ליטוואק. שפעטער איז ער געוואָרן א פרומער ייד, א גרויסער תלמיד חכם: ר' זלמן שנייער. ער איז געווען א מחבר פון א סך כתבים, קודשי תורה. זיי זענען אבער צוליב נישט פעסטגעשטעלטע סיבות נישט דערשינען.

חוץ דער גמילות־הסדים־קאסע זענען אין בילגאריי געווען טעטיק דריי יידישע בענק. איינע אונטערן נאָמען: „באנק ספולדזשעלשטשי" די צווייטע „באנק אודזשאלאווי" וועלכע איז געווען פארוואלטערט פון מזרחי. די דריטע האט געהייסן. „באנק קופיעצקי".

אין דער ערשטער באנק האָבן געארבעט: הערשל שיינוואלד— פרעזעס; אינזש. ה. רייך — סעקרעטאר; הערש ווייסמאן — בוכהאלטער אין הערש בריקס; דער שומר אין דער באנק איז געווען חיים היטער.

אין דער „מזרחיסטישער" באנק האָבן געארבעט: הלל יאנאָווער — פרעזעס; חיים גדליה הערשנהאָרן: יצחק ווירצער, שמואל יוסף שפער, שלמה זילבערמינץ — בוכאלטער. שומר פון דער באנק איז געווען, דער געוועזענער סאלדאט פון די בילגאריי־ער חתונות משה זיסמאן.

אין דער דריטער באנק: מאָטל הראמאן־פרעזעס; לייביש טייטלבוים־וויצע פרעזעס, משה ארביספעלד בוכאלטער, איטשע מאיר שטאטפעלד פון טארנאָגראָד, אברהם יעקב בערגשטיין, יאנקעלע שטערן, מאיר זילבער, פייוול לערנער פון יונעוו, אברהמעלע קופערמאן און דער וואזשנער יצחק אלטערמאן (דער בדחן.)

אויפן געביט פון בילדונג איז, אויסער חרדים, אויך געווען א יבנה־שול וואָס האָט געהערט צו דער מזרחי. די לערער פון דערדאָזיקער שול זענען געווען: ר' יצחק וירצער, ז"ל — יו"ר וועד החנוך. לערער: ר' קומערמאן, ר' נאלדענברג און ר' משה קאָרנוואָרצל.

מלמדים פון חדרים זענען אין בילגאָריי געווען: א גמרא־מלמד ר' גרשון שטאטפעלד ווי מ־האט אים גערופן, דער „געלער גרשון" — געוועזענער גבאי ביים בילגאָרייער בעלזער רב, ר' מאָטעלע, ז"ל.

א גמרא־מלמד, משה מעכאליס, ביי אים האָבן געלערנט תלמידים, וואָס האָבן שוין געקאָנט א ביסל לערנען.

בילגאַריי

אין בילגאַריי איז געווען דער מלמד מענדעלע סורקעס, וועלכער פלעגט מיט א לייבטער שלאָגן די תלמידים, אויב זיי האבן זיך נישט אויסגעלערנט די תורה אין פארלויף פון א וואך...

ס׳איז געווען דער באוווסטער למדן אין שטאָט, ר׳ טאדי, וועלכער פלעגט פארקויפן וויין אויף שבת און יום־טוב אויך דער מלמד ר׳ איטשעלע, „דער געקוילעטער", וואָס פלעגט ביי זיך אין דער היים לערנען בילגאַרייער בחורים א בלאט גמרא.

שבת פארן דאוונען פלעגט אין קליינעם בית־מדרש דער מלמד, ר׳ שנור לערנען מיט אן עולם יידן „חיי אדם".

מיר דערמאָנען דאָ אויך דעם מלמד שמואל פייוולס, א שדכן. ער פלעגט צונויפפירן א וואנט מיט א וואנט.

אין בילגאַריי האָט געוווינט דער גרויסער תלמיד־חכם ר׳ בעריש העגטשעס. ער איז יומם־ולילה געזעסן און געלערנט אין זיינע וויסע זאָקן און וויסע הויזן; זיין שיינע, וויסע הדרת־פנמדיקע באָרד האט געלויכטן מיטן גלאנץ פון דער שכינה. אין טיפן זאטן עלטער, און אין כבוד איז ער אוועק אין זיין אייביקער רו;

ס׳איז כדאי צו דערמאנען דעם גרויסן למדן ר׳ מרדכי־יוסף שאץ. מען פלעגט אים רופן, דער לאמער מרדכי־יוסף. אויך ער איז ימים־ולילה געזעסן און געלערנט תורה, נישט באשעפטיקט זיך מיט קיין שום האנדל אדער מלאכה.

אין בילגאריי איז געווען א ספעציעלער לערער, וואָס האָט געלערנט בילגאַרייער יונגט די רוסישע שפארך. מ־האָט אים געפופן ר׳ יוסף „פיפיק".

געווען איז אויך א לערער ר׳ יחיאל, א חסיד און זייער א פרומער מענטש. ער פלעגט לערנען מיט יינגלעך און מיידלעך א „שורה גריזל" און רעכענען. מיידלעך, וועלכע האָבן באדארפט ווערן כלה׳ס, האָט ער געלערנט נאָר אונטערשרייבן זיך...

צו ר׳ יחיאלן, דערציילט מען, האָט שמחה גלאנצט א ברודער געבראַנגט א מאָל זיין טאָכטער און געזאָגט: ר׳ יחיאל, כ־וויל נישט פון אייך. ווי אויך פון מיין טאָכטער, קיין גרוסע זאכן. איך וויל נאָר זי זאָל קאָנען אופשרייבן: בילגאַריי, לובלין, וואַרשע, אמעריקע, שיק א פעקל און א נדן פאר דער טאָכטער...

ביי חנינה שניידער אין הויף האָט געווינט אמאָל א מאָדערנער לערער,

די בילגאָרייער יידישע באפעלקערונג פאר די לעצטע 50 יאָר

ר׳ אייזיקל קופערמאן. ער פלעגט לערנען יידישע יוגנט לייענען א צייטונג, א ביכל.

אויך א בית־יעקב־שול איז געווען ביי אונדז, ווו מ׳האָט געלערנט מיט יידישע מיידלעך אלע יידישע דינים, וואָס געהערן, צו א פרומער, יידישער טאָכטער. די מנהלת פון דעם בית־יעקב איז געווען די שנור פון ר׳ לוי שטערן. פרעזעס איז געווען נטע פינק, דער אייגנטימער פון א מאנופאקטור־געשעפט. אין קאמיטעט האָבן געהערט פאלגנדיקע מענטשן: ר׳ יחזקאל טייכער ר׳ דוד בריקס, די טאָכטער פון ר׳ נחום וואגנער און ר׳ דוד שלאָפארק.

אין דער קליינער וואליע אין בילגאָריי האָט געווינט דער אייגנטימער פון א גרויסן טארטאק, ר׳ אברהמ׳עלע גרינאפל. ער איז געווען באוווסט אין שטאָט אלס גרויסער נדבן. ער פלעגט אָפט קומען אין שטאָט אריין מיט זיין פרוי און קינדער אין א שיינער בריטשקע געשפאנט מיט צוויי פערד. ער פלעגט איינשטיין ביי משה גאָלדבערגער. נעבן משה יוקל פלעגן אָפוואַרטן בריינטשען, אברהמ׳עלעס פרוי, אָרימעלייט, וועמען זי פלעגט טיילן שיינע נדבות.

מיר דערמאָנען דאָ דעם אמאָליקן רייכן סוחר, ר׳ סאנע שיער אין א שבת צונאכטס. די גאס, ווו ער האָט געווינט איז שוין באלעגערט מיט פויערשע פירלעך. די גויים פון די ארומיקע דערפער פלעגן אים ברענגען ליבעס צו עקספּאָרטירן קיין אויסלאנד. די גויים פלעגן אריינקוקן אין די פענסטער צו דער גביר האלט שוין נאָך הבדלה. זיינע אייניקלעך האָבן אים געהאָלפן באדינען די גויים; אָפנעמען די סחורה און אויסצאָלן געלט. ר׳ סאנע שיער איז געווען א גרויסער נדבן.

אויף דער ראשטזוקע נעבן בילגאָריי, איז געווען אמאָל א גרויסע וואסער־מיל וואָס האָט געהערט צום אלטן גרינאפל, אברהמעלע׳ס פאָטער. די מיל איז שפעטער פארקויפט געוואָרן צו דער משפחה ווורמאן. מיט א צייט שפעטער איז א שותף געוואָרן צו דער מיל הערשעלע שיינוואלד. ער האָט דאָרט געהאט חיונה ביז צו דער צווייטער וועלט־מלחמה — די פינסטערע ימי המן, ימח שמו.

אין בילגאָריי איז געווען א יידישע דרוקערייי, ווו מען פלעגט דרוקן פארשידענע ספרים. דער אייגנטימער איז געווען א זייער חשובער און אָנגעזעענער יידי, ר׳ נאָטע קראָנענבערג, צו אים, ר׳ נאָטע קראָנענבערג, וואס איז אליין געווען א גרויסער למדן, איז אפילו געקומען דרוקן ספרים דער „חפץ־חיים״.

אויף דער בילד: קאמיטעט פון יבנה שול אין בילגאריי. בילגאריייער קינדער וואס האבן זיך געלערנט אין דער שול. 1937.

די בילגאָרייער יידישע באפעלקערונג נאָר די לעצטע 50 יאָר

א צווייטע דרוקערייי האָט געהאט ר׳ יצחק קאמינער.

אין בילגאָרייער ראשנוווקע האָט אמאָל געווינט א יידישער גוטבאזיצער פאליק פאבריקאנט. אז ר׳ פאליק פלעגט אמאָל קומען אין שטאָט איז ער איינגעשטאנען ביי מאבלע הערקלס, די צוויטע פרוי פון בעריש הענטשעס־סוקעניק פון יונעוו, פון וואנען דער גוטבאזיצער שטאמט. ר׳ פאליק איז געווען באוווסט אין שטאָט אלס נדבן. ער האָט זיך געפירט יידיש. אין שטאָט אריין פלעגט ער קומען צו פֿאָרן מיט זיין בריטשקע, געשפאנט מיט צוויי שיינע פערד. ער פלעגט טראָגן א פאלערינע מיט א ביבער־קאַלנער, ווי עס האָבן צו יענער צייט געטראגן נאר רייכע לייט. דער יידישער גוטבאזיצער האָט געקאָנט גוט לערנען. ימים־טובים פלעגט ער דאוונען אין א ווייסן קיטל ווי אלע פרומע יידן. קינדער האָט ער געהאט געלערנטע. אָבער שוין נישט קיין פרומע ווי דער פאָטער.

א סך יאָרן פאר דער מלחמה האָט ר׳ פאליק פאבריקאנט געקויפט אין די סענדלעקעס וואלד און אין יענער נעגנט האָבן זיך באזעצט זיינע קינדער.

נאָך א בילגאָרייער גוטבאזיצער האָט געווינט אין פאטעק. דאָס איז געווען שמואל וועלטשער. ער פלעגט קומען קיין בילגאָריי נאָר געשעפטליך. פאטעק איז געלעגן וויים פון בילגאָריי, פלעגט ער קומען נאר אויף די ישיבות מיט פריצים וון מען פלעגט באשטימען פרייזן אויף תבואה. זיינע באקאנטע פלעגן דערצילין, אז דער גוטבאזיצער, ר׳ שמואל, פלעגט פאר זיי אויסגיסן זיין ביטער הארץ: אז איך געפין זיך צווישן גויים, זאָגן זיי, אז כ׳בין א ייד... אז איך געפין זיך צווישן יידן זאָגן זיי, אז איך בין א גוי ... יעדנפאל איז ער געווען א ייד מיט אן אפענער האנט פאר נויטבאדערפטיקע.

געווען דער גרויסער מאנופאקטור־כוחר ר׳ אהרון גראָסמאן, א גרויסער בעל־צדקה. פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה ווען ר׳ אהרון האָט התונה געמאכט זיין עלטערע טאָכטער שיפרע, האט ער געמאכט א גרויסע סעודה פאר ארעמעלייט און געטיילט יעדן באזונדער כאלאטלעך און העמדער, א חוץ נדבות אין געלט.

אין בילגאָריי איז געווען א לעדער־סוחר ר׳ נפתלי בריקס. א גרויסער למדן און ירא־שמים. ווען ר׳ נפתלי בריקס איז געשטארבן, האָט דער בילגאָרייער רב, ז״ל געהאלטן א הספד איבער אים. א גרויסע זכיה.

זעקס שוחטים האָט בילגאָריי פארמאָגט. אין די פריערדיקע יארן זענען די שוחטים געווען: ר׳ ליפע שוחט און זיין זון בינעם און אברהמעלע שוחט. אין די

ב י ל ג ׳ א ר י י

שפעטערדיקע יאָרן, פארמלחהמדיקע, זענען די שוחטים אין בילגאָריי געווען: ר׳ אליעזר שוחט, ר׳ וועלוויש פון יונעוו און ר׳ יאנטשע קאנטאר.

אויך זענען געווען ביי אונדז פראפעסיאָנעלע בוררים, וואָס מען פלעגט זיי פארבעטן צו א דין־תורה: ר׳ איטשע־דוד ארביספעלד, ר׳ יצחק באר און ר׳ כאנע־חיים יונעס.

אויך דארף מען נישט פארגעסן די בילגאָרייער אינטעליגענטע פראפעסיעס. די דאקטוירים: דר׳ אהרן קאמינער, די פרוי דר׳ פאטאקער, דר׳ רודארף, און אינזשיניער רייך. די פעלדשער: מאיר רופא, שלמה פייוולס, שפעטער מיט יארן איז געווען שמעון עטענבערג, שלמה, פייוולס איידעם און יודאשקע פון וואַרשע, ער איז געווען פעלדשער ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה און איז בעת דער דייטשער אָקופאציע אומגעקומען.

* * *

אין 1914, וועו ס׳זענען ארום בילגאָריי פאָרגעקומען קאמפן צווישן די רוסן און עסטרייכער האָט זיך אין שטאָט ארגאניזירט א קאָמיטעט פון דער שטאָט יוגנט.

דער ציל פון דעם קאָמיטעט איז געווען צו העלפן די פארוווונדעטע זעלנער וואָס מ׳האָט גלייך פון פראָנט געבראַכט אין שטאָט אריין.

מ׳האָט ארגאניזירט פאר די פארוווונדעטע זעלנער ווויונונגען, בעטן און ערשטע מעדיצינישע הילף. די יידישע יוגנט האָט זיך פרייוויליק געמאָלדן אין דעם קאָמיטעט. אממיינסטן זענען געווען אין דעם קאָמיטעט מיידלעך, וועלכע האָבן אויסגעפילט די ארבעט פון קראנקן שוועסטער: פייגעלע זילבערבערג, טובה גראָסמאן, חנה גראָסמאן, סוטשע רובינשטיין, לאה ווייסמאן, סערקע טייטלבוים, אליעזר מינקעס טאָכטער, רוכטשע, פערעלע האָניקבוים א.נ.א.

די רבנים דינאסטיע אין בילגאריי

די יידישע קהילה אין בילגאריי האט געהאט א שם אין פולין מיט אירע בארימטע רבנים. די באדייטנסיקסטע פון זיי דארפן דאָ דערמאנט ווערן: ר' אביגדור ז"ל, ר' נאָטע בערלינער, א זון פון ר' הערשעלע בערלינער, ז"ל. ר' נאָטע איז געווען רב אין בילגאריי 50 יאָר בערך. נאָך דער פטירה פון ר' נאָטען, האָט איבערגענומען דעם כסא־הרבנות זיין איידעם ר' נחום פאלאסט, ז"ל.

די אויבנדערמאנטע רבנים האבן פארנומען דעם כסא הרבנות אין בילגאָריי ביז 1884.

נאָך דער פטירה פונעם רב ר' נחום, ז"ל, האָט זיך די בילגאָרייער קהילה געוועלט צו ר' יעקב מרדכי זילבערמאן, ז"ל, דעם פוריצקער רב, און אים פאָרגעלייגט איבערצונעמען דעם כסא הרבנות אין בילגאָריי.

דער פוריצקער רב האט צוליב אומבאקאנטע סיבות זיך איינגעשפארט און נישט געוואלט פארן קיין בילגאָריי. ווען ס'איז אין בילגאָריי דערהאלטן געוואָרן זיין תשובה, האָט זיך די שטאָט קהילה געוועלט צום טרסיקער מגיד, וועמענס אנהענגער ער, ר' יעקב־מרדכי, איז געווען, און אים געבעטן, או ער זאָל אויף אים משפיע זיין.

אין 1884 איז הרב ר' יעקב מרדכי זילבערמאן אָנגעקומען קיין בילגאָריי און איבערגענומען דעם כסא הרבנות.

ר' יעקב מרדכי איז געבוירן אין 1847 אין דער שטאָט פוריצק (וואָלינער גובערניע.) דארט איז ער געווען רב. שפעטער געווען רב אין מאציעיו. אלס יונג בחורל איז ער שוין געווען בארימט ווי דער מאציווער עלוי, מיט וועמען גרוסע רבנים האָבן געפירט ויכוחים אין לומדות.

ר' יעקב מרדכי איז געווען א הויבער יד מיט טונקעלע טיפע פארחלומטע אויגן. געהאט אן איידל, אבער שטרענג פנים מיט לאנגע בארד־און־פאות — אן הדרת־פנים. זיך געהאלטן וזירדיק און בכלל געווען א שווייגער.

א תלמיד פונם גרויסן טריסקער מגיד, איז ער געווען א מלא וגדוש אין תורה און א גרויסער יראַ־שמים. צוליב זיינע מעשים־טובים איז ער געווען שטארק

ב י ל ג א ר י י

באליבט ביי די בילגאַרייער איינווינער ער האָט באוויזן צו געווינען די הערצער פון אלע אַן אויסנאם יידן אין בילגאַריי. די מורא און דרך־ארץ פארן רב איז געווען אין לשער, ווען ער פלעגט זיך באווייזן. ס׳פלעגט ווערן שטיל בעת ר׳ יעקב־מרדכי האָט אריבערגעטראָטן די שוועל פון דער שול. ער פלעגט אייניקע מאל אויספאטשן בחורים, ווען זיי פלעגן רעדן בעתן דאוונען. מ־האט פשוט געציטערט פאר זיין הויך.

ווען ר׳ יעקב־מרדכי ווערט דערציילט א מעשה שהיה, וואָס זאָגט ווען אים עדות, אז ער איז קיינמאָל נישט געווען קיין נושא פנים פאר א גביר:

ס׳איז געשטאַרבן אין בילגאַריי דער ראש־הקהל דודל לובלינער, א רייכער און חשובער ייד. דער שוויר פון יצחק קאמינער. דער פארשטארבענער איז געווען שטארק אַנגעזעהן ביי דער נאטשאלסטוווע. זיין משפחה איז געקומען צו ר׳ יעקב־מרדכי און געבעטן, ער זאל מספיד זיין דעם נפטר. דער רב האָט אפגעזאָגט, ווייל דוידל לובלינער איז, לויט זיין מיינונג, נישט געווען קיין גרויסער יראַ־שמים, כאטש ער איז געווען א פרומער. די משפחה האָט אים פאַרגעלייגט א פאַר הונדערט רובל ווי אויך א גרויסע תמיכה פאר דער יידישער קהילה. מען האָט אַבער גאָר נישט געפולט. טאָמער איז דאָס וויניק, האָט ער געמאכט א הספד איבער א צווייטן יידן, וואס איז גראָד געשטארבן אין דעמזעלבן טאָג. דער צווייטער איז געווען אן אַרימאן, א יראַ־שמים און א גרויסער למדן...

א צווייטער פאל מיט א מת.

ס׳איז אין בילגאַריי געשטארבן א ראזינער חסיד, דעם פארשטארבענעמס קרובים האָבן געוואָלט מקבר זיין דעם מת אין זיין טלית, וואָס האָט געהאט בלויע ציצית פון תכלת. די חברה־קדישא, וואָס זענען געווען חסידים פון אנדערע רבנים, האָבן נישט געוואָלט ברענגען דעם נפטר צו קבר־ישראל. ס׳איז אויסגעבראָכן א מחלוקה. אין שטאָט האָט זיך געטאָן חושך, דער מת איז אלץ געלעגן. דעמלט האָט ר׳ יעקב מרדכי באפולן אויף זיין אחריות מקבר זיין דעם מת אין זיין טלית מיט די כלויע ציצית, נישט געקוקט דערויף וואָס די קעגנער האָבן געוואלדעווט אין גאפרווט אויפווייזן, אז דאָס איז א חלול־השם.

אין 1914 ווען דאָס רוסישע מיליטער, וואָס האָט באלעגערט פשעמישל, האט צוריגעשטויסן די עסטרייכישע ארמיי און די שטאָט איז באפרייט געווארן, האָט דער נייער שטאָט־נאטשאלניק ארויס־גענגבן א באפעל צו דער בילגאַרייער

בולגאריי

משפחת ד"ר ישראל מוסקוביץ, מנהיג הציונים הכלליים בבולגאריי, עם בנו הבכור שהיה חבר בכנסת הראשונה ושר הדואר בממשלת בן־גוריון הראשונה. ד"ר מוסקוביץ נפטר בשנת 1949 בגיל 70.

באפעלקערונג, מען זאל מאכן א יום טוב לכבוד דעם גרויסן נצחון.

דער בילגאָרייער רב ר׳ יעקב־מרדכי און באטיילונג פון בילגאָרייער אייטווינער און קלעזמער, אין זיין האנט א ספר תורה, פאראדירט איבער די בילגאָרייער גאסן מיט געזאנג און טענץ צום נצחון פון קייסער ניקאָליי...

די שמחה האָט געדויערט סך־הכל א פאָר חדשים... די עסטרייכישע ארמיי האָט באקומען פארשטארקונג מצד די דייטשן און פאריאָגט די רוסן פון פשעמישל און אויך פון בילגאָריי. דער רב האָט שטארק מורא באקומען פאר זיין צו פיל פרייען זיך מיטן קייסער ניקאליים נצחון און באשלאָסן צו אנטלויפן פון דער שטאָט. ער איז דעמלט פאר צרות קראנק געוואָרן אין לובלין, זייענדיק א בן־שבעים. אין 1917 איז ער נפטר געוואָרן.

ר׳ יעקב מרדכי האָט איבערגעלאָזט צוויי זון: דער שפעטערדיקער מורה הוראה אין בילגאָריי ר׳ יוסף, און דער צווייטער מורה הוראה ר׳ איטשעלע. (דער לעצטער איז נפטר געוואָרן אין בילגאָריי נאָך א לאנגע קרענק אידער די דייטשן האָבן באוויזן דורכצופירן די ליקווידאציע פון דער יידישער באפעלקערונג.)

אויך זיין ברודער ר׳ יוסף איז געווען א תלמיד־חכם און איז געווען שטארק באליבט ביי דער בילגאָרייער באפעלקערונג. אין 1925, אין פורים איז נפטר געוואָרן ר׳ יוסף.

אין 1912 איז צווישן ר׳ איטשעלען און מאָטל קאמינער, געווען סטודענט. אויסגעבראָכן א מחלוקה ביים איבערנעמען דעם אמט פון „קאזיאָנע ראבינער״ אין בילגאָריי.

די צאריש מאכט האָט דעמלט ארויסגעלאָזט א דעקרעט, אז עס דארף זיין א ספעציעלער טשינאָווניק פאר דער עווידענץ פון דער יידישער באפעלקערונג. בידע, די אויבנדערמאָנטע, האָבן ארויסגעשטעלט זייערע קאנדידאטורן אויף איבערצונעמען דעם דאָזיקן אמט. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן צווישן זיי א מחלוקה.

דער פאויאטאָוע נאטשאלניק איז געווען דערפאר אז מען זאָל דעם אמט צוטיילן מאָטל קאמינער. ר׳ איטשעלע האָט זיך פון זיין זיים. געסטארעט אין לובלין, מ׳זאל אים באשטימען אויף דעם אמט. צוליב זייערע מחלוקות האָט לובלין באשלאָסן, אז מ׳זאָל צווישן די בילגאָרייער יידישער באפעלקערונג דורכפירן וואלן. די מערהייט האָט געשטימט פאר איטשעלען. דעמלט האָט

די רבנים דינאסטיע אין בילגאָריי

מאטל קאמינער אוועקגעשיקט א פראָטעסט קיין לובלין און מאָטיווירט ויין דורכפאל מיט דעם, וואָס דער פאָטער פון ר׳ איטשעלע, ר׳ יעקב מרדכי, איז געשטאנען ביים אריינגאנג אין מאגיסטראט צו די וואלן מיט א ספר תורה אין דער האנט, און דאָס האָט געוויירקט אוף דער יידישער באפעלקערונג, זיי זאָלן שטימען פאר איטשעלען.

לובלין האָט אויף מאָטל קאמינערס פראָטעסט אנולירט די ערשטע וואלן און באשלאָסן דורכצופירן, שפעטער מיט א פאָר חדשים, נייע וואלן. אויך ביי די צווייטע וואלן האט ר׳ איטשעלע מנצח געווען און איז געווארן „קאזיאָנע ראבינער״ אין בילגאָריי.

אין 1914 ווען קרעשיוו איז אָפגעברענט געוואָרן, זענען יידישע משפחות פון דאָרט געקומען זיך באוועצן אין בילגאָריי. מיט זיי איז געקומען זייער רב ר׳ חיים האָכמאן. נאָך דער פטירה פון ר׳ יוסף ז״ל האָט צייטוויליק פארנומען זיין כסא הרבנות הרב האָכמאן. שפעטער מיט א צייט האָט די בילגאָרייער קהילה באשלאָסן אראפצוברענגען א שטענדיקן רב. די רידניקער חסידים האָבן פארגעלייגט דעם קרעשיווער. די מערהייט אבער האָט געהאלטן אין אויג דעם אלטן בעלזער צדיקס זון ר׳ מאָטעלע, ז״ל, וועלכער איז טאקע אין 1929 אראָפגעקומען קיין בילגאָריי און איבערגענומען דעם כסא הרבנות. געווען איז ער רב אין בילגאָריי ביז דער אוסברוך פון דער צווייטער־וועלט מלחמה.

דער קרעשיווער רב איז נפטר געוואָרן אין 1932 אין בילגאָריי.

מען דעציילט אז ביים באגעגענין ר׳ מאָטעלען איז פארגעקומען א גרויסער פאראד אין שטעטל. קינד־און קיים האָבן זיך אָנגעטאָן יום־טובדיק און מען איז געגאנגען מקבל פנים זיין דעם רב. אלע פרויען זענען דעם ערשטן שבת נאָכגענגען צו דער רביצן אין לויטן אלטן בעלזער מנהג, איר געקושט אין דער האנט. דער 5־טן סעפטעמבער 1939 מוצאי־שבת פאר דער שרעקליכער שריפה, וואָס האָט חרוב געמאכט נייניציק פראָצענט פונם יידישן קוואַרטאל, איז ר׳ מאָטעלע אנטלאָפן פון בילגאָריי, ווו ער איז געווען רב 10־יאָר נאָכאנאנד. ער איז אוועק צו זיין ברודער, דעם בעלזער רבי. ביידע זענען אויף קיין גאליציע און דאָרט אָפגעווען א־יאָר צייט. די ביידע ברודער זענען געווען א שטיק צייט אין באבנער לאגער, נעבן קראָקע, ווי אויך אין קראָקעווער געטאָ. ווי דער בעלזער רבי דערציילט, האָבן זיינע חסידים איבערגעקויפט צווישי

בילגאריי

ר׳ מאטעלע רוקח, זצ״ל דער שפעטערדיקער
בילגאראייער רב, אלס גאר יונגער בחור.

די רבנים דינאסטיע אין בילגאריי

אונגארישע אפיצירן און מיט זייער הילף די רבנים ארויסגעפירט פון קראקעווער געטא. און זיי געבראכט (פארשטעלע אלס אוגארישע פארוואונדעטע אפיצירן אויפן רוסישן פראנט) קיין בודאפעסט.

די דייטשן האבן זיך דערוווסט פון דעם און אויפגעפאדערט דעם בירגערמייסטער פון בודאפעסט ער זאל זיי צוריקשיקן קיין פולין. דער בירגערמייסטער האט דעמלט אייגעלאדן צו זיך די רבנים־ברידער, זיי אריינגעפירט אין א באזונדערן צימער און זיי שריפטלעך דערלאנגט דעם באפעל. דער בירגערמייסטער האט אבער דעם באפעל פון די דייטשן נישט אויסגעפירט. ער האט אויסדריקלעך פארשפראכן זיי צו העלפן אנטלויפן און געהאלטן ווארט. ער האט געמאכט אלע צוגרייטונגען פאר דער בריחה. אין א געוויסן טאג זענען די צוויי רבנים אוועק קיין בוקארעסט (רומניה.) אין בוקארעסט האבן די צוויי רבנים אפגעווארט צוויי אנדערע באוווסטע רבנים: הרב טווערסקי און דער זון פון הרב באטיונער, זילבערפארב. פון דארט זענען זיי געפארן דורך קונסטאנטינאפאל קיין ישראל.

דער בילגאריער רב ר' מאטעלע רוקח זצ"ל איז קראנק געווארן אין ישראל און איז נסתלק געווארן כ"ה בהשון תש"י.

יידישע יום־טובים אין בילגאריי.

.ימים נוראים האָט די שטאָט, ווי אין יעדן יידישן יישוב, באקומען אן אנדער אויסזען, א נשמה יתרה...

אלע געשעפטן געשלאָסן און פון אלע פענצטער האָבן ארויסגעשטראלט ליכט פון די וילכערנע אָדער מעשענע לייכטער. יידן אָנגעטאָן אין שוואַרצע זיידענע זשיפיצעס אָדער אטלאסענע בעקעשעס, פלעגן לויפן אין בית־המדרש און שול. זייערע קינדעלעך, וואָס זענען מיטגעגאנגען מיט זייערע עלטערן, זענען געווען אָנגעטאָן אין שבתדיקע בגדים, אוסגעצוואָגענע און ציכטיקע.

אויך די דאָרפס־יידן פלעגן אויף די ימים־נורָאים קומען אין שטאָט אריין מיט זייערע משפחות. די דאָרפס יידן פלעגן זיך אויסזעצן ביי דער טיר פון שול, ביי די טישלעך מיט קעסטעלעך זאמד און אָנגעצונדן ווייסע און וואקסענע ליכט, זיי פלעגן זיך צום דאוונען אָנטאָן און ווייסע קיטלען מיט גארטלען. דער דרך ארץ פארן אלטן רב ר' יעקב מרדכי זצ"ל, איז געווען גרויס, ווי אויך פארן חזן און פאר די שטעטישע יידן. שחרית פלעגט דאוונען דער אלטער חזן משה אפרים און מוסף האָט געדאוונט דער אלטער בעל תפילה ר' אברהמעלע שוחט. נעווען א צייט ווען עס האָט געדאוונט שחרית אין דער אלטער שול דער אלטער חזן קאָפל שטריקנדרייער, וואָס איז נעווען באוווסט מיט שיינער נגינה. און ביי מוסף דער בעל תפילה ר' ליפעלע שוחט. די מתפללים האָבן אויסגעזען מאיעסטעטיש אין זייער ווייסן אָנטאָן.

ביי ונתנה תוקף, ווי דער שטייגער פון אונזערע פרויען פלעגן זיך די בילגאריייער ווייבער שטארק צעווייגען און בעטן דעם רבונו של עולם ער זאָל זיי פארגעבן זייערע זינד. מען דערציילט א מעשה שהיה מיט א יידענע, פון דאָרף דילעס, שרה, ווי זי האָט זיך ביים „ונתנה תוקף" צעווייגט און געבעטן ביים רבשע"ם. דאוונען האָט יידענע נישט געקאָנט, האָט זי געוואָלט פוילן ביים רבש"ע. אויף איר לשון, נאטעניו פאטער,—האָט זי זיך הויך צעכליפעט, אווי ווי איך בין א דאָרפס־יידענע און דאוונען קאָן איך נישט, בעט איך דיך, זלאָסט אויסהערן מיין נעווייון; שרייב מיך נישט צו, און מעק מיך נישט אויס, נאָר

יידישע יום־טובים אין בילגאריי

זע, שיק מיר צוריק צו מיין שוועסטער אין דאָרף אריק...

נאָך איינע, א הארצרייסנדיקע שטים, האָט זיך געהערט פון עזרת־נשים אין דער עולם האָט באלד דערקאָנט דאָס קול פון חיה לאה ליפעלעס, די גבירטע, און דער עולם האָט באלד פארשטאנען אז זי בעט, דער אויבערשטער זאָל ביי איר אין שטוב גאָרנישט פארענדערן, עס זאָל זיין ווי פאראיאָרן...

צו תשליך פלעגן די יידן גיין פון דער שול צו דער בריק אויף דער פראמפאָלער גאס. יעדער עדה פלעגט זיך גיין באזונדער מיט געזאנג. אמשענכטן האָבן געזונגען די רידניקער חסידים: לוי שטערנס קינדער, און יהושע הארמאנס קינדער. דער עולם האָט באגלייט דעם רב ביז צו דער בריק, ווו עס זענען געזעסן אויסגע־זעצט די „בריק פרויען" אויף די שוועלן פון זייערע הייזער. ביים טייך זענען די פרויען געשטאנען פון אין זייט און די מענער פון דער צווייטער, יעדער מיט זיין סידור אין האנט און תפילה געטאָן.

ערב יום כפור, צו מנחה צייט, פלעגן זיך אין שול אויסזעצן די פאָרשטייער פון פארשידענע אינסטיטוציעס, מיט קערות און וועלכע יידן האָבן געוואָרפן געלט און זיך דערמיט אויסגעחשבנט מיטן רבונו של עולם פאר א גאנץ יאָר...

די גבאים אין דער שול זענען געווען: לייב יוסף קצב, לייביש קאשעמאכער, לייב יאָסקע מיטלער, הערשעלע טייטלבוים, חיים אילישׁ, אברהם בראָמבערג קצב און נאָך אנדערע. די שול איז געווען אויסגעשפרייט מיט בינטלעך היי אויף וועלכע די פרומע יידן האָבן זיך אויסגעצויגן מיטן פנים ארָאָפ און זיך געלאָזט שלאָגן (פון ישראל באָרד) מלקות. צו באקומען אועלכע מלקות האט געהאט די זכיה נאָר דער וואָס האָט גוט באצאָלט.

צו כל נדרי איז די שול און בית המדרש געווען געפאקט מיט יידן. אלע אין ווייסע קיטלען, איינגעהילט אין טליתים, אין זייערע פנימער באלויכטן פון הונדערטער ליכט. ווען דער אלטער רב ר' יעקב מרדכי אָנגעטאָן אינגאנצן און וויסן און טלית מיט דער בריטער זילבערנער עטרה, האָט מיט א ציטערדיקע שטימע אויסגערופן: אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה — איז אדורך א ציטער איבערן עולם. די וויבער האָבן אנגעהויבן צו כליפען. אפילו די קריסטן וואָס פלעגן קומען הערן כל נדרי האָט אָנגענומען א פחד.

יידן האָבן געבעטן דעם רבונו של עולם, ער זאל זיך מרחם זיין אין זיי געבן א חיים טובים און גוטע פרנסה. אור זרוע לצדיק — ליכט פון דער תורה, ליכט

פון חכמה זאל אראפשטראלן אויף זייערע קינדער; ולישרי לב שמחה — זיי זאלן האָבן פרייד, תתונה מאכן מיט הצלחה זייערע קינדער און השי"ת זאל מרחם זיין אין שיקן דעם גואל הצדק.

אויפצומאָרגנס האָט געדאוונט שחרית דער אלטער חזן משה אפרים מיט זיינע מיטהעלפערס; יאנקל אין יאָסל ליביש באלעגאָלעס און אנטשל שמש.

מוצאי יום־כפור פלעגן זיך די חסידים צונויפקלייבן ביים אלטן רב, מען פלעגט טרונקען לחיים אין די קלעזמער, די גימפלס, פלעגן שפילן יידישע גנונים, עס פלעגט טרעפן, אז אין מיטן אוא שמחה פלעגן אריינפאלן די „פריזיוויניקעס" מיט שטעקנס אין די הענט און זוכן צווישן עולם ינגלעך, וועלכע דארפן זיך שטעלן צום פריזיוו, האָט מען געפינען צווישן עולם אזעלכן, פלעגט מען אים אריינפירן אין טריסקער שטיבל „זיך פארשרייבן" און אים הייסן געבן א קאָנטא, א רובל. האָט זיך ווער אָפגעזאָגט צו געבן, האָט ער באקומען זיינס...

ס'איז געווען א מנהג אריינצוגיין צו רייכע יידן, וועמענס זון, אָדער איידעמס האָבן געדארפט גיין אין מיליטער. די חברה האָט געטענהט: איר, רייכע וינדלעך וועט דאָך אלץ טאָן כדי נישט צו גיין אין מיליטער, איר וועט נישט עסן, נישט שלאָפן, צערן זיך, אבי איר זאָלט נישט דארפן גיין דינען דעם צאר. אָבער מיר „געמיינע יונגען". — האָבן זיי געטענהט. — מוזן דינען אונדזער קייסער ניקאָליי דערפאר מוזט איר אונדז באצאָלן! עמיצער מוז דאָך דינען. עס קאָן דאך אזוי נישט זיין! זענען מיר די כפרה־הינדלעך?.. ווער עס האָט נישט געוואָלט צאָלן, האָט מען אים געטאָן צו דער זאך. אבער מיינסטנס האָט מען זיך אויסגעקויפט און פארשפארט צו באקומען קלעפ. וועו די חברה האָט געהאט צונויפגעקליבן א אָפר רובל, איז מען באלד אריין צו גיטעלע שעפסעלעס און געהייסן אפבראטן עטלעכע גענדז און געטרונקען לחיים.

אז עס קומט שוין צורייד וועגן פריזיוויניקעס, דארפן מיר שוין דערמאָנען דעם פריזיוו מיט 50 יאָר צוריק אין בילגאָריי. עס פלעגן דאָן קומען פריזיוויניקעס פון גאנצן בילגאָרייער פאָוויאט: טארנאָגראד, קנעשפול, בישטש ראושיניץ, פלים, פראמפאל, גאריי, קארטשווו קאָצווע, יוועפאָוו, קרעשעוו, פאטעק און פון נאך אנדערע דערפער. פאר די פריזיוויניקעס פלעגן די יידן שטארק מורא האָבן. די גויאישע פריזיוויניקעס פלעגן שטארק שלאָגן א יידן וועו זיי פלעגן אים טרעפן הינטער דער שטאָט. די ערגסטע שלענער זענען געווען די פריזיוויניקעס

בילגאריי

אויף דער בילד: דריי שפאציערנדיקע (שבת) מיידלעך, נעבן מענדל בוים. פון רעכטס אויף לינקס: אסתר טייטלבוים, רבקה אַבערהאנט — להבדיל לחיים — און אסתר בענדלער.

ב י ל ג א ר י י

פון דער קאַצווינער גמינע. זיי פלעגן איינשטיין ביי דער „זינגערן" אנטקעגן דעם בית המדרש הגדול.

לויטן צארישן געזעץ פלעגט מען מוזן קומען זיך שטעלן צום פריזיוו אין דער אייגענער געבורטס שטאָט. עס פלעגן קומען יונגע מענטשן אפילו פון אויסלאנד; אויב עמיצער האָט זיך נישט צוגעשטעלט צום טערמין, האָט די צארישע מאכט רעקווירירט די עלטערנס הייזער אדער צוגענומען אנדערע ווערט־זאכן.

צו יענער צייט איז אין בילגאָריי געשטאנען דאָס 13 פּאָלק דאָנער קאָואקן. די קאָואקן מיט נאָהייקעס אין די הענט, האָבן געטריבן יעדן אָפּגעבענעם סאָלאָט פון דער פריסוטסטוועץ צו די קאזארמעס, צו חיים ארבעספעלד (שאָשעס), אויף דעם אָרט ווו נאָטע קראָנענבערג האט געהאט די דרוקעריי. די צוגענומענע יידן, זענען געלעגן אויף דער פּאָדלאָגע, אויסגעבעט מיט היי. ווען עס האט זיך צנויפגעזאמלט א 15 20־יידן, האָט מען זיי אונטער א וואך געפירט אין שול צום אלטן רב ר' יעקב מרדכי זצ"ל צו שווערן, זיי זאָלן דינען טריי דעם קייסער. מיט צווי טעג שפעטער האט מען זיי אוועקגעפירט אויף פירלעך קיין זאמאָשטש. דאָס געזעגענען זיך מיט די משפחות איז געווען זייער טרויעריק.

אין בילגאריי איז אמאל פארגעקומען א גרויסע שמחה ביים קרוינען דעם קייסער ניקאָליי דעם צווייטן, אלץ אימפעראטאָר פון רוסלאנד און קעניג פון פוילן. עס איז פאָרגעקומען א גרויסער פאראד פון מיליטער. אין שול ווו ס'איז פאָרגעקומען די צערעמאָניע איז אָנגעקומען א גרויסער טשינאָוניק פון דער מאכט מיטן אלטן וואכמייסטער קאָזלאָוו. דער חזן ר' משה אפרים האָט געמאכט אין מי־שברך דעם קייסער און זיין משפחה און געזונגען „באזשיצא". דער אלטער וואכמייסטער קאָזלאָוו איז געשטאנען ביי דער צערמאָניע און סאלוטירט. זיין ברוסט איז געווען באדעקט מיט מעדאלן. ביים פארענדיקן דעם מי־שברך האָבן די צוויי צארישע נציגים אָפּגעדאנקט דעם רב, דעם חזן און גבאי, און מיט א „דאָסווידאניע" פארלאָזט די שול.

חול־המועד סוכות פלעגן פראמפאָלער און גאָרייער יונגעלייט קומען קיין בילגאָריי. זיי אלע האבן געטראגן לאנגע און בריטע פּאָמעץ־הויזן און קורצע רעקלעך מיט שטייפע קעלנער. פאָליטורטע שטעקעלעך אין די הענט און די סיגארעטן פארקלעמט צווישן די ציין, האָבן זיי מיט גאווה שפאצירט איבער די

יידישע יום־טובים אין בילגאָריי

בילגאַרייער גאסן. א גאנץ יאָר זענען די חול־המועדניקעס געזעסן, אָפגעריסן פון דער וועלט, אין זייערע קלייניע ישובים, האָבן זיי מיט אומגעדולד געווארט אויפן חול־המועד.

אין חול־המועד ווערן אָנגעבאָטן שידוכים. זיי זוכען אויך ארבעט. איינער פארדינגט זיך ביי א שיסטער, דער צווייטער ביי א סטאָלער וכדומה. די פראָמפאָליער און גאָריער יונגען שפאצירן אויף דער טארנאָגראָדער גאס. אט קומט צופאָרן דער באלעגאָלע אביש טינטענפיש און ברענגט מיט א כאליאסטרע יונגען פון טארנאָגראָד, און פון יונעוו קומט דער באלעגאָלע מענדל משה פרויעמס מיט זיינע געסט אויף תנאים. עס פלעגט זיך קאָכן דעמלס אין שטעטל. עס פלעגט ווערן פריילעך אין בילגאַריי. א קליניקייט — בילגאַריי איז דאָך פאָרט א פאָוויאטאָוע שטאָט...

שמיני־עצרת פלעגן בילגאַרייער יידן זיך פארזאמלען ביים שול־גאבי לייב יוסף פלאטש און זינגען און טאנצן לכבוד שמחת תורה. מען האָט געטרונקען גוטע ווייגען מיט צובייסעכץ, ווי גאָט האָט גאבאָטן. ביי לייב יוספן, דעם גאבי איז געווען אין שטוב א פעסעלע גאָרייער פלוימען פאר די קינדער. מען האט געטיילט רויטע גרויסע עפל... מען האָט זיך משמח געווען און געטאנצט ארום דעם טיש. די יידן האָבן זיך געדרוקט די הענט אין געוונטשן איינער דעם צווייטן א גוט יאָר פון פרנסה אין געזונט.

נאָכדעם פלעגט דער שטאָט־חזן משה אפרים זונגען לכבוד שמחת תורה. ר' משה אפרים פלעגט ארויסנעמען זיין רויטע פארטשיילע פון דער זיידענער זשופיצע וואָס ער פלעגט טראָגן נאָר און די יום־טובים, זיך אָפגעווישט דעם שוויים פונם פנים און באָרד און אָנגעהויבן זונגען מיט דעם אמאָליקן נגון:

משה פרוים זינגט אזוי ... אוי אוי אוי

מאיר גרינער מאכט אזוי ... אוי אוי אוי

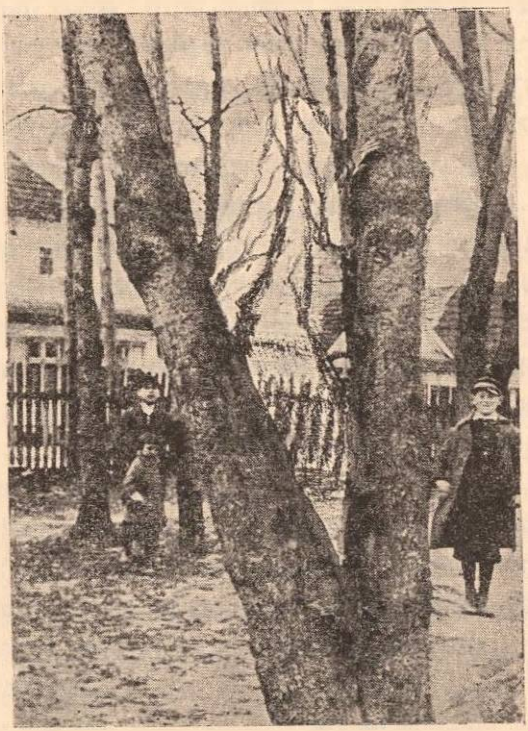
הלל שיסטער קלאפט אזוי ... אוי אוי אוי

קאָפל הזן דאוונט אזוי ... אוי אוי אוי

און איציק מאָטעלעס דערגירט אזוי ... אוי אוי אוי

ווי נאר דער חזן ר' משה אפרים האט זיין קאָנצערט געענדיקט, האָט זיך אויפגעשטעלט דער גבאי לייב יוסף מיט די ווערטער: „רבותי", עס איז שוין שפעט, לאָמיר גיין אין שול אריין צו די הקפות. דער גבאי האָט פארטיילט

בילנארי

אויף דער בילד: שמעון הודעס אין דעם קליינעם
גארטן א קעגן דער פאסט

יידישע יום־טובים אין בילגאריי

ליכטלעך דעם עולם און מיט געזאנג און טענץ זענען זיי ארויס אויף דער גאס. מ־האָט געטאנצט אויפן וועג ביז אין דער שול.

בילגאַרייער יידן געדענקען זיכער דעם שמש אנטשל סוכאס (ישׂשכר) יעדן שמחת־תורה פלעגט ער זיך מתנהג זיין צו נעמען א זעקל עפל, ארומגיין און די גאסן און פלעגט זונגען: „גוט שבת, גוט יום־טוב יידעלעך!" די קינדער פלעגן אויפכאפן זייער וועריטער און באגלייטן אים מיט דעם געזאנג: צאן קדשים פאר אנטשל סוכאס וועגען מע... מע... מע...

ביז שפעט אין דער נאכט האבן יידן זיך משמח געווען, געטרונקען מער ווי תמיד, און טועם געווען פון די געשמאקע מאכלים, א קלייניקיים, אזוי פיל מצוות מקיים געווען: מצות שופר, תענית און מחילת עוונות און יום הקדוש, מצות סוכה, מצות לולב און איצט געענדיקט די תורה הקדושה האָבן יידן געטאנצט אין די גאסן.

ציוניסטישע באוועגונג אין בילגאריי.

אין דער תקופה וואס הייבט זיך אָן מיטן ערשטן ציוניסטישן קאנגרעס איז באזעלן און יאָר 1897 איז נאָר א טייל פון בילגאָרייער יוגנט פארכאפט געוואָרן פונם ציוניסטישן געדאנק. בילגאָרייער ציוניסטן זענען געווען: שלמה רובינשטיין, טאדרעס לאנג, אהרון גראָסמאן, יונה אקערמאן, יצחק גראסמאן, לייביש מיטלבוים. העשל האניגבוים אין נאָך אייניקע. די אובנדערמאָגטע זענען געווען אנגשלאָסן אין זאמאָשטשער ציוניסטישן קרייז. ערשט שפעטער מיט דער עסטרייכישער אקופאציע איז קיין בילגאריי אראפגעקומען פון עסטרייכישע גאליציע אויואקי מיט זיין זון וויי אויך דער אינזשיניער יחזקאל רייך און זיי האבן געלייגט דעם יסוד פון דער ציוניסטישער באוועגונג אין בילגאריי. פון דעמלט אָן האָט זיך שטארק אנטוויקלט די ציוניסטישע באוועגונג, וואָס האָט זיך שוין געצלייט אין די הונדערטער.

דאס איז פארגעקומען אין יאר 1916.

אין יאר 1921 האָט די ערשטע גרופע בילגאריער ציוניסטן פארלזט די היים אויפן וועג קיין ארץ־ישראל. זיי זענען געווען: אלי גראָסמאן, טוביה טענענהאלץ, שלמה טייטלבוים, נאָטע שוויערטשאפט, אברהם בראָמבערג, אביגדור לייטער א.נ.ד.

די ציוניסטישער טוער האבן ארגאניזירט טעאטער־פארשטעלונגן, רעציטאציע און דעקלאָמאציע־אָוונטן און פייערונגען. די איניציאטאָרן פון די טעאטער־פאָרשטעלונגן זענען געווען: אלי גראָסמאן און נאָטע שוויערטשאפט. די ערשטע זענען באשטאנען פון יידישער געשיכטע און העבראישער שפראך. די ערשטע לעקציעס זענען פאָרגעקומען אין דעם ציוניסטישן לאָקאָל, אין דער זאמאָשטשער גאס, נעבן אלטן אָבערהאנט. דורך די טעאטער־פאָרשטעלונגן און די אָוונט־קורסן איז דערגרייכט געוואָרן א וויכטיקער ציל: אויפקלערונג פון ציוניזם. ביי דער בילגאָרייער יוגנט אנטוויקלט זיך א באדערפעניש צו געניסן פון יידישע קולטור־אוצרות. עס קומען אויף נייע יונגע כוחות, וואָס וואָרפן זיך אריין און דער ארבעט מיט אנטוזיאסטישע טעטיקייט און ציען אריין אין דער ציוניסטישער באוועגונג דעם גרעסטן טייל פון די יוגנטלעכע פון אלע שיכטן.

בילגאריי

ביי דער שטאַטישער אלעקסראַוויץ, פון רעכטס אויף לינקס: רייזעלע באך, רבקה אבערהאנט — להבדיל לחיים — אסתר טייטלבוים, חייה'לע גרינבוים.

בילגאַרייער יידן אין שטאַט־ראַט

נאָך דער באפרייאונג פון פוילן, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, זענען אין דער רעגירונג אַרײַנגעטראָטן די ענדעקישע רעאקציאנערע פארטייען, פון וועלכע די בילגאַרייער יידן, ווי די יידן אין פוילן בכלל, האָבן שפעטער געהאט אויסצושטיין פיל צרות. פאר־שידענע יידישע גרופעס האָבן אַרײַנגעטראָגן אין דער וואלן־קאמיסיע רשימות מיט זייערע קאנדידאטן. צו די וואלן פונם שטאַט־ראט זענען אזוי ארום געווען 24־יידישע קאנדידאטן: ד״ר גראָספעלד, אינזשינער רייך, קאמינער, דער סטודענט, שלמה רובינשטיין, צווי ווינקל־שרייבער; יונה אקערמאן און שלמה רובינשטיין, יצחק ווירצער, הערש וויסמאן, לייביש טייטלבוים און נאָך א׳נ.ד. די גויים האָבן געזוכט א וועג ווי אזוי צו שיקאַנירן די יידישע קאנדידאטן כדי צו באקומען א מערהייט אין שטאַטראט.

ווען די רשימות זענען שוין געווען איבערגעגעבן דער הופט־קאמיסיע וואס איז באשטאנען פון ענדעקעס, שונא־ישראל, האט דער קאמיטעט באשלאָסן, אז אלע יידישע קאנדידאטן, צווישן זיי דאָקטורים און אינזשיניערן, מוזן דורכגיין אן עקזאמען צו זיי קאָנען לעזן און שרייבן פויליש... דאס איז געווען א באליידיקונג פאר די יידישע קאנדידאטן. צו דעם עקזאמען האָט מען גערופן אויסשליסלעך יידן.

אין דער שקאָלע (שולע) אונטער דעם אָנפירונג פון דירעקטאָר סקולסקע און נאך א לערער איז אין א געווישן דאָנערשטיק פאָרגעקומען דער עקזאמען. דער ערשטער עקזאמינירטער, וואס איז דורך „בשלום״, איז געווען דער דר׳ מעדיצין פון לעמבערג גראָספעלד, דער צווייטער עקזאמינירטער איז געווען דער אינזשיניער רייך... קורץ, פון די אלע 24־קאנדידאטן זענען 22 אדורך בשלום. בלויז צווי קאנדידאטן: הערש איידלשטיין און שמחה גלאנץ האָט מען קוועסטיאנירט.

צווי פון די בשלום־אדורכגעגאנגענע קאנדידאטן יונה אקערמאן און לייביש טייטלבוים זענען דערנאָך אויפ צום דירעקטאָר סקולסקע און געפאָדערט אין

בילגאַרייער יידן אין שטאַט ראָם

נאָמען פון די איבעריקע צוואנציק, אז ער זאָל ארויסגעבן א קאָפּיע פון די עקזאמענס. דער דירעקטאר האָט געבעטן די דעלעגאטן צו קומען אויף צומארגנס, ווייל ער איז שטארק מיד: פרייטיק א זייגער 11 זענען נאכאמאָל די צוויי קאנדידאטן געקומען צו סקולסקען און אויפגעפאָדערט די קאָפּיעס.

— פאנאָוויץ (רבותי), — האָט ער זיי געענטפֿערט, — איך קאָן איין קיין קאָפּיע פון די עקזאמענעס נישט געבן!

— פארוואָס? — האָבן ביידע דעלעגאטן מיטאמאָל אויסגערופן.

דער דירעקטאָר האָט זיי געענטפערט ציניש: — באקוקנדיקט באטאָג די עקזאמענס, שטעלט אייך פאָר, אז דאָס וואָס איז באנאכט א קו, זייט אויס באטאג א פערד... און פארקערט... דערפאר קאָן איך אייך קיין קאָפּיע נישט געבן...

— אויב אזוי, — זאגט יונה אקערמאן — זאל דער פאן דירעקטאָר אונדז ארויסגעבן א פראָטאָקאָל און בפרוש באשטעטיקן, אז פון די 24 קאנדידאטן האבן 22 אויסגעהאלטן די עקזאמענס און אז דאָס וואָס זעט אויס באנאכט א קו, זעט־אויס באטאג א פערד...

דער דירעקטאָר האָט זיך הויך צעלאכט און דאָך צוגעגעבן, אז ליידער קאָן ער אוא פראָטאָקאָל נישט געבן:.. דער סוף איז געווען: מען איז געפארן צום סיים דערפוטאט ד"ר שיפער, וועלכער האט דעם ענין דערלעדיקט אין בעסטער ארדנונג.

די בילגאַרייער יידן האָבן אויסגעפירט. באקומען דרייצן מאן אויף צעפיקעניש די גויים בשעה די לעצטע האָבן באקומען בלויז עלף.

די זיפערס

בילגאַרייער יידן האבן זיך יארן לאנג באשעפטיקט מיט אויסארבעטן זיפן (האָר־פאַדוקציע). דידאַיקע מלאכה איז געווען באווסט אין גאנץ פוילן און אפילו אין אויסלאנד, ווו מען פלעגט די אויסגעארבעטע זיפן עקספאַרטירן. א פאַר הונדערט יידישע משפחות אין בילגאַריי האָבן זיך באשעפטיקט ביי דערדאַזיקער ארבעט. די וויבער פון די זיפן־ארבעטער האָבן געקליבן די פערדישע האָר, וואָס דאָס האט געדינט פאר זייערע מענער ווי רוי־שטאף פאר זייער זיפן־פראַדוקציע. (די שעבזשעשינער בעלי־עגלהס ווען פלעגן זיך טרעפן מיט זייערע בילגאַרייער חברים אויפן ווג ביי שווארגאַשעס הויז, פלעגן צוליב דעם רופן די בילגאַרייער: שאבישינער גנבים און בילגאַרייער פערד־וויידלען).

די מלאכה פון מאכן זיפן איז געווען זייער א שווערע. די זיפערס פלעגן זיצן אין זייערע וועב־שטולן, אויפלעג מיני שטייגן און פון די פערדישע האָר, פאדים צו פאדים, געווענט זיפן. דאס איז געווען זייער א שווערע און פארן געווונט שעדלעכע ארבעט, ביי וועלכע מען פלעגט, נאך א געוויסער צייט, קריגן שווינזוכט. יעדער זיפער האָט געהאט צו זיך א צוהעלפערן, א מיידל, א „מיטאקע", וועלכע פלעגט דארפן מיטעסן, דאָ הייסט, רייניקן די האלב אויסגעפארטיקטע פראדוקציע. אזא זיפער פלעגט טעג־לעך אויסארבעטן ביי א 10־„פישלעך" דאס הייסט, זיפלעך אויפן בילגאַרייער זיפערישן לשון...

עקאנאמיש איז זיפן־מאכערי געווען א פאר, וואָס האט ליידער נישט געגעבן דעם פראדוצירער קיין פרנסה. דערביבער זענען מערסטנטייל פון די זיפערס געווען בלוטיקע ארימעליט. אזא זיפער, וואס האָט געהאט א פרוי מיט א קינד האט געמוזט צייטטוויייז אנקומען צו קצבה, ארויסלאָזן זיך אין א פרייטיק צונויפבעטלען ברויט אוך חלה אויף צו מאכן שבת.

אויך א טייל ארבערסטגעבער זענען קנאפע גבירים און האבן נישט איינמאל געדארפט פארזעצן זייער סחורה כדי צו קאנען שבת מאכן. די פאבריקאנטן פון דער־האָר פראדוקציע זענען געווען: יצחק בערגערפריינד

די זיפערס

(אממיינסטן ארבעטער האבן געארבעט ביי אים) לייבא כאדאק, שמחה גלאנץ לייביש שניצער, מענדל הוף, זישע שמאלץ און אנדערע. דאקעגן די גרויסע סוחרים זענען געווען יידן גבירים, געהאט זייערע אייגענע קאמפניציעס.

געקלידט האבן זיך די זיפערס, דער עקר די יונגווארג, אין לאנגע חאלאטלעך מיט טוכענע און סאמעטענע היטלען אויף די קעפ. שניי ווייסע העמדער מיט שווארצע שנירלעך אויף די העלדזער. שבת האבן זיי זיך אנגעטאן אין לאנגע זשיפעצעס און קאלירטע סאמעטענע וועסטן, מיט גרויסע "גאלדענע" רינגען פון דער סאמע ריינסטער אימיטאציע. שפאצירט האבן זיי איבער דער גאס שטארק צעקנעפלט כדי מען זאל וואס בולטער זעהן זייערע "גאלדערנע קייטן אויף דער ברוסט:).

געווינלעך פלעגן זיך די זיפער ארבעטער סארדונגען צו זייערע בעלי־בתים אויף א האלב יאר, אויף א זמן הייסט עס. דידאזיקע טראנזאקציע פלעגט פארקומען הול־המועד. נאכן דורכקומען פלעגט דער באלעבאס שטעלן בראנפן און מען האט זיך פארוויילט מיט טענץ און געזאנג. אנפירער פון אזעלכע פארווילונגען זענען געווען: לייזער זכריה, משה זשישעס, דודל מאטעסעס און יחזקאל ברעזל.

די זיפערס זענען געווען שטארק פרום, אפגעהיט און געדאוונט א גאנצע וואך. שבת געזעסן ביים טיש מיט די עלטערן און געזונגען זמירות און נאכן טשאלנט זיך געגאנגען פארווייילן אויף דעם "אפגעשטאכענעם" בארג.

איינמאל, דאס איז געווען אין דעם פינפטן יאר, זענען פון ווארשע אראפגעקומען עטלעכע "סאציאליסטן" ווי, ליבא פוקסמאן, יאנקעלע בוכטיס מיטן "אייגל", וועלכע האבן די זיפערס געזומען אויפקלערן זייער געפאלענע לאגע.

אין דעם אייגענעם יאר איז טאקע אויסגעבראכן א סטרייק קעגן די רייכע סוחרים. די זיפערס האבן אלע מאנטיק און דאנערשטיק געזומען שלעפן צום רב דעם רייכן סוחר ר' יהושע מיימאן. ס־איז געזונג געווען אז דער רב זאל א זאג טאן זיין שמש: ר' שמואל, גיי ברענג מיר ר' שיעלען —, אז מען זאל שוין וויסן וועמען מען מיינט און צוליב וואס מען הייסט אים ברענגען. די זיפערס פלעגן זיך שטארק אננעמען די קריוודע פון וייערע בעלי־בתים געגן די רייכע סוחרים, איינמאל האבן זיי אויסגעהאקט די שויבן ביים סוחר מאטעלע מיימאן, יהושע מיימאנס א זון. אין שטאט איז געווארן א בהלה. מענטשן האבן זיך

בילגאריי

ד. בירקנטאל מיר דאך נאך שלעכט

די זיפערס

געפרעגט: וואס איז געשען?

עס זענען פארמאכט געווארן די געוועלבער און אין שטאָט האָט זיך געטאָן חושך. מען דארף אויך דערמאָנען, או די בילגאריייער זיפערס זענען שוין דעמלט שטארק ברויגז געווען אויף ניקאָליייען...

ס'האט לאנג נישט געדויערט און באלד זענען אראפגעקומען דער נאטשעלניק סטראושמסקע לעוויצקי און דער וואכמייסטער מאיר בראדע מיט פיל סטראזשניקעס און פארפירט אן אויספאָרשונג. די זיפערס־סטרייקערס זענען זיך צעלאפן און בהאלטן זיך הינטער די יאטקעס. צווישן די קצבים האט זיך געפינען איינער וואס האָט איבערגענטפערט די זיפערס, נחמיה באטש און נאך צוויי מאן, אין די הענט פון די סטראזשניקעס. היות ווי די זיפערס האבן נישט פארשטאנען קיין ווארט רוסיש, האט דער נאטשאלניק לעוויצקי אויסגעקליבן דעם קצב פנחס האף,וועלכער איז געווען אן אויסגעדינטער רוסישע סאלדאט און אים באפולין ער זאל זיין דער דאלמעטשער.

נחמיה, דער זיפער, האט זיך פארענטפערט פארן נאטשאלניק, אז ער איז חס ושלום נישט קיין בונטאָווטשיק, ; מיר ווילן נאר, האט ער געזאגט, אז מען זאל אונדז דערלייגן עטלעכע גראשן אויפן „פישל". צום הייליק קייסער ניקאליי האבן מיר גארנישט, מיר מישן זיך נישט אריין צום קייסער ניקאליי"...

ואג די בונטאווושטשיקעס אין מיין נאמען — האָט דער נאטשאלניק זיך געווענדט צום קצב פנחס האף — אז אויב זיי ווילן נאכאמאל אנמאכן אין שטאט א ווילכן ס'איז שאָרן אדער א ווילכע ס'איז מהומה, ווועל איך זיי שליסן די הענט און פיס אין קייטן און פארשיקן קיין יונעוו אין קרימינאל. דערווייל גייט א היים און קומט צווישן זיך דורך".

א לענגערע צייט איז אין בילגאריי געווען שטיל, ביז איינמאל, ווען דער רייכער סוחר יהושע מיימאן האט חתונה געמאכט זיין טאכטער, איז ווידער געקומען צו א סקאנדאל. עטלעכע זיפערס האבן זיך אריינגעקומען צווישן חתונה־עולם און מיט וויטריאל אפגעגאסן די קלוידער פון חתן־כלה. מען האט תיכף אלארמירט נאך די סטראזשניקעס. אבער יענע האבן קיינעם נישט באוויזן צו כאפן...

ב י ל ג א ר י י

(א חתונה אין בילגאריי מיט 60 יאָר צוריק)

אין מיטן יאָר וועָן עס איז אין בילגאָריי פאָרגעקומען א תנאים, א חתונה. א ברית, א שלום זכר. האָבן בילגאָרייער יידן זיך משמח געווען. די חתן־כלה האָט מען געפירט צו דער חופה מיט געזאנג. כדי צו באלייכטן דעם וועג פון חתן כלה. האָט מען אין אלע גאסן ווי חתן כלה איז דורכגעגאנגען, געשטעלט ליכט אין לאָמפן אין די פענצטער. די באוווסטע אין שטאָט כלי־זמר, די גימפלס. האָבן באגלייט דעם בדהן ר' טעוועלע וואָס האט אויסגעפירט פאסיקע לידער צו דער געלעגנהייט.

די בילגאָרייער אויפגעקלערטע בחורים האָבן געזונגען פאָלקס לידער. די בחורים פלעגן אָפקויפן ביים חתן דעם לעקאך אין דאָס געלט פון לעקאך פלעגט צונעמען, דער בעלפער, לייביש מלמד'ס זון, דער גאלער משה'לע. די בחורים זענען געזעסן ארום אין טיש שטייף אין ערנסט. נאבן דעם חתן איז געלעגן א גאנצע מאה פאפיעראָסן פאר זיי. א סך טעלער זענען געשטאנען אויפן טיש פון פיל צדקה אינסטיטוציעס. יעדער איינער פון דידאויקע בחורים פלעגט אריינווארפן אין די טעלער געלט. די בחורים זענען געווען געקליידט אין לאנגע מלבושים, א טייל מיט געהאקטע זשאקעטן אין שווארצע נידריקע טוכענע היטלעך און שטייפע קעלנער און שטייפע מאנקעטן געקנעפלט מיט גאָלדענע ספינקעס.

וועָן מען איז געקומען אויעקנעמען דעם חתן פון טיש, ווי ער איז געווען ארומ־גערינגלט מיט בחורים, האָבן די לעצטע נישט געוואָלט אים ארויסגעבן אויב מ־האָט זיי נישט באצאָלט „אויסלייז געלט" ... פאר דעם געלט האָבן זיי געקויפט ביר אין בראָנפן און מ־האָט ממשיך געווען דעם „לחיים" ...

יונגווארג, מיידלעך און יינגלעך, אויסגעפוצטע זענען געשטאנען אין דרויסן און זיך געוויצלט אויפן חשבון פון חתן כלה ... פלוצלינג, הערט מען א קול: שטיל.

ס־האָט זיך דערהערט דאָס שפילן פון ר' גימפלען. ער האָט געשפילט אויף זיין פידל, וואָס ער האָט געהאלטן צוגעדריקט שטייף צום אקסל, זיין הדרת־פנימדיקער באָרד האָט באדעקט א האלב פידל, אווי אז דער סמיטשעק האָט אפט אָנגעטראָטן אויף דער באָרד ... זיין שפילן איז געווען אט זיס נאָגנדיק און האָט פריילעך.

דער אלטער בדחן ר' טעוועלע, ווי מ־האָט אים גערופן, טעוועלע מארשאלעק, איז געשטאנען און א יארמולקע מיט א גרויסער רויטער פארטשיילע אין זיין האנט, האָט ער משמח געווען חתן כלה מיט פאָלקס־לידער און מיט גראמען וואָס ער אליין

ב י ל ג א ר י י

האָט צו געשאפט:

„הארציקע כלה
שער דיר אָפּ די האָר
דיין מזל זאָל דיר לייכטן
ווי די לבנה איז קלאָר
חן זאָלסטו האָבן
ביי גאָט און בי׳ לייט
צו טבילה זאָלסטו גיין
צו דער רעכטער צייט...

ווי ער האָט געענדיקט דאָס לירל, האָט דער בדחן געגומען אויסרופן די דרשה־געשאנק פון ביידע צדדים: מצד דער כלה גיט דער מחותן, ר׳ יאנקעלע מיט זיין וויב שרה׳לע, זאָלן זיי לעבן ביז הונדערט און צוואנציק יאָר, א פּאָר זילבערנע לייכטער — זאָל דער כלה־ס מזל שטענדיק לייכטן... דער כלה׳ס שוועסטער חיה׳לע גיט א גרויסע שיסל — אם ירצה השם — אין 9 חדשים זאָל מען דאָס קינד אין דער שיסל באָדן... די כלה לאָזט אראָפּ דערביי די אויגן פון אונטערן וועלאָן.

ווען דער בדחן האָט שוין געהאט אויסגערעכנט אלע דרשה־געשאנק, דערלאנגט ער דער כלה אלע מתנות און ווינטשט אלדאָס גוטס און זי זאָל זיי באנוצען געזונטערהייט. דער עולם רופט אוים דערביי אָמן!

די געזאנגען און טענץ ווערן פאָרגעזעצט. דער אלטער חזן משה אפרים מאכט יעדן מחותן א מי־שברך. א סך מחותנים פלעגן זיך פארשטעלן און טאנצן פאר־שידענע חסידישע טענץ.

„שפילט, שפילט כלי־זמר שטייט נישט אפ — שרייען זיי — מיר צאָלן געלט פאר אלעמען, שפילט שטארקער, לעבעדיקער, לוסטיקער — אזוי פלעגט מען אָפטאנצן ביז־שפעט באנאכט.

לבסוף זענען אלע ארויס אויף דער גאס, דער בדחן מיט דער באנלייטונג פון כלויזמר הייבן אָן זינגען דאָס ליד:

בלייבט געזונט
בלייבט געזונט
מחותנים אלע
בלייבט געזונט

ב י ל ג א ר י י

בלייבט נעזונט
חתן מיט דער כלה
האָט מיר א גוטע נאכט
האָט מיר א גוטע נאכט
אוי אוי אוי אוי...

דער עולם צעגייט זיך א היים.

* * *

מיט 60 יאָר צוריק בערך, פלעגן די ארבעטער אנדינגען זיך ביי די מייסטערס אויפן זמן ד.ה., מיט עסן אין שלאָפן. זיי פלעגן ארבעטן א גאנצן טאָג מיט קורצע איבערייסן פאר דאוונען און עסן. אזאָוויי די ווינטערדיקע פרייטיקס זענען דאָך געווען קורצע. פלעגן די ארבעטער אריינארבעטן דאָנערשטיק אין דער נאכט אריין.

פרייטיקצונאכט זענען די אלע ארבעטער געזעסן מיט מייסטער אין זיין פאמיליע, צוזאמען געזונגען זמירות אין געבענטשט.

שבת האָט יעדער ארבעטער געמוזט זיך באווייזן ביים דאוונען אין דעם זעלבן שטיבל אָדער שול ווי זייערע מייסטערס האָבן געדאוונט. ווייל די מייסטערס פלעגן זיי זוכן צווישן דעם עולם. וואָס מער ארבעטער דער מייסטער האָט געהאט, אלץ מער איז ער חשובער געווען ביים עולם. דערפאר טאקי, האָט דער מייסטער געהיטן אז קיינער פון זיינע ארבעטער זאָל נישט אוועק דרייען זיך פון דעם דאוונען. אין אויב אן ארבעטער האָט געפעלט ביים דאוונען האָט דער לעצטער שוין באקומען זיין חלק.

מוצאי־שבת, באלד נאָך הבדלה האָבן די ארבעטער ווידער זיך געשטעלט צו דער ארבעט ביז א זייגער 12 באנאכט, די וויבער פון די מייסטערס פלעגן קאָכן די מלוה־מלכה... — א רויטן כאָרשט מיט קארטאָפל, מיט געבראטענע קישקע.

מיט 50 יאָר צוריק איז אין בילגאָריי קיין פאדווייזונגען נישט געווען, ווי למשל: קינאָ, טעאטער. אין דער צייט האָט זיך אין דער שטאָט באוויזן א פונק פון אויפלעבונג אין דער ריכטונג. דער פונק איז געווען אין געשטאלט פון דעם מלמד הערש צינג, וועלכע האָט באנקראָטירט אין דעם גאָלדענעם

בילגאַריי

לאנד אמעריקע, און איז אַראָפגעקומען אין זיין היימשטאָט בילגאָריי זוכן א נייע פרנסה.

די נייע פרנסה האָט ער נישט באַארפט זוכן — ער האָט זי גלייך מיט זיך מיטגעבראַנגט אין דער פאָרם פון צוויי קליינע קעסטעלעך. אַיין קעסטעלע איז גענאכט געווען מיט גומע־שנירלעך און אויסגעזען ווי א טעלעפאָן: אז מ׳האָט צוגעלייגט די גומע שנירלעך צו די אויערן, האָט מען געהערט אמעריקאַנער מוזיק.

אין דעם צווייטן קעסטעלע האָט מען אריינגעקוקט דורך א פארגרעסער־גלאָז, און מ׳האָט געזען די גרויסע פופציק־שטאָקיקע הייזער אין אמעריקע, די שיינע בריייטע גאסן, אין די קליינע צוויי־רעדער־דיקע וועגעלעך פון די נעגערס אין נאָך פיל ווונדער זאכן.

א גאנצע וואָך האָט ער די קעסטעלעך געהאלטן אין שטוב. מוצאי־שבת זענען די קעסטעלעך געברענגט געוואָרן, אין דער באגלייטונג פון בילגאָרייער קינדער צו ר׳ הערש אידלשטיין. און נישט נאָר קינדער האָבן געהאָלפן טראָגן די קעסטעלעך. פיל עלטערע האָבן דאָס געטאָן, ווייל דער מלמד הערש צינג האָט צוגעזאָגט א מ׳זיסטן „קוק״ און א מ׳זיסטן „הער״ אין די קעסטעלעך. ס׳איז אויסגעבראָכן א מחלוקת צווישן דער ייונגווארג ביים טראָגן די קעסטעלעך. לכבוד די צוויי אמעריקאַנער קעסטעלעך האָט מען ביי הערש אידלשטיינען אָנגעצינדן צוויי גרויסע כליץ לאָמפן. דער מלמד איז געזעסן ביים אריינגאנג אין געגנומען געלד פאר אריינקוקן אין די קעסטעלעך.

ס׳האָט זיך אָנגעהויבן פאַרמירן א גרויסע ריי פון נייגערקע. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן א שטיפערייי פון יינגווארג און עלטערע. יעדער איינער האָט געוואָלט וואָס פריער זען די ווונדערע ואכן וואָס הערש צינג האָט געברענגט פון אמעריקע. כדי איינשטילן דעם נייגערן עולם האָט דער מלמד געזידלט אין געשאָלטן, באנוצט זיך מיט ווייניק באטאמטע ווערטער פון אמעריקאַנער לעקסיקאָן...

אין איינעם א שבת־צונאכטס, ווען די קעסטעלעך האָבן שוין געהאט אָפגעשפילט א צייט, האָבן זיך עטלעכע שניידער געזעלן געוועגדעט צו זייער מייסטער, צו חניכה טויטמאן, ער זאָל זיי ערלאָבן גיין הערן די אמריקאַנער מוזיק. דער מייסטער האָט באלד נישט מסכים געווען, ווייל ס׳איז איו א שאָד געווען צו פאלירן עטלעכע שעהן ארבעט. אָבער זיין ווייב האָט זיך אריינגעמישט

ב י ל ג א ר י י

לטובת די ארבעטער אין חנינה טויטמאן איז בלית ברירה באשטאנען, אז צוויי פון די 8 ארבעטער זאלן גיין יעדער שבת צונאכט זען די קעסטעלעך. ער האט ארויסגענומען פון דער קעשענע צוויי טאשן טיכלעך, געמאכט צוויי קניפלעך. די וואס האבן זוכה געווען זענען געגאנגען זען די קעסטעלעך.

פיל ארבעטער אין אנדערע וואַרשטאטן האבן פון דעמלט אן געצויגן קניפלעך צו זעען די וווּנדער קעסטלעך פון מלמד הערש צינג.

די שמחות וואס די אמעריקאנער קעסטלעך האבן פארשאפט די בילגאריייער יידן, האט געצויגן די אויפמערקזאמקייט פון דער בילגאריייער אונטערוועלט וועלכע האבן זיך דעמלט ארגאניזירט אין געפאדערט פרעטענסיע געלטער. ס׳איז געווען א פאקט מיט יאנקל ק. וועלכער איז איינמאל א שבת ארויס שפאצירן נעבן יאנשינסקעס אפטייק, האבן אים פלוצים אפגעשטעלט צוויי חברים פון די דערמאנטע אינטערוועלט.

געקליידעט זענען זיי געגאנגען אין שווארצע לאנגע סאמברינע מאנטל, מיט שווארצע טובענע קליינע היטלען, פון אונטער וועלכע האבן א פערגעקוקט גרויסע טשופרינעס. אנשטאט קראוואטן פלעגן זיי טראגן שווארצע שנירלעך.

דער קרבן איז דאס מאל געווען יענקל ק.

„דו פאצעט — האט אים איינער א זאג געטאן — יאג דיך נאר נישט, איך האב מיט א ענין צוערלעדיקן"!

יאנקל איז א דערשראקענער שטיין געבליבן און מיט א ציטעריקע שטימע א פרעג געטאן: וואס ווילט איר פון מיר?

— וואס?, דו ווייסט פון גאר נישט? — האט זיך איינער פון די צוויי חברה־לייט אנגערופן, די יאלדישע נשמה, מאכסט זיך געפגרט... די ווילסט מיט מיר שפילן די ראלע פון „טויבן מאיר", אבער נישט ביי „מוטקין" אין איין צי האט ער אראפגעריסן זיין קראוואט און געזאגט: באהאלט דיר דעם „פאצעט" אין קעשענע און הער מיין טענה.

„פארוואס האסטו נעכטן באנאכט שפאצירט מיט מיין כלה פעסעלע... אויף דעם אפגעשטאכענעם בארג... צי ווייסטו נישט אז פעסעלע איז מיין געשווירענע כלה. הייבט אויף די האנט און וויל אים א פאטש דערלאנגען.

דער צווייטער חבר האט אים אנגעכאפט פארן האנט און געזאגט: שלאג אים נישט. מיר אלע זענען יידן, מיר אלע זענען בני יעקב׳ס קינדער און פרווט

ב י ל ג א ר י י

פארטיידיקן דעם קרבן...

— אפשר האט ער נישט געווסט אז פעסעלע איז דיין כלה... מיר זענען דאך יידן. מיר קענען א דורך קומען צווישן זיך. ער וועט דיר זיכער באצאלן פאר דיין גרויסע בושה... עס איז דאך א געשעענער פאקט און מער וועט ער מיט דיין פעסעלע אונטער אסגעשטאנענעם בארג נישט גיין — פארענדיק שלמה דער סאניגור פונם ארבעטער.

דער ארבעטער האט זיך אנגעהויבן פארטיידיקן — איך קאן בעהויפט קיין אזא מיידל נישט. גראד אין דער נאכט בין איך אין דרויסן נישט געווען וויל איך ארבעט אין דער נאכט אריין.

אזאוי דער ארבעטער האט געזען א זיינע ווערטער טרעפן ווי ארבעם און דער וואנט, האט ער געזאגט אז ער איז גרייט אויפצווייזן זיין אומשולד.

— אלע דיינע „באבע מעשיות" וועלן דיר העלפן פינקט ווי א טויטן באנקעם — האט אים דער שלעגער געזאגט, דו ביסט געגאנגען מיט פעסעלען דארפסטו באצאלן פאר פעסעלען...

ס'האט זיך אנגעהויבן א דינגענישן וועגן דער סומע פאר דער אנגעטאנער חרפה. לסוף, נאך לאנג דינגענישן האט דער ארבעטער מסכים געווען צו באצאלן 5 רובל, פראטענסיע געלט. אזעלכע דערשיינונגען זענען אין בילגאריי אפטמאל פארגעקומען, ביז עס איז אמאל פון ווארשע א היים געקומען יאנקעלע בוכטים מיט לייבע פוקסמאן אין זיי האבן ארגאניזירט די ארבעטער זיי זאלן ארויסטרעטן אין קאמף קעגן די פראטענסיע געלטנעמער.

איינמאל א נאכט איז פארגעקומען א גרויס געשלעג צווישן די ארבעטער און דער אונטערוועלט לייט. די ארבעטער האבן געגאסן אויף זיי מיט וויטריאל, און פון דעמלט אן האבן די בילגאריער געגנסטער אראפגעלאוט די נעז.

אויך די פרויען ווארשטאטן פלעגן ארבעטן ביז שפעט באנאכט מיט איבעריס אויף גיין ווארמעם און נאכטמאל. ס'פלעגט זיין א מנהג אז די בחורים פלעגן באזוכן זייערע מיידלעך אין די ווארשטאטן ביי דער ארבעט און די מייסטערס פלעגן זיין צעפרידן דערפון.

די יינגלעך פלעגן מיטברענגען כאלווע, צוקערלעך און אנדערע נאשעריין. די מיסטערס מיט זייערע קינדער פלעגן פארזוכן פון די נאשעריי וואס די בחורים פלעגן ברענגען. די יינגלעך פלעגן זיצן ביז שפעט באנאכט אוז

ב י ל ג א ר י י

גזונגען פארשידענע ליבע לידער:

איך האב זיך פארליבט
אין א שניידער מיידעלע
זי איז געווען פון ווין.
זי איז א היים געפאָרן
טאטע מאמע פרעגן
צי זאל דעם שידוך טין.
עס איז שוין זייער לאנג
מ'זעט זי נאך נישט צוריק
איך וויים נישט וואס דארט
איז מיט איר געשען.
גיי איך מיר אין גאס אריין
אין טו זיך גיט ארומקיקן
פליט דורך א שיינער פויגל
טיט מיר מיין הארץ דערקוויקן.
נישט אזוי פון שיינקייט
ווי זיין הויך פליען
אראפגעווארפן האט ער מיר א בריוועלע
געווען איז עס פון ווין.
אין נעם דאס בריוועלע
אין דער רעכטער האנט אריין
און הייב עס אָן צו ליינען
איך גיב א קוק אויף דער לעצטער שורה
הייב איך אן צו ווינען...
פארוואס זאל איך נישט ווינען
אזווי עס שטייט אין חורבן
איך גיב א קוק אויף דער לעצטער שורה
שטייש: מיין כלה איז געשטאָרבן!

.....

אזוי פלעגט מען זיצן און זינגען ביז שפעט באנאכט
אזוי פלעגן ווערן די קליידלעך געמאכט...

דעם שליחס דערציילונג

צוריק מיט א האלבן יובל איז קיין בילגאריי אראפגעקומען א שליח פון ארץ ישראל. אין אויב א שליח פון ארץ ישראל, משמע, אז ער איז א ציוניסט. אין אויב א ציוניסט, איז ער דאך „טרפה שבטרפה." אין אויב טריפה — דארפמען אים צעברעכן די ביינער. זיין רעפעראט וועט ער נישט האלטן. ניין! ער וועט נישט האלטן, יידן!

אזוי בערך האבן באשלאסן די חסידים פון דער שטאט, זייער באשלוס איז געווען אז סיידן ער וועט אריבער־טרעטן איבער זייער קערפער דאן וועט ער האלטן זיין רעדע דער „אפיקורס", „יהרג ואל יעבור", אט־דאס איז געווען זייער באשלוס.

נאר עס איז נעשען א נס אין לייביש טיטלבוים האט אין דער לעצטער מינוט באקומען אן ערלויבעניש פון דער מאכט אפצוהאלטן דעם רעפעראט. די גרויסע שול איז געווען דאס פאסיקסטע ארט פאר דעמדאזיקן צוועק.

סימפאטיקער אין קעגנער האבן ביז א שפילקע־קעפל אויסגעפילט די גרויסע שול. שוין ביים אנהייב האט זיך דער עולם צעטיילט אין צוויי פאזיציעס. זיך אוועקגעשטעלט אייגער קעגן אנדערן. די פון איק זייט, און די פון דער צוויטער זייט. וועגן וואס האט געראדט דער שליח? דאס וואס ער איז חייב צו רעדן. אבער פלוצלינג האט אים איבערגעריסן א בילגאריי חסיד. לוי ברכה'ס א זון:

ווער זענען דיינע ציוניסטן? די חלוצים דיינע? מחללי שם שמים זענען זיי. ימח שמם. אוכלי טרפה, גויים, אפיקורסים. מיט זיי ווילט איר עס אויפבויען אונדזער הייליק לאנד?.

גאנץ געלאסן האט אים דער שליח געענטפערט: אין איינעם א קליין שטעטעלע איז אמאל קראנק געווארן א פרוי. די דאקטוירים האבן געטאן אלץ. נאר עס האט לא עלינו, גארנישט געהאלפן. די לאגע פון דער פרוי איז געווען א געפערלעכע. דער מאן איז ווי משוגע ארומגעלאפן אין די גאסן פון שטעטל בעטן אן עצה פון גוטע מענטשן. צו ווען לויפט מען קודם כל? פארשטייט זיך — צום רבין. דער רב, ווי געווינלעך, האט פארגעלייגט צונויפצונעמען א מנין יידן און זאלן

דעם שליחם דערציילונג

תהילים. גאנץ פיין, ווי נעמט מען אבער אין אזא פינצטערע ווינטער־נאכט, און אין אזא שפעטער שעה נאך דערצו, א מנין יידן.

דער ייד איז געשטאנען א פארצווייפלטער ווי גלייך זיין וועלט איז אים מיט אמאל חרוב געוואָרן.

פלוצלינג, אדורכגייענדיק דאס שוך־געוועלב פון ר׳ חיים, האט דער ייד באמערקט יאנקעלען, דעם „גנב" וואס האט „מאניפולירט" מיט דעם שלאס פון דעם געוועלב. זאגט דער ייד מיט א ווייענדיק קול: יאנקעלע, א מנין פון סכנות נפשות! מ׳דארף א מנין יידן צום תהילים.

ווי יאנקעל האט דערהערט וועגן סכנות נפשות. איז ער געלאפן אלארמירן די „באנדע" זיינע, וואס איז, פינקט ווי ער, געווען „באשעפטיקט" און ענלעכע „מלאכות".

די חברה האט זיך צינויפגעקליבן אין דער שטוב פין דער קראנקער. זיי האבן אפגעטראסקעט א פאר קאפיטלעך תהילים און זענען א וועק צו זייער „ארבעט".

צומאָרגנס לויפט דער ייד צום רב; רבי! מיין פרוי איז באמת ניצל געוואָרן, עס גייט איר בעסער פון מינוט צו מינוט אבער — איר ווייסט, רבי, אז יאנקעלע דער גנב, מיט זיין באנדע — זיי, זיי זענען דאס געווען דער מנין אין דאס איז מיך מצער —גנבים האבן אפגעראטעוועט מיין פרוי, גנבים . . .

דער רבי, זענדיק דעם צער פון דעם יידן, האט געענטפערט:

או יאנקעלע מיט זיין באנדע האבן גזאגט תהילים, זענען זיי דען נישט קיין יידן? דו האסט זיך אליין איבערצייגט פונואנען די ישועה איז געקומען? — פון די יידן, וואס זענען גרייט צו גיין און אפראטעווען א מענטשן אינמיטן דער נאכט — אין דער צייט ווען אלע יידן „הכשרים" שלאפן במחילה אין זייערע בעטן . . . !

בילגאַרייער שרייבער און קינסטלער.

בילגאַריי שטאַלצירט ביזן היינטיקן טאָג מיט בארימטע יידישע שריפטשטעלער אין קינסטלער וועלכע זי האָט אַרויסגעגעבן. הגם נישט גרויס איז די צאָל שרייבער אין קינסטלער, איז אָבער זייער פלאַץ און דער יידישער און העבראישער ליטעראטור פון גרויסער באדייטונג.

דער בארימטער פראָזאיקער איז י.י. זינגער. (זינגערס ברודער איז דער טאלאנטירטער שריפטשטעלער וואָס שרייבט אונטער זיינע ווערק מיט נאָמען באשעוויטש, און געפינט זיך היינט צו טאָג אין אמריקע.) י.י. זינגערס שאפונגען ווערן נאָך היינט צו טאָג געלייענט אומעטום, ווו ס׳געפינען זיך נאר יידן. דער נאָמען י.י. זינגער, דער מחבר פון „יאָשע קאלב" איז אריין אין דער יידישער ליטעראטור ווי א פאָזיציע פון געוואלטיקער באדייטונג. חוץ דאָס דער־מאנטע ווערק „יאָשע קאלב", האָט י.י. זינגער, דער אייניקל פון דעם אלטן בילגאַרייער רב ר׳ יעקב מרדכי ז״ל, אַנגעשריבן נאָך א סך וואָגיקע ווערק ווי: פערל (דערציילונג — 1927) פרילינג (דערציילונג — 1937) די ברידער אשכנזי (ראָמאן 1935) הבר נחמן (ראָמאן 1938) משפחה קאראנאווסקי (ראָמאן 1943) פון א וועלט וואָס איז נישטאָ מער (1946). דער לעצטער ראָמאן פון י.י. זינגער איז ארויסגעגעבן געוואָרן נאָך זיין טויט. אין 1944, אין אמריקע. איז דער בארימטער יידישער שרייבער געשטאָרבן.

אין קאפע „כסית" אויף רח׳ דיזנגוף אין תל־אביב קאָן מען אָפט טרעפן צוויי הברים עטלעכע־און־צוואנציק־יעריקע, בילגאַרייער יונגטלעכע, וואָס פירן א הייסן וויכוח ביי א שווארצער קאפע וועגן קולטור־שאפונג און קונסט. טראָץ דעם, וואָס זיי זענען נאָך זייער יונג, האָבן זיי שוין פארדינט, או די העבראישע פרעסע זאָל זיי אָפגעבן א באזונדערן שבח — יעדן באזונדער. יעדער איינער פון די צוויי בילגאַרייער יונגלייט שאפט, נעמט אנטייל און באריכטערן די העבראישע קולטור.

איינער איז שמואל עצמון (וויר׳צער) ר׳ יצחק וויר׳צערס ז״ל א זון). וועלכער איז באוווסט אין די ארטיסטישע קרייזן, אלץ טאלאנטפולער שוישפילער און לויט דער העבראישער קריטיק, גיט ער פיל האָפענונג צו ווערן איינער פון די גרויסע שוישפילער. ער איז א שטענדיקער מיטארבעטער אין „הבימה", וועלכע פירט אויף ווי באווסט, פון בארימטע קלאסישע ווערק.

זיין בילגאַרייער חבר איז בנציון תומר (טייטלבוים), א דיכטער, וועלכער איז אריין אין דער העבראישער ליטעראטור ווי א פאָזיציע פון גרויסע באדייטונג.

ב י ל ג א ר י י

זיינע שאפונגען זענען צעוואַרפן איבער פיל העבראישער אויסגאבעס אין לאנד: „אורלוגין" (רעדאגירט פונם גרויסן העבראישן דיכטער אברהם שלאָנסקי), „מעון עציון" „משא" „מבואות" „דבר" „דבר ילדים" „הארץ" „למרחב"; זיינע לידער געפינען זיך אין דער בארימטער ליטעראַרישער „אכסניה" אין וועלכע ס־נעמען אַנטייל די וועלט בארימטע געלערנטע און שרייבער ווי פר׳ מארטין בובער אין אנדערע.

אינגיכן דערשיינט זיינע א לידער זאמלונג, וואָס דער דיכטער האָט פעשאפן און פארענדיקט, בעת זיין געפאנגעשאפט אין עבר הירדן, אין דער באפרייאונגס — מלחמה און וועלכער ער האָט אנטייל־גענומען אלס אָפיציר פון דער יידישער ארמיי.

בילגאַריי

דער דיכטער בנציון תומר (פּייטלבוים)

ר׳ יצחקל חסדו

ר׳ יצחקל איז געווען א נידעריקער, א בלאָדער, מיט צעפלאַשעטע פאוה, זיין בערדל קליין און שיטער, און בלוילעכע אויגן. תמיד צעקנעפלט, צעטראַגן און פארזאָרגט. גערעדט האָט ער שטיל. ער האָט געטראָגן א קאפאָטע, לענגער פון אים אליין, ממש זיך געשלעפט אים אונטער די פיס. געבוירן איז ער אין גאַריי און געווינט אלע זיינע יאָרן אין בילגאָריי. געווען זייער פרום. מען פלעגט אים רופן דער ל״ו־ניק. א ייד א יראַ־שמים. אז ער פלעגט זיך באווייזן אויף דער גאס, און עס איז אים אנטקעגנגעקומען א אשה, פלעגט ער דעם קאָפ אוועקדרייען אין א זייט און אָפטמאָל אנטלויפן אויף א צווייטער גאס. ער האָט געהאלטן פאר א גרויסע מצוה זיך צו געטן אָפט מיט זיין ווייב און דער־נאָך צוריק מיט איר חתונה האָבן ... עס איז מיט אים אמאָל געשען א מעשה, ער איז געפאָרן קיין טארנאָגראָד זיך געטן מיט זיין ווייב. לויטן דין האָט מען אין בילגאָריי נישט זיך געטאָרט געטן, ווייל דער טייך האָט נישט געהאט קיין נאַמען. אויפן וועג האָט ער זיך מיט איר איבערגעבעטן און געקומען צוריק אין שטאָט אריין ...

פון פאך איז ר׳ יצחקל חסדו געווען א שניידער. זיין פרנסה איז באשטאנען פון פאררייכטן אלטע מלבושים פאר נגידישע חסידים. דערהופט האָט ער ליב געהאט צו פאררייכטן מלבושים פאר די טריסקער חסידים, צו וועלכע ער אליין האָט געהערט. מען דערציילט, אז ר׳ יצחקל חסדו, דאָס פרומע שניידערל, האָט א מאָל א פרייטיק אָבגעטראָגן פארטיקע מלבושים פאר דעם בילגאָרייער גביר ר׳ יחיאל גרשון גוטוויין.

— נוט מאָרגן באלעבאָסטע. — האָט ר׳ יצחקל זי באגריסט, איך האָב שוין אלץ פארטיק געמאכט און אָפגעבראכט. אזוי. — האָט זי אים בייז אָפגעענטפערט. — האָסט א מול און א גרויס גליק וואָס מיין מאן איז איצט נישטאָ אין דער היים, א העזה פון א שניידער אָפצוהאלטן אזוי לאנג מלבושים! יצחקל האָט זיך דערשראָקן און האָט געבעטן דער באלעבאָסטע, זי זאָל אים מוחל זיין וואָס ער האָט נישט צו דער צייט פארטיק געמאכט די מלבושים. די סיבה דערפון איז, האָט ר׳ יצחקל זיך כמעט ווייניגדיק פארענטפערט, וואס מיין קינד איז מיר קראנק. ער האָט

ר׳ יצחקל הסדו

ארויסגענומען א רויטע פאטשיילע און געגומען זיך ווישן די טרערן פון די אויגן, וואס זענען אים שטראמעטויז געריגען. עס האט איר א שניט געטאן ביים הארצן, זי האט רחמנות געקראגן אויף אים און א זאג געטאן שוין אין א מילדערן טאן: „אויב אזוי, העלף מיר א ביסל צו, טראג מיר ארויס א שיסל וואסער!" ר׳ יצחקל האט זיך שטארק דערפריים: איך וועל אייך אלץ העלפן, באלעאסטע, האט ער געזאגט, אבי איר זאלט מיר מוחל זיין...

די באלעאסטע האט אים דערלאנגט פיער קיכלעך פון איר שבתדיקן געבעקס, ר׳ יצחקל האט אפגעדאנקט און געזאגט א גוטן שבת און אוועק צו זיך אהיים.

— האסט געהערט מיין ווייב, — האט ר׳ יצחקל דערציילט, איך האב היינט געהאט די אמתע אויסקומעניש ביי דער אשה, אז איך האב אזש געווינט. איך האב איר א ביסל צוגעהאלפן לכבוד שבת, זי האט מיר געגעבן, לעבן זאל זי ביז הונדערט און צוואנציק יאר, פיער קיכלעך פאר די קינדער. א כשרע נשמה, כ״לעבן...

— אלצדינג גוט, — האט זיין ווייב געענטפערט, אבער געלט האסטו געברענגט פאר דער ארבעט? תכשיט מיינער, — האט זי זיך צעווינט, געלט אויף שבת!

— איך האב דיר דאך שוין דערציילט, — האט ר׳ יצחקל זיך פארענטפערט, אז דער באלעאס, ר׳ יחיאל איז נישט געווען אין דער היים, טא ווער האט מיר געקאנט געבן געלט? איך וויים דען צי די זשופיצע איז גוט באלאדווען? וואס האסטו מורא פארן געלט? הלוואי קומט מיר ביי אים נאר אזוי פיל.

— אבער יא, האט זיין ווייבל זיך שוין צעשרינן, ווו נעמט מען אבער פארט אויף שבת? מען טאר דאך נישט פארזינדיקן קענן רבונו של עולם! איך וויים? אפשר וועט יואל בעקער בארגן א ברויט און ביילע־גיטל צוויי הערינג...

דעו סוד האבן זיך דערוווסט די שכינים און האבן באזארגט ר׳ יצחקן אויף שבת.

נאכן דאוונען איז ר׳ יצחקל א היים געקומען א פריילעכער און מלא שמחה זיך געווענדעט צו זיין ווייב, ווי איינער וואס האט פלוצלונג געווונען דאס גרויסע געווינס: דו ווייסט מיין ווייב, האט ער געשיינט פאר שמחה — איך קאן דיר אנזאגן א פריילעכע בשורה, איך האב ערשט איצט געזען ביים דאוונען ר׳ יחיאל גרשונען, אנגעטאן אין דער זיידענער זשופיצע, וואס איך

ב י ל ג א ר י י

האָב אים באַלאדעוועט. זי איז אויף אים געלעגן ווי אויסגעגאָסן! אויב אזוי, מיין ווייבעלע, איז א סימן אז ... מיר האָבן א גרויסן גאָט אין הימל און ער פארלאָזט נישט זיינע שעפעלעך ...

אינטערעסאנטע טיפן אין בילגאריי

אין בילגאַריי ווי אין אנדערע שטעטלעך, זענען געווען פיל אינטערעסאנטע טיפן. מיר ווילן דערמאנען אייניקע פון זיי: האסקעלע וויאַטש. ער איז תמיד נעווען לוסטיק און פרייליך. געלעבט אַן זאַרג וועלכעס איז און דאגות. אז מען האָט אים אמאָל א פרעג געטאָן: האסקעלע, זאָג דעם אמת, ווי פיל ביסטו אלט? איז זיין ענטפער תמיד געווען דער זעלבער: „דרייסיק יאָר". לויט זיין חשבון האָט ער זיך קיינמאָל נישט געעלטערט. די יאָרן זענען געלאָפן, אָבער האסקעלע איז געשטאנען אויף אײַן אָרט...

אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען עס האָט אויסגעבראכן די כאָלערי עפידעמיע האָט עס בילגאַריי אויך נישט אויסגעמיטן. פיל בילגאַרייער זענען דעמאָלט געפאלן אויף די גאס ווי די פליגן. אלס „סגולה" צו דער מגיפה האָבן בילגאַרייער יידן אויסגעזוכט אן ארעמע חתן־כלה כדי זיי חתונה צו מאכן אויפן בית־הקברות. זיי האָבן צינויפגעפאָרט האסקעלען מיט דער שטומער מויד, די טאכטער פון שילום קאָוואל, וועלכער האָט געווינט הינטערן בארג. מען האָט דאָס פאָרל שיין אויסגעקליידט און זיי אראָפגעבראכט מיט א פורל אויפן בית־החיים. מ־האָט געגעבן חופה וקדושין און נעטיילט לעקעך מיט בראָנפן און זיך משמח געווען לכבוד חתן־כלה און אויך זייער שטארק געווינט. די מגיפה האָט געהאט ארומגענומען פיל יידישע משפחות.

קיין איין חתונה איז נישט פאָרגעקומען, אָן האסקעלעס אָנטייל. אויף אלע חתונות האָט ער געטאנצט און געזונגען, אויסרעכנדיק דערביי זיין גרויסן „יחוס": האסקעלע וויאַטש — דאָס בין איך! מאירלע באטש — מיין פאָטער! חנהלע ד. —מיין מוטער! לייבעלע שאָוואלסקע — מיין פעטער!

האסקעלע וויאַטש האָט קעדענקט יעדען מארש וואָס מען האָט געשפילט צו די חופות צוריק מיט 50 יאר...

האסקעלע פלעגט טראָגן וואסער אין די יידישע היזער. עס פלעגט אפט ביי אים טרעפן, אז ער פלעגט פארשווינדן מיט די עמער און נישט ווייזן זיך צוריק א גאנצן טאָג. צו נאכט צו פלעגט ער אנפילן די עמער מיט וואסער און קומען

אינטערסאנטע טיפן פין בילגאריי

צו די בעלי־בתים. ווי נאר ער פלעגט זיך וויזן אויף דער שוועל, פלעגט ער זיך אפשטעלן, זיך געבן א קלאפ אין שטערן און א זאג טאן צו זיך: ווו ביסטו געווען חאסקעלע וויאטש? אן אויסגעריסן זאלסטו ווערן...

* * *

שלום שטריקנדרייער פלעגט שטיין מיט זיין ווייב ראשע ביי קיווע ארבעספעלד אויפן הויף און דרייען שטריק, זיך אונטערזינגענדיק דערביי זיין פאטער, דעם חזנס ניגונים. זיין קאנקורענט איז געווען זיין ברודער, דאנערשטיק אויף א יאריד, אז עס פלעגן קומען די גויים פון דארף מאכן ביי אים א באשטעלונג, פלעגט צווישן ביידע ברודער אויסברעכן א מהלוקה: שלום פלעגט ציען דעם גוי ביי דער פאלע פון אין זייט און זיין ברודער משה פון דער צווייטער זייט... משה פלעגט זאגן צום גוי, או שלומ־ס זון ישיבה, איז נישט קיין נאבאזשנע (פרומער) או ער וואשט זיך נישט צום עסן! „אן יעסט גוי!... (ער איז א גוי!...) טאָ ווי קאנסטו אים געבן צו פארדינען?...“ שלום פלעגט אבער תמיד מנצח זיין.

ווי דערמאנט, פלעגט אים ראשע, זיין ווייב, צוהעלפן אין דער פרנסה אבער אז עס האט זיך געמאכט א באשטעלונג אויף א לענגערן שטריק, איז אויסגעקומען אונטערהאלטן דעם שטריק אויסער דעם הויף, אויף דער דריטער מאי־גאס. פלעגט ראשע דעמלט נישט פאלגן שלומען און זיך שעמען. שלום פלעגט דעמלט שרייען פון אונטערן גרעגער ווו ער האט געדרייט דעם שטריק: „ראשע! וואס וועט זיין דער סוף? אזוי קאן וויטער נישט זיין! מיר מוזן זיך געטן... אינדרויסן שעמסטו זיך, אין שטוב ווילסטו נישט, נו, פרעג איך דיר: וואס וועט זיין דער סוף?“

דער סוף איז געווען או שלום האט געוואלפן דעם בינד פלאקס אין א זאג געטאן צו ראשען; נא דיר דעם גאנצען האקל־פלאקל אין גיי אין דער ערד אריין...

* * *

— אויב איר ווילט האבן לייטישע קינדער, — פלעגט חיים ברודער זאגן צו די בילגאריער בעלי־בתים, — טאָ זאלט איר זיי שיקן קיין רוסלאנד... אדער קיין איושביצע...

ב י ל ג א ד י י

פון „חיים ברידער" דערציילט מען דאָס פאָלגנדיקע:

איינמאָל א פרייטיק, קומט אריין צו אים דער בילגאָרייער תושב וועלוול רעטנער זיך שערן לכבוד שבת. מיט א הויכן „מזל־טוב" שרטעקט ער צו חיימען אויס די האנט.

— וואָס פאר א גדולה האָס דיך פלוצלינג געטראָפן? — פרעגט אים „חיים ברידער" דערשטוינט.

— וואָס הייסט, וואָס מאכסטו דיך תמעוואטע, די רעדסט, ווי די וואָלסט פון גאָרנישט געוואוסט? וייער שיין פון דיין זייט, — זאָגט אים וועלוול, — דו ביסט א חתן געוואָרן און דערציילסט נישט דיין אמאָליקן שכן?...

— וואָס? — ווערט היים איבעראשט, — דו קענסט זי?... —א פראגע — ענטפערט וועלוול: ווער קען נישט פרץ דעם רופא'ס טאָכטער פון יונעוו פון דער קושעמינאָווער גאס? צען יאָר בשכינות געוואוינט, איי איז דער פרץ א באלעבאטישער ייד! מילא, פון דער טאָכטער איז שוין גאָר אָפגערעדט — א צנועהסדיקע נשמה... נאָר איין חסרון — גיט ער צו מיט — שפּאָט — איך בעט דיך, חיים, שרעק דיך נישט, אָ, וואָס ביסטו אזוי בלאס געוואָרן? וואָס ציטערן אזוי דיינע הענט? ס'מאכט נישט... סקען געשען אמאָל... עס פעלט איר דער גראָבער פינגער — וויזיט ער אָן אויף זיין פינגער פון דער רעכטער האנט...

— וואָס? — האָט חיים ארויסגעלאָזט דאָס שערל פון דער האנט, ער איז אריין אין צווייטן צימער און זיך הויך צעשריגן: מלכה! (זיין שוועגערן). דו האָסט געהערט דעם כראָך, וואָס האָט מיך געטראָפן?... אויף דעם האָב איך געדארפט וואַרטן 60־יאָר?... אזוי, האָסטו מיר אָפגעדינט געטריי? א יתום, א קיילעבדיקן יתום... וואו ביסטו געווען? — דערהערט זיך א געוויין אין זיין קול, — וואו האָסטו געהאלטן דיינע אויגן ביי דער „זעאונג"?...

— אָבער וואָס איז געשען? — פרעגט מלכה איבעראשט? — וואָס הייסט, וואָס? — אָט האָסטו א מענטש, ער זיצט ביי מיר, אמאָליקער שכן. ער קען זי... דער גראָבער פינגער... — האָט „חיים ברידער" אויסגעפלאצט א געוויין, — וואָס זאָגסטו, חיים?

וואָס דו הערסט!... עס פעלט איר?... אויב אזוי — גיט ער צו, קומענדיק אביסל צו זיך, — פאָר עקסטרע זונטיק קיין יונעוו צו דער כלה און באקוק איר די פינגער, אויב ס'איז אמת די זאָך, איז אויס שידוך...

אינטערסאנטע טיפן פין כילנאריי

באין ברירה איז מלכה מיט מענדל משה פרויעמס אָפגעפאָרן זונטיק קיין יונעוו צו דער כלה מיטן אויסרייד, אז זי פאָרט קיין לובלין און ביי דער געלעגנהייט וויל זי קויפן דער כלה א פינגערל. זי דארף וויסן די מאָס...

מלכה האָט איר באקוקט די פינגער, עס איז בסדר; זי האָט אלע פינגער...

„איך וועל אים ווייזן" — האָט עס אין חיימען געזאָגט! זאָל ער, דער ממזר נאָכאמאָל קומען פאר מיינע אויגן.

ווען וועלוול איז צום צווייטן מאָל אריין צו אים זיך שערן, איז ער אים באפאלן:

— דו טריפניאק איינער. דו ממזרעץ! ווי פאלט דיר אין אויסצוטראכטן אויף מיין כלה אזעלכע נישט געשטויגענע זאכן? ס'טייטש מלכה איז געווען ביי איר און באקוקט אירע פינגער...

* * *

אהרון, גראָסמאן, דער גרויסער שניט־סוחר איז אמאָל געפאָרן קיין וואַרשע נאָך סחורה. קומענדיק קיין רייוויץ אויף דער באן־סטאציע, האָט ער געטראָפן „חיים ברידער" זיצן אויף א באנק, טוליענדיק אונטער זיין אָרעם א פידל אין א פוטליאר. מיט דער צווייטער האנט האָט ער זיך געקלאמערט אָן דער באנק וואו ער איז געזעסן, ער האָט זיך שטארק דערפרייט מיטן שניט־סוחר, א היימישן מענטשן און דערציילט, אז ער פאָרט מיט א קאפעליע אין א נאָענטן שטעטל אויף א חתונה.

חיים האָט פאָרגעשטעלט אהרונען פארן ראש פון דער קאפעליע. דער לעצטער האָט א וונק געטאָן צו אהרונען, ער זאָל מאכן א שווייג. „חיים ברודער" איז געווען זיכער. אז ער פאָרט שוין מיט דער באן, זיך האלטנדיק ביי דער באנק...

— חיים ברודער! — וואָרנט אים דער ראש פון דער קאפעליע, — האָלט זיך צו פעסט, די קענסט נאָך אראָפפאלן פון דער באן און צעברעכן דעם סמיטשיק!

„חיים ברודער" איז אזוי געפאָרן ביז האלבער נאכט זיצונדיק אויף דער באנק, די קאפעליע האָט דערווייל אָפגעשפילט אויף דער חתונה אין נאָענטן שטעטל. קומענדיק צוריק האָבן זיי חיימען געטראָפן אויף דער רייוויצער באן־סטאציע „פארנדיק" אויף דער באנק...

אינטערסאנטע טיפן פון בילגאריי

* * *

אז משה שמאטשאשס ווייב איז געווען א קארגע, האָט געווּסט די גאנצע שטאָט. אויף שבת פלעגט זי קויפן א שארבן פון א קאלב ... איר מאן, משה, איז נעבעך גאנצע טעג ארומגעגאנגען הונגעריק. קאַנעדיק אָבער זיין ווייב, האָט ער געווּסט, אז דאָרט וווּ ס'איז פאראנען א מציאה צו קויפן, איז זי דאָ, זיין ווייב. אז עס האָט אים אמאָל זיך פארשמעקט צו עסן א הערינג, איז ער אריין צו משה יוקל אין געוועלב, אויסגעקליבן א פעטן הערינג, באצאָלט דרייסיק גראָשן און אָנגעזאָגט, אז אויב זיין ווייב וועט אריינקומען קויפן א הערינג, זאָל מען זאָגן, אז ער קאָסט צען גראָשן. און דאָס איבעריקע וועט ער, משה, אליין באצאָלן.

ביים נאכטמאָל האָט זיין ווייב שטארק געלויבט דעם הערינג און געפרעגט וויפל ער קאָסט. הערנדיק, אז ער קאָסט נישט מער ווי צען גראָשן, האָט זי באלד דערזעען אין דעם א מקור פון פרנסה, ווייל ביי ביילע גיטל קאָסט דאָך פיל מערער ...

זי איז באלד אוועקגעלאָפן צו משה יוקל, געקויפט צוואנציק הערינג און ארומגעטראָגן צום פארקויפן. אזוי האָט זי געטאָן א פאָר מאָל ביז זי האָט אויסגעליידיקט ביי משה יוקל דאָס פעסעלע הערינג.

ביים דאוונען זאָט משה יוקל א זאָג געטאָן צו שמאטשאש, או עס איז זייער נישט געזונט צו עסן אזוי פיל הערינג ... „אייער ווייב האָט שוין באלד אויסגעליידיקט ביי מיר דאָס גאנצע פעסל" ...

משה האָט א ציטער געטאָן. ער האָט פארשטאנען ... ער האָט אויף גיך געענדיקט דאָס דאוונען און אוועק א היים.

— וואו האָסטו א הינגעטאָן אזוי פיל הערינג? — האָט ער זיין ווייב א פרעג געטאָן, אריינפאלנדיק אין שטוב אן אויפגערעגטער.

— שריי נישט, יאָלד אייבער, מאך נישט קיין געוואלדן, — מאכט זי גאנץ אומשולדיק, — איך האָב געקויפט צו צען גראָשן אזא פארקויפט צו צוועלף גראָשן אן הערינג. איצט רעכן איבער וויפל צווייער גראָשן איך האָב פארדינט...

„געוואלד!" האָט זיך משה געריסן די האָר פון קאָפ און זיין ווייב האָט געהאלטן אין איין ציילן די צווייער גראָשן, וואָס זי האָט פארדינט פון ייעדן פארקויפטן הערינג ...

בילגאריי

* * *

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ראובן, דער דאָכאָשלעגער חתונה געהאַט קיין בילגאָריי מיט אַן אָרים מיידל, יחיאל, דעם דעמענשניידערס א טאָכטער. געווינט האָט ער לאַנגע יאָרן ביי אסתר פאלעס אין הויף אויף דער טאַרנאָגראָדער גאַס, פּרנסה האָט אים געגעבן זיין ווייב, וועלכע איז געווען א קליידער־שניידערן. ער אליין האָט זייער ווייניק פאַרדינט פון זיינע דעכער פאַרריכטן. ער האָט מיט זיין פאַמיליע שפּעטער מיט יאָרן איבערגעצויגן זיך קיין קראָקע. דאָ האָט אים אויך זיין ווייב מפּרנס געווען, ער אליין איז געווען א פּוילער, א לידיקגייער. מען דארף דאָך אָבער א מאָל א גלעזעלע משקה, האָט ער זיך דעריבער געדרייט אויף דער בערזע.

עס מאכט זיך א טאָג, ראובן דרייט זיך שוין פּון אינדערפרי אויף דער בערזע און קיין גראָשן פאַרדינסט זעט מען נישט, דערהערט ער פלוצלונג א געשפּרעך פון צוויי קירישע יידן, אייענר פרעגט דעם אנדערן: „וואו פאָרט מען צו א גוטן יידן?" ווי נאָר ראובעלע האָט דאָס דערהערט, האָט ער זיך, נישט ווילנדיק, א קלאפּ געטאָן אין שטערן און זיך דערמאָנט אין דעם גרויסן צדיק „וואָס בילגאָריי פארמאָגט...

— אנטשולדיקט מיר — האָט זיך ראובעלע געוואָנדעט צו די צוויי לייט, וואָס מיט זייער קליידונג האָבן זיי פאר ראובעלען אויסגעזען צו זיין רייכ׳ע אריסטאָקראטן... איך האָב נישט ווילנדיק אונטערגעהערט אייער געשפּרעך, פון וועלכן ס׳איז מיר קלאָר געוואָרן, אז איר זוכט א גוטן יידן. אלזאָ, הערט אויס מיינע ליבע: איך קום פון בילגאָריי (איר האָט זיכער נישט געהערט פון אזא שטעטל), דאָס איז נעבן זאמאָשטש און זוויערשיניעץ. דאָרט אין בילגאָריי איז דאָ א גרויסער צדיק, שראל בעל־עגלה הייסט ער, ער איז באמת א ל״ו׳ניק, אז מען טרעפט אים אין א גיטער מינוט קאָן מען באמת געהאָלפן ווערן, איך ראט אייך אריין צופאָרן צו דעמדאָזיקן צדיק, און איר וועט געהאָלפן ווערן. געדענקט, מאכט ער צו זיי, איר זאָלט אייך נישט דערשרעקן פאר אים ווען ער וועט אייך שעלטן, זיינע כללות זענען ברכות... פאָרט און גאָט וועט אייך העלפן.

איבערראשט פון דער בשורה, אז נאָך אזויפיל זוכעניש האָבן זיי פאָרט געפינען א „גוטן יידן", האָבן די צוויי לייט אריינגעלייגט אין דער יידס האנט

אינטערנאנטע טיפן פין בילגאריי

אריין עטלעכע זילבערנע מטבעות און געגומען דעם אדרעס. ראובן האָט זיי געגוי אָנגעווינזן, אין וועלכע ריכטונג צו פאָרן: „קיין זוויערשוישינעיץ, דאָרט מיט דער קאָלעיקע קיין בילגאריי, אָנפרעגן זיך וווּ דער „צדיק" וווינט".

די צוויי יידן האָבן זיך געגרייט אין וועג אריין. דערווייל האָט ראובן באלד געשריבן א בריוו צו זיינע חברים: היינאָך שטרום און נאָך אזעלכע לצים, למען השם זיי זאלן נישט פארגעסן אָפצוווארטן צוויי „קירישע ברעך" וועלכע דארפן קומען קיין בילגאריי.

די צוויי זענען געקומען קיין בילגאריי און זיך געגומען נאָכפרעגן אויף שראלן, דעם בעל־עגלה... אריינקומען האָבן זיי, נישט טרעפנדיק דעם בעל־עגלה אין דער היים, דערציילט דער פרוי די סיבה פון זייער קומען. די פרוי האָט זיך שטארק פארוווּנדערט און זיך צעלאכט: „וואָס? מיין מאן א גוטער ייד? וואָס פאלט אייך אין? ער איז א פראָסטער געווינטלעכער בעל־עגלה! אירווילט אים זען? אדרבא, נייט א ריין אין דער שטאל וווּ ער ארבעט אפשר וועט ער אייך העלפן...

שראל בעל־עגלה האָט אויסגעהערט זייער פארלאנג און האָט צו זיי געזאָגט: ס׳הייבט זיך נישט אָן און ס׳לאָזט זיך נישט אויס! און ווי זיי האָבן נישט געוואָלט אָפטרעטן און נאָך אלץ געווארט, האָט ער זיי געזאָגט א פאָר הארבע ווערטער און זיי געווינן די טיר...

זעסט דאָך, — האָט איינער געזאָגט צום צווייטן, — יענער אין קראָקע האָט דאָך אונדז באלד געזאָגט אז ער וועט שרייען און זידלען. מען דארף זיך נישט אָפשרעקן...

אין א פאָר שעה ארום זענען זיי ווידזראָמאָל אריינגעקומען. דאָ האָט־דער בעל־עגלה געכאפט א אָרטשיק און געזאָגט: „קירישע יאלדן;" גייט ארויס! ווייל טאָמער נישט כאפט איר איבערן קאָפ...

וואָס ווילט איר ווייסן? זיי האָבן זיך בחרפתנו באלד אָפגעטראָגן פון דער שטאל. אינדרויסן זענען שוין געשטאנען ראובעלעס חברים און אויפגעפאָדערט ביי די צוויי יידן א פאָר זלאָטעס פאר מאכן א שווייג... יענע האָבן טאקע באצאָלט און תיכף געמאכט ויברח...

ב י ל ג א ר י י

* * *

דער בילגאַרייער זיפער זישע שמאלץ איז א מאל קראנק געוואָרן און די דאָקטוירים האָבן אים געראָטן צו פאָרן קיין וואַרשע צו א גרויסן פראָפעסאָר. אזאוי זישע שמאלץ האָט פאר זיינע אויגן קיינמאל נישט געזען קיין פאספאָרט. איז ער מיט זיין אשת־חיל ארופגעקומען אין מאגיסטראט, געוועגדט זיך צום סעקרעטאר קשאָנושעק און געפאָדערט פון אים א „ספר" צו פאָרן קיין וואַרשע...

קשאָנושעק האָט זיך געמאכט בלא־ידע און איבערגעפרעגט זישען וואָסערע קשאָנוקע (ביכל) זאָל ער אים ארויסגעבן.

זישע האָט אים געענטפערט:

„יא כצע קשאָנזקא, צאָ שיע יעזיע נא ניע" (איך וויל א ביכל, וואָס מען פאָרט דערויף...)

* * *

אונדזער שטאָט האָט אויך פארמאָגט איר „טשודאק". דאָס איז געווען דער וואסערטרעגער דער געווענזענער זיפער פון דער בריק ר' איטשע. ער פלעגט צוואמען מיט זיין אשת־חיל הודעס טראָגן וואסער צו די שטעטלשע באלעבאטים. ער פלעגט גיין שטענדיק אָפגעריסן ווי עס פאסט פאר „אן אָרימען וואסערטרעגער". מען פלעגט האבן מיטלייד מיט אים און אים געגעבן עפעס אָפצועסן און אויף פסח געשענקט א מלבוש.

שפעטער, וועו אין בילגאָריי איז אויסגעבראָכן די גרויסע שריפה וועגן וועלכער מיר דערציילן אין אונדזער באשרייבונג, האָט זיך ארויסגעוויזן אז דערדאָזיקער וואסרטרעגער איז גאָרנישט אזא נעבעכדיקער אָרימאן ווי מען האָט געמיינט. באלד אויפן צווייטן טאָג נאָך דער שריפה, וועו דער מאנופאקטור־סוחר, דער גביר יחזקאל טייכער האָט באקלאָגט זיין פארברענט פארמעגן איז מיט א גרויס געוואלט אריינגעלאָפן צו אים דער דערמאָנטער וואסערטרעגער ר' איטשע מיט זיין ווייב הודיס: וואָס מיינט איר ר' יחזקאל, איך וועל אייך שענקען מיינע 3 טויזנט זלאָטע, פארברענט נישט פארברענט — גיט מיר אפ מיין געלט און טאקע מיטן פראָצענט צוואמען!...

אינטערנאציאנאל פון בילגאריי

* * *

מיר האָבן דערציילט די אייניקע קליינע עפיזאָדן און בילדער פון אונדזער אלטער היים, נאָכפאָלגנדיק מיטן געדאנק און געפיל דאָס וואָס איז געווען אין שטייגער פון יידישן שטעטל, געווען און ווערט שוין קיינמאָל מער נישט זיין

די פייערדיקע שווערד האָט אזוי אכזריותדיק אלץ פאַרווישט. דאָס שיינע ווי דאָס נישט שיינע, דאָס גוטע ווי דאָס שלעכטע, דאָס וואָס רופט ארויס א ווארעמע צערפולע טרער, ווי דאָס וואָס ערווקט א לייכטן שמייכל פון גוטמוטיקער איראָניע.

איז־זאָלן דידאָזיקע עטלעכע ווערטער, ווענן בילגאריי און אירע יידן, וואָס דאָס מיינט — א שטיק פארגאנגען יידיש־לעבן פון א טייל פון גרויסן יידישן קבוץ אין דער מדינה פוילן, זאָלן דידאָזיקע עטלעכט ווערטער טרעפן צום הארץ פון אלע די, וועמענס זכר פון זייער היימשטאָט איז זיי אייגן און טייער . . .

צווישע טיילן

ד י ש ר י פ ה

זיבעטער סעפטעמבער. 1939. דאס לאנד איז שוין א וואך אין קריג. די דייטשע חיילות האָבן שוין פארנומען דעם גרעסטן טייל פון פוילן. דאס בלאָקירטע וואַרשע גרייט איר העלדישן ווידערשטאנד.

אין בילגאריי ווי איבערן גאנצן לאנד, פילט זיך דער מלחמה־פיבער. די יידישע יוגנט איז מאסינווייז מאבליזירט אין פולישן מיליטער, די זקנים קוקן מיט מורא אויפן מארגנדיקן טאג. אין טאג איז פארפארן א קליינער אויטא צום פאָליציי־צירקל פון בילגאריי. דער מאן, וועלכע איז מיטן אויטא געקומען, האט זיך געמאלדן צום פאליציי־נאטשאלניק אלס סטאראסטע פון דער שטאָט קאטאָוויץ און געבעטן ביים פאָליציי־שעף א רעקאמענדאציע אויף איבערציאבטיקן ביים וואלד־פארוואלטער נאדלעשנע מילער.

דער סטאראסטע פון קאטאָוויץ האָט ביים וואלד־פארוואלטער מילער אין דער היים געטראפן א פרייליכע געזעלשאפט פון אייניקע דאמען, וועו דער סטאראָסטע האָט אויסגעדריקט זיין פארלאנג צו איבערנעכטיקן, האָט אים דער באלעבאס גאנץ העפלעך אפגעזאָגט, מאָטיווירנדיק, אז ער האָט געסט אוֹן קאן אים היינט ליידער נישט טאָן די קליינע געפעליקייט. דער סטאראָסטע האָט זיך אפגעוענדט אוֹן איז אוועק, אבער פארנאכט־צו איז ער ווידער געקומען, איצט האָט ער געטראָפן דעם באלעבאס מילער אין א זייער פארדעכטיקער לאגע: דער פוילישער נאדלעשנע, וועלכער איז געווען א לאנג־יעריקער דייטשער שפיאָן, איז געשטאנען אויף א הויכן לייטער אוֹן אריינגערעדט אויף דייטש אין טויבנשלאק. דעם קאטאָוויצער סטאראָסטע, וועלכער איז אין דער ווירקלעכקייט געווען פון דער פוילישער אויסשפיר־דינסט, איז באלד קלאָר געוואָרן, אז ער האָט זיך נישט געוארט: דער נאדלעשנע מילער איז א דייטשער שפיאָן. באלד האָט מען ארומגערינגלט דאס הויז, ווו מען האָט געפונען א סך קאָמפראָמיטירנדיקן מאטעריאל, ווי דייטשע שרייב־מאשינען, שיפרירטע דאָקומענטן אוֹן אין טויבן־שלאק א ראדיא־אָפגעבער. דער דייטשער שפיאָן מילער איז אין זעלבן טאג געמשפט געוואָרן אוֹן דערשאָסן געוואָרן אויפן הויף פון דער פאָליציי־געביידע.

קסיל פעסט און יוסף וויסמאן בעת דער אַקופּאַציע
אין בילגאַריי.

ב י ל ג א ד י י

נישט לאנג נאך דעם האָט זיך איבערן שטאָט באוויזן אן עסקאדרע פון דייטשע עראָפלאנען. א פחד האָט באהערשט די באפעלקרונג. מען האָט געוווסט, אז די דייטשן וועלן נקמה נעמען פאר זייער אומגעבראכטן שפיאָן. דעם גאנצן טאג פון 7־טן סעפטעמבער איז די שטאָט געווען באהערשט פון א גרויסער שרעק פאר דעם מעגלעכן אנפאל פון שונא. ס׳האט אויסגעזען, ווי דער שונא טאפט ארום די שטאָט פון אלע זייטן און זוכט איר שוואך ארט, כדי דער קלאפ זאל דערנאָך זיין וואָס ווייטיקלעכער און פילבארער.

אין דעם זעלבן טאָג, מאָנטיק, 10 א זייגער אינדערפרי, האָט זיך די אלארם־סירענע פון שטאָטישן מאגיסטראט מוראדיק צעיאָמערט. באלד איז געווארן קלאר, או אין שטאָט איז אויסגעבראכן א שרעקלעכע שריפה און דווקא אין יידישן קוואַרטאל.

די פאניק, וואָס איז אויסגעבראכן ביי דער יידישער באפעלקערונג איז געווען אומבאשרייבלעך. אין געצייטלטע מינוטן זענען חרוב געווארן צענטליקער היימען. יידיש האָב און גוטס. דערוואַרבענע אין מי, דורך לאנגע יאָרן פראצע, איז, אווען מיטן רויך, אדער געלעגן הפקר אויף דער גאס פאר די, וואָס קומען אין אזעלבע פאלן ראבירן און רייך ווערן פון יענעמס אומגליק.

אין דערדאָזיקער בהלה איז געקומען צולויפן דער אין שטאָט גוט־באקאנטער קריסס זשענסע, וועלכער האָט געווויינט אויף דער קאָסטשושקא־גאס, און האָט איבערגעגעבן די שרעקלעכע ידיעה, אז די שול ברענט. א ווייטיק און א מהומה האָט ארומגענומען די יידן פון דערדאָזיקער ידיעה. מ־האט געלאָזט אויף הפקר די אייגענע נאָך ברענענדיקע הייזער און געלאָפן ראטעווען די שול. און געלאָפן זענען אלע: די בעלי־מלאכות, טרעגער און קצבים, די שטעטלשע גבירים און בעלי־בתים, אלע ווי איינער האָבן זיך געלאָזט אין אין אימפעט ראטעווען די ברענענדיקע שול.

וועז די יידן זענען אָנגעקומען צום פלאץ, ווו עס שטייט די שול, האָט זיך פאר זייערע אויגן אנטפלעקט א שוידערלעך בילד: דאָם פייער האָט שרעקלעך געבושעוועט פון אלע זייטן פון דעם ברענענדיקן בנין. עס זענען אנגעקומען די פייערלעשער נישט נאָר פון בילגאָריי, נאָר אויך פון די ארומיקע שטעטלעך. וויפל זיי האָבן זיך נישט באמיט, האָט זיך זיי נישט איינגעגעבן די שריפה צו פארלעשן, אדער זי אפילו צו איינשטילן.

יוסף זוריסמאן אין פישעלע מעכטשעם בעת פירן וואסער פאר דער בילגאַרייער באפעלקערונג אין געטאָ בילגאַרייער קינדער העלפן זיי ביי דער ארבעט

בילגאריי

די פלאמען האָבן שוין ארומגעכאפט דעם דאך, סהאָט שוין געברענט דער סופּיט. אין גיכן איז קלאָר געוואָרן, אז דאָס פייער איז שוין נישט צום לעשן. פארצווייפלטע, האָבן די יידן זיך אריינגעריסן אין דער ברענענדיקער שול, כדי באָטש ארויסצוראטעווען די ספרי־תורה פונם ברענענדיקן ארון־קודש.

דער באווסטער שטאָט־משוגענער גאָדל, וועלכער האָט אלע זיינע יאָרן געווינט אין הקדש, דערזעענדיק ווי די שול ברענט, האָט ער זיך אריינגעריסן אין דער ברענענדיקער שול צו ראטעווען די שוין ברענענדיקע ספרי־תורה.

דערווייל האָט זיך דאָס פייער אלץ מער צעבושעווען. אָט שטייט שוין אין פלאמען די עזרת־נשים און דער גאנצער צווייטער שטאָק.

אים צו הילף זענען געקומען די פארצווייפלטע יידן. אומבאשרייבלעכע סצענעס פון מסירת־נפש און גבורה, נישט געקוקט דערויף וואָס זייערע בגדים און בערד זענען געווען ארומגעכאפט אין פלאמען, האָבן די יידן זיך איבערגענעבן די ספרי־תורה פון האנט צו האנט און זענען אווי ארום ניצול געוואָרן פון פייער.

דער לעצטער, מיט דער לעצטער ספר־תורה אין זיינע פארחלשטע הענט האָט זיך ארויסגעראטעוועט פון שול דער מלמד אליעזר מוהל /בוכבינדער/. שוואַרץ פון רויך, מיט אן אָפּגעברענטער באָרד, איז דער ייד א פארחלשטער ארויסגעפאלן פון דער טיר.

ערשט איצט האָבן זיך די יידן דערמאָנט, אז זיי האָבן אין גרויס בהלה געלאָזט אויף הפקר זייערע אייגענע היימען, אז זייערע געשעפטן און קליינע קינדער זענען געבלבן אויף גאָטס באראָט. אין גרויס געאייל האָבן זיי זיך געלאָזט צו זייערע היימען.

נאָר דאָ האָט זיי דערוואַרט א שוידערלעך בילד — דער גאנצער יידישער קוואַרטאל איז געשטאנען ארומגענומען אין איין גרויסן פלאם. מען הערט קולות, אז די באגנע־גאס ברענט; דאָ שרייט מען, או די זאמאָשטשער גאס ברענט און סהאָס לאנג נישט געדויערט, ווי דאָס גאנצע שטעטל איז געבליבן שטיין אין איין גרויסן פלאם.

עס האָט געדראָט, או דאס פייער זאָל אויך ארומנעמען די מענטשן, וועלכע האָבן זיך געפונען אויף דער גאס, די יידן האָבן זיך מאסנוויז א לאז געטאָן צום פעלד דורכן גאָש־גאסל.

אין דער ציים, ווען עס האָט געבושעווען די שריפה, האבן זיך פארזאמלט

אריינפיר

אן אזכרה אין דייטשלאנד. פוקינג, ת.ש.ב. כ"ט. אייר
די נעמען: חיים אנגער, מרדכי לאבערבלאט, משה
קארנוואַרצל, משה טייער.

ב י ל ג א ר י י

די אונטערוועלט־יונגען פון דער ארומיקער געגנט און אויסניצנדיק די געלעגנהייט, האבן זיי גע־אבירט די יידישע נעשעפטן. ס׳איז אפילו געווען אן איינציגער פאל, ווען די פאליציי האט דערשאסן א פאליאק פון דער שטעטלשער אונטערוועלט, בעתן רויבן א יידיש געשעפט.

דידאויקע שריפה, וואס איז אנגעטאן געווארן דורך די דייטשע שפיאנען, ווי דער שפעטער אנטדעקטער שפיאן, דער פוילישער וויצע־סטאראסטע פון בילגאריי. בארשטש אין דער, ביי די דייטשן געווארענער לאנדראט אין יאראסלאוו, האט זיך קאנצעטרירט בלויז אין יידישן קווארטאל. און איז געקומען ווי א נקמה־אקט מצד די דייטשן פאר דערשיסן זייער שפיאן, דעם דייטש מילער.

פלוצים האט זיך דער־הערט דער גערוויש פון עראפלאנען. עס האט ארויסגעטויכט אן עסקאדרע עראפלאנען און אין איין אויגנבליק זענען זיי געפלויגן איבערן פעלד, וואו ס׳האבן זיך געוואלגעדט די היימלאזע, אפגעברענטע יידן. די מענטשן־מאסע איז געפאלן צו דער ערד און די מוראדיקע געשרייען און הילפס־רופן האבן זיך אויסגעמישט מיטן גערויש פון די עראפלאנען.

זיי האבן זיך ארומגעקרייזט כמעט איבער די קעפ פון די איבערגעשראקענע יידן, צום גרויסן אומגליק פון דער שריפה איז נאך צוגעקומען די שרעק פון ווערן באמבארדירט דורך די דייטשע משחיתים, קאנטיק, אז די דייטשן האבן געהאט פאר זיך אן אנדערע אויפגאבע — פאטאגראפירן דעם חורבן, וואס זיי האבן אנגעמאכט איבער דער שוצלאזער באפעלקערונג אין זיך שאדנפריידיק קוויקן מיטן אומגליק...

ס׳איז פלוצים שטיל געווארן, ווי דער טויט וואלט פארבייגעשוועבט דאס פעלד. די עראפלאנען זענען אוועק און איבער גאלאזט א בית־עולם...

אויפן וויסטן פעלד איז צוגעפאלן די נאכט. ערשט איצט האבן זיך די מענטשן גענומען ארומקוקן, צי אלע זענען כאטש לעבן געבליבן, די מאמעס האבן גערופן זייערע קינדער, די פארלוירענע קינדער האבן פארצווייפלט גערופן זייערע מוטערס. ערשט פארטאג, ווען אלע האבן זיך אפגעזוכט, האט א פיינלעכע שטילקייט זיך אויסגעשפרייט איבערן פעלד. מענטשן זענען אביסל געקומען צו זיך און אנגעהויבן באטראכטן זייער חורבן; זיי זענען געבליבן אן א דאך איבערן קאפ און אן אויסזיבט אויפן מארגנדיקן טאג.

א קאלטער בייסנדיקער טוי האט זיך געלייגט אויפן פעלד. די מענטשן

דעם בילגאָרייער ייד שלום מאנעם אן איידעם, האָבן די דייטשן אָפגענאָמען דעם קאָפ און באפוילן ער זאל שפאצירן איבער די בילגאָרייער גאסן. יידישע קינדער קוקן אים נאָך.

זענען דורכגעווייקט געוואָרן און דורכגענומען פון קעלט. מענטשן, וועלכע זענען ערשט נעכטן געווען בעלי־בתים פון הייזער אין היימען, זענען פלוצים געבליבן אין דער לאגע פון היימלאָזע באשעפענישן.

א גאנצן מאָרגנדיקן טאָג האבן די מענטשן ארומגעבראָדז׳שעט איבער די קופעס אש, וואָס איז נאָך נעכטן געווען זייער הייס. די יעלות פון די נשרפים און פון די היימלאָזע קינדער, איז געגאנגען עד לב השמים.

דאס בילד פון דער חורבער שטאָט האָט געמאכט א שרעקלעכן איינדרוק; א פעלד מיט האלב־פארויכערטע קוימען־סקעלעטן פון די פאברענטע הייזער, האלב אינגעפאלענע וועגט מיט לעכער אויפן אָרט פון די פענסטער און טירן, כערג ציגל און צונויפגעדרייטער, איבערגעברענטער בלעך, ס׳איז נישט געווען צו דערקענען די גאסן. אלץ האָט זיך ווי צינויפגעשמאלצן אין איין גרויסן חורבן.

אויפן דריטן טאָג האָבן די יידן זיך זיך נענומען ביסלעכווייז אויפצוּרדנען. ווער עס האָט געהונגען זיך א ווינקל ביי א קריסטלעכן באקאנטן, ווער עס האט אונטערגעגראָבן זיין, פון אונטער דער חורבה פארשאָטענעם קעלער. עס האָט אָנגעהויבן צו פונקציאָנירן יואל בעקערס בעקעריי.

ביסלעכווייז זענען בילגאָרייער יידן געקומען צו זיך; מען האט זיך ביסלעכווייז אָנגעהויבן באשעפטיקן מיט די פריערדיקע פרנסות. בילגאָרייער יידן זענען ביי זיך נישט געפאלן, עס האָט אויסגעזען, ווי דאָס לעבן הייבט אָן גיין מער ווייניקער נאָרמאל.

עס זענען געווען יידן, וועלכע האָבן געמוזט דערווייל פארלאָזן די שטאָט און זיך באזעצן ביי קרובים אין די דערבייאיקע שטעטלעך און דאָרט זוכן פרנסה. דער ערשטער, וואָס איז ארויסגעפאָרן פון בילגאָריי, איז געווען יוסף שטאָקמאן. ער איז ארויסגעפאָרן קיין טארנאָגראָד. ער האָט פריער געהאט אין בילגאָריי א קראָם פון גאלאנטעריע. פון דער שריפה איז ער ארויס אזוי ארעם, אז ער האט אפילו נישט פארמאָגט פאר זיך א שטיקל פאָדעם צוצונייען א קנעפל אויף זיין צעשוויבערטן בגד.

דעם צוועלפטן סעפטמבער האָט זיך צו אונדז דערטראָגן די נישט־וויייטע קאנאָנאדע פון דער דייטשער ארטילעריע. עס קומען אָן ידיעות וועגן גורל פון פוילישע שטעט פארנומען דורכן דייטש. כמעט אלע טאָג קומען כּאָר לופט־אנגריפן אויף אונזער שטאָט. ס׳זענען צעשטערט געוואָרן די לעצטע יידישע משפחות.

די שרימפה

דעם 13־טן סעפטעמבער, 1939 איז אומגעקומען פון א לופט־אנגריף בערטשע, דער סטאַליער, מיט זיינע צוויי טעכטער, די פרוי פון מענדל ערליך (טשארנע) און שמאי אדלער מיט זיין פרוי, דבורה און בעריש פלאמענבוים.

אייניקע טעג שפעטער, ווען ביים טארטאק, וואו ס׳איז געפאלן א באמבע, איז אומגעקומען ישראל שארף (יאָסל שארפס א ווז) און הערש יחזקאל הארמאן. די אויבנדערמאָנטע הרוגים האָט מען ארויסגעשלעפט פון אונטער די חורבות און געבראכט צום רב אין שטוב אריין. דעם צווייטן טאג, ווען מען האָט געזאָלט די מתים ברענגען צו קבר ישראל, האבן די דייטשן אָנגעהויבן צו באָמבארדירן די שטאָט און צעשטערט די איבערגעבליבענע פון דער שריפה הייזער. ס׳איז דאן צעשמעטערט געוואָרן דעם רב׳ס הויז און אלע הרוגים זענען אוועק אין פלאמען.

דאָס פוילישע מיליטער ציט זיך צוריק פון די פארנומענע פאָזיציעס. ארום דער שטאָט בילגאָריי קומט פאר א פארביסענע שלאכט, און ווען עס קומען אום א סך פוילישע זעלנער, די שטאָט ווערט עטלעכע טעג נאָכאנאנד באָמבארדירט פון דער דייטשער ארטילעריע און אוויאציע. די לעצטע פוילישע זעלנער פארלאָזן די פעסטונג, פארלאָזן די שטאָט.

עס איז אָנגעקומען דאָס שרעקלעכסטע פאר דער ייִדישער באפעלקערונג אין בילגאָריי, ווי פאר דער ייִדישער באפעלקערונג אין פוילן בכלל; דער אריינמארש פון דער דייטשער מערדער־ארמיי.

דער אריינמארש פון דער דייטשער ארמיי

דעם 17־טן סעפטעמבער מארשירן אריין אין בילגאריי די ערשטע טרופן פון דער דייטשער ארמיי. באלד האָט מען דערשפירט דעם טעם פון דער דייטשער „אָרדנונג". די שטאָט ווערט באוואכט פון אלע זייטן. א שרעק איז באפאלן אויף דער יידישער באפעלקערונג. די יידן האָבן זיך פארשפארט אין זייערע ענגע הייזלעך. באלד דעמזעלבן טאָג האָבן זיך שוין באוויזן אויף די אָפּגעברענטע גאסן פוילישע כוליגאנעס פון די ארומיקע שטעטלעך און דערפער און אָנגעוויזן די גירויקע דייטשן, ווו עס ווינען רייכע יידן.

דאָס ערשטע איז צעראבירט געוואָרן דער הורט־געשעפט פון יידישן סוחר ליפּאָ וואָגשל, וועלכער האָט געהאט זיין קראָם אויף דער נישט־אפּגעברענטער 3־טע־מאי־גאס.

די דייטשע רויבער האָבן אויסגעבראָכן דאָס געשעפט און פונאנדער־געטיילט די סחורות צווישן די כוליגאנעס, וועלכע זענען ווי קראָען באפאלן און געריבט

פון הויז צו הויז, ווו נאָר עס האָבן געווינט יידן, זענען די דייטשע רויבער געגאנגען און אויסגערויבט פון די שטיבער און געשעפטן אלץ, וואָס האָט געהאט א ווערט. די בעסערע זאכן האָבן זיי צוגענומען פאר זיך און דאָס איבעריקע צעטיילט צווישן די אָרטיקע קריסטן, וועלכע האָבן זיי אמבעסטן געהאָלפן אין דער „ארבעט".

ס'איז געווען א הרפה און א וויסטיק, ווי נאָענטע שכינים, מיט וועלכע מען האָט פון יאָרנלאנג געווינט צוזאמען, פלינדערן און ראבעווען דאָס לעצטע ביסל אָרימקייט פון זייערע שכינים יידן.

דערדאָזיקער רויב האָט געדויערט צוויי טעג.

די ערשטע דייטשע פאראָדנונג איז ארויס דעם 16־9 סעפטעמבער 1939. אין דער פאראָדנונג האָט זיך געוואָגט: אז אלע יידן, איינווינער פון דער שטאָט בילגאריי, מוזן זיך שטעלן צו דער ארבעט! די ארבעט איז באשטאנען אין רייניקן די אוביקאציעס, פוצן די שטיוול פאר די אָפיצירן, פאריכטן מלבושים פאר די זעלנער אדגל.

דער אריינמארש פון דער דייטשער ארמיי

ספעציעל ביי די אומריינע ארבעטן האבן די דייטשן אויסגעקליבן די אינטעליגענץ. די דייטשן האָבן געהאט א ווילדע הנאה, ווען זיי האָבן געקאָנט דערנידעריקן די יידישע אדוואָקאטן און דאָקטוירים, די אינזשיניערן פון אונדזער שטאָט. קיין ספעציעלע ארבעטס־ביורא, ווו מען זאָל די יידן רעגיסטרירן, איז נאָך דעמלט נישט געווען. זענען די דייטשן, מיט זייערע פולישע העלפער אלע אינדערפרי זיך אריינגעריסן אין יידישן קוואַרטאל און, מיט קלעפ פון ביקסן־קאָלבעס ארויסגעיאָגט די יידן צו דער ארבעט.

מען האָט פארטאָג אראָפגעריסן מענטשן פון זייערע געלעגערס, אזוי יונגע ווי אלטע, און זיי געגעבן איין מינוט צייט אויף זיך אָנטאָן. ווער עס האָט נישט באוויזן זיך שנעל אָנטאָן און ארויסלויפן פון שטוב, איז מערדערלעך צעשלאָגן געוואָרן. ווען די דייטשן פלעגן טרעפן א פארמאכטע טיר, האָבן זיי מיט העק אויפגעהאקט טיר און לאָדנס און דערנאָך מיט ביטערע קלעפ זיך אָפגערעכנט מיט די איינווינער פון דעם הויז. ווי קומען זיי פארמאכן די טיר פאר פארשטייער פון דער "העכערער ראסע"?

אזעלכע פארטאָגן, ווען די דייטשע באנדיטן פלעגן טרייבן די יידן צו דער ארבעט האט מען געקאָנט אויף דער גאס זעען האלב־אנגעטאָענע מענטשן, וועלכע האָבן נישט באוויזן זיך אָנטאָן זענען ארויס האלב נאקעט, זיך טרייסלענדיק פון קעלט און פון מורא געשטאנען אין די רייען צו גיין צו דער ארבעט.

אויפן פינפטן טאג פון דער דייטשע הערשאפט ביי אונדז אין שטאט, דעם 22טן סעפטעמבער, זענען צו אונדז אין שטוב אריינגעפאלן א כאפטע דייטשע זעלנער אין אָן א פארוואָס צוגעפאלן צו מיין בעט ווו איך בין געשלאָפן, אראָפגעצויגען פון מיר דאָס בעטגעוואנט און אָנגעהויבן מיך שלאָגן מיט א לעדערנעם ראפניק, די מוטער האָט מיט טרערן אין די אויגן געבעטן דעם דייטש,ער זאל מיך נישט שלאגן, ווייל איך בין נאך א שוואך קינד. דער רוצח האט איר אבער ברוטאל אפגעשטויסן און מיך, א האלב־נאקעטן ארויסגעווארפן אויף דער גאס.

א צעשלאָגענער, מיט אן אויפגעלאָפן פנים, האָב איך זיך געשטעלט אין דער ריי אויף ארבעט, צוואמען מיט נאך אנדערע יידן, האלב־נאקעטע און צעשלאגענע ווי איך.

מיר שפאנען אין א שורה, וואָס ציט זיך אן ערך א האלבן קילאָ־מעטער.

ב י ל ג א ר י י

די וואך באשטייט פון א שיטערע שורה פון דייטשע פאַליציאנטן. מיר גייען איבער די חורבות פון די אַפּגעברענטע הייזער, אונדזערע געווען הייַמען. עס קוקן אונדז נאָך מיט פארגליווערטן שרעק אין די אויגן, אונדזערע מאמעס, שוועסטער און קינדער.

מיר גייען דורך דער קריסטליכער געגנט, זיי לאכן פון דער וועלט. צו זיי האט דערוויייל דער גאנצער גהינום קיין שום שייכות. וועמען קאן עס אנגיין, ווען מען פירט אויף שווארצע ארבעט אלטע יידן מיט אויסגעפליקטע בערד און צעשלאָגענע אברים?

מיר גייען דורך קאשטשאושקא־גאס, דורך וועלכער עס פירט א ברוקירטער שאַסיי צום שטאַטישע סטאראַסטע, אין וועלכער עס געפינט זיך איצט די דייטשע קאוארמע.

מיט הארץ־קאלפעניש דערווארטן מיר נייע באפעלן. עס הויבט זיך אן דער גהינום. מען באפעלט רייניקן די אוביקאציעס און אויפרייניקן דעם פלאץ פון שטיינער און ברוך. צו די סאמע שמוציקסטע ארבעטן,זוכן די דייטשן ווי דערמאנט - נאר דיפלאמירטע יידישע אינטעליגענץ

מיט מיר צוזאמען האט געארבעט דער באווסטער בילגאריער יידישע דאָקטאָר רודארף, וועלכער האָט געהאט זיין קאבינעט ביי ארבעספעלדן אין הויף און דער אדוואקאט בעק.

א דייטשער סאלדאט גייט צו צום דאקטאר רודארף און פרעגט אים, ואס איז זיין פראָפעסיע. יענער האָט געענפערט או ער איז א דאָקטער מעדיצין. שמייכלט דער גראָבער דייטש מיט צופריידיקייט: „וואָל". נעמט מיט זיך דעם דאָקטער, פירט אים אריין אין דער אוביקאציע און הייסט אים אויפרייניקן דעם שמוץ מיט די בלויזע הענט.

דעם דאקטער איז באפאלן א חלשות. מיט טרערן אין די אויגן האט ער געבעטן ביים דייטש ער זאָל אים דערלויבן צו נעמען א לאָפאטע. נאָר אויף דעם האט אים דער רוצח געענטפערט מיט א הילביקן פאטש אין פנים.

דער דייטשער סאדיסט האָט אָנגעטריבן דעם דאָקטער, צו דער שמוציקער ארבעט, שטויסנדיק אים מיטן בלאנק פון זיין באגנעט.

מיט מיר צוזאמען האט געארבעט אויך מיין פאטער. א מענטש פון יאָרן־לאנג א קראנקער. מיין פאָטער האָט געהאט פארקילטע גלעלנקען,

בילגאריי

דייטשן צוויגען די יידן צו פאברעגען די
מוימע קערפער (אין א סך פאלן אויך
לעבעדיקע) פון די דערמארדעטע יידן.
אין בעלזעצער לאגער. אויף דער בילד: די
פיל בילגאריער יידן האבן די דייטשן פאברענט

ב י ל ג א ר י

פון וואס ער האט געליטן אויף א שרעקלעכן רעמטיזום. פון דערדאויקער קרענק איז אים די רעכטע האנט אזוי אויסגעקרימט געוואָרן, או ער איז נישט געווען אומשטאנד אויסצופירן א וועלכע ס׳איז פיזישע אַרבעט. האבן אים די דייטשע רוצחים באפוילן צו טראגן האלץ אין דער קאזארמע אריין, און דוקא נעמען פאר אין מאָל אזויפיל וויפל א געזונטער פויער וואָלט נישט געווען בכוח אויף אין מאל צופארנעמען.

קיין שום געבעט האט נישט געהאָלפן אין מיין קראנקער פאָטער האָט געמוזט שלעפן די זעק אויפן דריטן שטאָק. אזוי האבן מיר אין גרויס שרעק און פיין געארבעט ביז מיטאָג.

דער ערשטער קרבן אין שטאָט

24־טער סעפטעמבער 1939. א לויטערע האָט זיך די זון באויזן איבער בילגאָריי, ווי אן אפגעפרישטע נאך א שטורעם. דאס איז געווען דער ערשטער טאָג פון דער דייטשער ממשלה אין שטאָט, ווען מען האט נישט געכאפט קיין יידן צו דער ארבעט. יידן זענען ביסלעכווייז ארויס אין גאס און אויפן יידישן שטייגער, רעדלעכווייז, געשטאנען און געשמוסט וועגן דער נייַ־געשאפענער לאגע.

און באמת, עס האָט זיך אין יענעם טאָג אלעמען אויסגעדוכט, אז פון הייַנט אָן וועט אלץ זיין מער ווייניקער נאָרמאל. אמת, מען איז טאקע אונטער דער דייטשער אָקופאציע, אָבער דערויף איז דאָך מלחמה. וואס קאָן מען זיך העלפן?

מען האָט אין יענעם ערשטן פרייַען טאָג, נאָך אזויפיל טעג פון שווערער ארבעט און באליידיקונגען, געגלויבט, אז דאָס איז נאָך נישט דאָס ערגסטע וואס האָט געקאָנט געשען און אלץ וועט אוועקגיין אויף א לייכטערן וועג.

אין יענעם טאָג, איז געשען אין שטאָט א פאל, וואָס האט ביי די יידן געמאכט צערונען אלע זייערע מינוטיקע אילוזיעס:

א זייגער צוועלף באטאָג האבן די דייטשן אויפגעריסן די יידישע שפייז־געוועלבער און אָנגעהויבן פון דאָרט אריסטראָגן די סחורות. פון דער שפייז־קראָם, וואָס האָט געהערט צו מרדכי שולמאן, האבן די דייטשן ארויסגענומען דאָס מעל, גרויפן און אנדערע שפייז־פראָדוקטן. באלד האָבן זיך אויף דער נאס פאָרמירט רייען פון די שטאָטישע פארשידענע אונטערוועלט־טיפן פון דער פוילישער באפעלקרונג, וועמען די דייטשן האָבן געגומען פארטיילן די שפייז־

דער ארויסמארש פון דער דייטשער ארמיי

פּראָדוקטן, צעראבירטע פון געשעפט.

אין דערדאָויקער ריי האָט זיך אויך צוגעשטעלט דער יידישער טרעגער מרדכי (בנימין־ליבעס א זון) וועלכער האָט אלע ווינע יאָרן געארבעט ביי דעם קרעמער שולמאן. ער האָט געבעטן די דייטשן, מען זאָל אויך אים פּאַרטיילן א ביסל שפּיז, ווייל ער האָט אין דער היים א שוואכע פרוי מיט 4 קליינע קינדער. דער דייטש האָט לפּנים גאנץ אויפמערקזאם זיך צוגעהערט צו דער בקשה פון יידישן טרעגער און געענטפערט: „וואָל"! „באקומסט צוויי קילא מעל"! נאָר רעדנדיק דידאָויקע ווערטער האָט דער דייטש ארויסגענומען זיין רעוואָלווער פון קאבודע און מיט צוויי שאָסן אוועקגעלייגט דעם יידישן טרעגער. וואָס האָט געוואגט בעטן פאר זיך א ביסל מעל פון א יידיש געוועלב... נאָך דער טאט, איז דער דייטש געבליבן רואיק און זיך ווייטער געגנומען פּאַרטיילן דאָס מעל צווישן די קריסטן.

די קוילן האָבן דעם יידישן טרעגער געטראָפן אין בויך. א גוסס דיקער האָט ער זיך געוואלגערט אויף דער ערד אין א קאלוושע בלוט. ביי דערדאָויקער סצענע איז געשטאנען מיין מוטער און מיין יונגערער ברודער בנציון אין נאָך עטלעכע יידן.

ווי האָבן דעם גוסס ארויפגעלייגט אויף זיין טרעגעריש וועגל און אים געפירט אין שפּיטאָל אריין. נאָך אויפן וועג צום שפּיטאָל, האָט ער אויסגעהויבט זיין נשמה.

זיין ווייב און קינדער האָבן זיך פון דעם אומגליק דעהוועמט ערשט נאָך אלעמען.

דער דאָזיקער ערשטער שוידערלעכער מאָרד אין מיטן העלן טאָג, האָט אויפגערודערט דאָס יידישע בילגאָריי. ביז איצט איז מען נאָך אפּגעקומען מיט דעם, וואָס די דייטשן האָבן די יידן געשלעפּט אויף ארבעט און ארויפגעלייגט אויף דער יידישער קהילה קאָנטריבוציעס. איצט האָט מען זיך איבערצייגט, אז די דייטשע רוצחים האָבן זיך פארנומען אויך אויפן נפש, אויפן יידישן לעבן.

אן אימה איז באפאלן די בילגאָרייער יידן. מען איז געזעסן אין די הייזער און מורא געהאט ארויסצושטעקן דעם קאָפּ אויף דער ליכטיקער שיין. באטאָג האָבן זיך שוין די יידן אינגאנצן נישט געוויזן אויף דער גאס. די יידישע געגנט האָט אויסגעזעהן ווי אָפּגעשטאָרבן.

ב י ל ג א ר י י

אויפצומאַרגנס האָט מען די יידן ווידער געגומען אויף ארבעט. דאָס מאל האָט שוין קיינער פון די יידן נישט געפרווט זיך אויסבאהאלטן, ווייל די מורא פאַרן לעבן איז אלעמען באפאלן. מען האָט זיך איבערצייגט, אויף וואָס עס איז פּאַסיק דער דייטשער רוצח.

די מאטעריעלע לאגע פון די יידן איז געווארן וואָס א מאל שווערערע. אפגעשניטן פון יעדן קוואל פון פרנסה, פון האנדל אין מלאכה, איז די לאגע פון די בילגאַרייער יידן געווארן וואס א טאג האפנונגסלאזער. אמת, די פארמעגלעכע יידן האבן זיך נאך ווי עס איז אן עצה געגעבן, אבער דער גרעסטער טייל יידן, ווען לכער איז באשטאנען פון מיטלשטאנד און אַרימקייט האָט געלעבט אין גרויס דחקות, נויט אין שרעק.

עס האָט זיך אויסגעשעפט אלע זאפאסן פון סחורות וואָס אייניקע יידן האבן נאָך געהאט. עס האָבן זיך אפגעטראַגן און צוריסן געווארן די בגדים און שיך, די אונענדליבקייט פון דער אקופאציע האָט אָפּגעשוואבט די האָפּינונג אויף א גיכע ישועה. עס האָט זיך געשאפן א פעסימיסטישע שטימונג. ס׳האָט אויסגעזען, ווי פון ערגעץ איז נישט צו דערווארטן קיין פונק פון האָפּינונג און טרייסט. וואָס א טאָג לענגער אונטער דער דייטשער אקופאציע, האָט דערנענטערט דעם סוף פון דער יידישער קהילה אין בילגאַריי.

סאיז אָבער פלוצלונג געשען א נס. דאס וואָס קיינער האָט אין זיין דערדריקטער שטימונג נישט געוואגט צוחולומען, איז געשען אויף דער וואָר: די דייטשע חיילות האָבן פארלאָזן די שטאָט — און אין שטאָט האָט אריינגעמארשירט די רויטע ארמיי.

דער אריינמארש פון דער רויטער ארמיי

דעם 27־טן סעפטעמבער האָבן די דייטשן צוריקמארשירט צום טיך סאן. די סיבה דערפון האָבן מיר לכתחלה נישט געוווסט. מיר האָבן פשוט נישט געגלויבט, אז די דייטשן קלויבן זיך אויף אן אמת צו פארלאָזן די שטאָט. מיר האבן אָבער דייטלעך געזען ווי די דייטשן וויקלען צונויף די טעלעגראף דראָטן און ליקווידירן אלע זייערע מלוכה־אמטן. אין משך פון טאָג זענען אויף די גאסן געווארן וואס א אמאָל ווינציקער דייטשן און דייטשע מיליטערישע וועגענער.

די יידן האָבן זיך אין דעמדאָזיקן טאָג אויסבאהאלטן אין די הייזער, בוידעמער און קעלערס, מורא האָבנדיק פאר א בלוטיקן לעצט־געלט מצד די אָפטרעטנדיקע דייטשן. /אגב, איז די דאָזיקע מורא געווען א בארעכטיקטע, וויל נישט אין איין שטאָט, ווו די רויטע ארמיי האָט נישט באוויזן אָנצוקומען צו דער מינוט, האבן די דייטשע רוצחים איינגאָרדנט א פאָגראָם אויף יידן. די פארבינדלער צווישן די אויסבאהאלטענע יידן — און דער דרויסנדיקער וועלט, זענען געווען די קינדער און זיי טאקע האָבן געבראכט די ידיעה, ארום 5 פארנאכט, אז קיין איין דייטש איז שוין נישט פאראן אין שטאָט.

ערשט איצט איז געפאלן אן אימה אויפן ביסל יידן. די שטאָט איז געבליבן אָן א וועלכע ס־איז מאכט און ליאדע מינוט האָט געקאָנט אויסברעכן א פאָגראָם אויף די יידן מצד די אָרטיקע בוליגאנעס. מען האט נישט געוווסט די סיבה, וואָס די דייטשן האָבן פלוצלונג פארלאָזט די שטאָט, און דאס האט נאר מער אָנגעשראָקן די יידן.

א גאנצן טאָג און א האלבע נאכט זענען די יידן געלעגן פאדשפארט אין די ענגע הייזער און זיך צוגעהערט צום מינדסטן שאָרך מיט חשד און מורא. שווער איבערצוגעבן די שטימונג ביי די יידן אין יענעם טאָג, אזוי מוז זיך שרעקן אן אומבאהאָלפן קינד, ווען ווערט פארבלאָנדזשעט אין וויסטן פעלד, אָדער פינצטערן וואלד און עס שרעקט זיך פאר דער לויערנדיקער סכנה.

א זייגער 2 בייגאכט האָבן מיר געהערט א פארדעכטיק גערויש. דער געזויש איז געווארן וואס א מאָל שטארקער, ביז עס איז געווארן קלאר: אין שטאט

ב י ל ג א ר י י

זענען פארפאַרן טאנקען, אבער וואַסערע טאנקען? וועמענס טאנקען? זענען עס צוריק די דייטשן, אַדער ווער? דאָס האָט קיינער נישט געווסט.

עס האָט זיך אַבער געמוזט געפינען א דרייסטער. וועלכער זאָל ארויסקריכן פון זיין באהעלטעניש און ברענגען די פריידיקע ידיעה: די רויטע ארמיי איז געקומען! מיר זענען געראטעוועט...

פארשכורט פון דער פלוצלונגדיקער פרייד, זענען אין מיטן דער נאכט ארויס די יידן פון זייערע באהעלטענישן און זיך געלאָזט לויפן צו דער בריק (פראמפאלער געגנט) דורך וואנען עס האָט געצויגן אין שטאָט אריין דאס סאָוויעטישע מיליטער.

ווי געטראָפן פון א גרויס אומגעריכט גליק, האָט אלעמען באהערשט אן אומבאשרייבלעכע פרייד.

אויף צומאָרגנס האָט זיך אין שטאָט אראגניזירט א פאָלקס־מיליץ, וועלכע האָט צוואמען מיט דער באפעלקערונג געמאכט אַרדנונג אין שטאָט. עס האָט אויסגעזען, ווי די שטאָט וואָלט מיטאמאָל אויפגעריכט געוואָרן און אין איר האָט זיך באועצט א ישרדיקע מאכט...

אַבער דאָס האָט געדויערט סך־הכל עטלעכע טעג. מען האָט צוויסן געגעבן, אז די סאָוויעטישע ארמיי פארלאָזט די שטאָט און אויף זייער אָרט קומען צוריק די דייטשן. א פחד און אימה האָט ארומגענומען אלע יידן. מען האָט זיך שוין פאָרגעשטעלט, די דייטשע רשעים און גוט געווסט וואָס מען קאן פון זיי דערוואַרטן; מענטשן זענען ארומגעגאנגען ווי אָן קעפ. מען האָט זיך נאָר גענטריסט, אז אפשר איז עס נישט אזוי, אפשר וועט די סאָוויעטישע ארמיי דאָך בלייבן און אלץ וועט זיך ענדיקן צום גוטן.

אַבער ליידער איז אזוי נישט געווען. אין אן ערנסטן מיליטערישן סדר האָבן די סאָוויעטישע טיילן זיך עוואקואירט פון דער שטאָט. די יוגנט האָט באשלאָסן צו פארלאָזן זייערע היימען און זיך עוואקואירן מיט דער רויטער ארמיי. א היפשער טייל פון יוגנט איז טאקע אוועק מיט דער רויטער ארמיי. דאָס סאָוויעטישע מיליטער האָט דירעקטיקע עוואקואציע פון די יידן צוגעהאָלפן מיט וואָס זי האָט נאָר געקאָנט; מיט לאָקאָמאָציע /לאסט־אויטאָס/, ביז זי האָט די יידן, וועלכע

דער אריינמארש פון דער רויטער ארמיי

האָבן זיך מיט דער ארמיי עוואקואירט, איבערגעפירט אויף דער סאָוויעטישער זאנע.

די עוואקואציע פון סאָוויעטישן מיליטער האָט שוין געהאלטן ביים סוף. די יידן פון בילגאָריי זענען ארומגעלאָפן ווי משוגע און נישט געווסט ווָאס צו באשליסן: זיך עוואקואירן מיט דער רויטער ארמיי, אָדער בלייבן אין די היימען. בלייבן אין די היימען האָט געהייסן, זיין אויסגעשטעלט אויף חרפה און פיין מצד די דייטשן, וועלכע דארפן באלד פארנעמען די שטאָט. ווידער עוואקואירן זיך, האָט באטייט לאָזן די אלטע היים אויף הפקר און זיך לאָזן אין לעבן אויף אומבאקאנטע וועגן, אין ווָאגל און וואנדער ... און אידער ווָאס ווען, האָט זיך געענדיקט די עוואקואציע פון סאָוויעטישן מיליטער. סאיז צוגעפאלן די נאכט און געבראכט מיט זיך די אימה פארן מאָרגנדיקן טאָג, וועלכער דארף מיט זיך ברענגען צוריק אין שטאָט אריין די דייטשן.

און שטענדיק, — ווען עס באפאלט א חרטה אויפן אָפגעטוענעם, איז אויך איצט געקומען — נאָר ליידער צו שפעט־די חרטה, פארוואָס מען האָט נישט געלאָזט אלץ און מיטגענאנגען מיט דער רויטער ארמיי, און גאראטעווען דערמיט דעם מענטשלעכן נפש און כבוד...

סאיז שוין אָבער געווען שפעט. די נאכט איז אדרוך און דער שיינער פרימאָרגן פון פוילישן הארבסט האָט אריינגעבראכט אין שטאָט די דייטשן, וועלכע האָבן מיט זייער אריינמארשירן אין שטאָט פינצטער געמאכט פאר די יידן דעם לויטערן טאָג, נאָר פינצטערער ווי די פארגאנגענע קאָשמארפולע נאכט...

דער צווייטער אריינמארש פון דער דייטשער ארמיי

סוף סעפטעמבער. די דייטשן מארשירן אריין אין שטאָט צום צווייטן מאָל. באלד אין דער ערשטער שעה נאָכן פארנעמען די שטאָט, גיבן די דייטשן ארויס א פאַראָרדנונג, או די יידישע באפעלקערונג זאָל צו שטעלן א קאָנטריבוציע פון גאָלד, ווערטזאכן, וואלוטע, אויך ווי אויך אלע ווערטפאפירן. ווער עס וועט נישט מקיים זיין דעם באפעל, וועט ווערן שטרענג באשטראפט. אויך וועט מען אים אפנעמען זיין פאָרמיטל.

די דייטשן האָבן אויך ארויפגעלייגט א קאָנטריבוציע פון גאָלט, וועלכע די יידן האָבן געדארפט איינצאָלן, כדי צו זיין זיכער אין באקומען פון די יידן די ארויפגעלייגטע קאָנטריבוציע האָבן די דייטשן פארנומען אין געסטאפּע ארויסגעלייגטע קאָנטריבוציע יד, יחזקאל קאנדל, אלס ערובניק, וועלכער דארף זיין פאראנטוואָרטלעך מיט זיין לעבן, או די יידן זאָלן צו דער צייט אויפצאָלן דאָס גאָלט.

די יידן האָבן דאָס גאָלט באין־ברירה איינגעצאָלט און דער זאקלאדניק יחזקאל קאנדל איז ארויסגעלאָזט געוואָרן פון קרימינאל. אָבער דערביי געוואָרן אזוי שטארק צעשלאָגן, או ער איז נאָך דעם א חודש ציַיט אָפגעלעגן אין בעט.

א סך יידן, האָבן שטילערהייט פארלאָזט די שטאָט און זיך איבערגעשמוגלט אויף דער סאָוויעטישער טעריטאָריע. אָבער ליידער, צו דער אלגעמיינער צאָל יידן, איז עס געווען זייער א קליינער טייל.

די גרעסטע טייל יידן איז פארבליבן אין די לאפעס פון די דייטשע בעסטיעס.

* * *

א באצוונגענע איז געלעגן דאָס לאנד. אונטער די שטיוול פון דייטשן אָקופאנט. גרויסע טיילן פון צעקלאפטער פוילישער ארמיי האָט אויסגעפילט די קאָנצענטראציע־לאגערן פאר קריגס־געפאנגענע אין דייטשלאנד און אויך אויף דער פוילישער ערד.

נאָר אין די גזדיכטע פוילישע וועלדער, מיט וועלכע דאָס לאנד איז געבענטשט, האָבן זיך געפינען טיילן פון פוילישן מיליטער, וועלכע האָבן זיך נישט

דער אריינמארש פון דער רויטער ארמיי

אונטערגעגבן די באפעלן פון דייטשן אָקופאנט, און פון באהעלטעניש ארויס, געפירט זייער קאמף מיטן שונא.

אזעלכע מיליטעריש גרופן האָבן זיך אויך געפינען אין די געדיכטע וועלדער ארום בילגאָריי. אומגעריכט פלעגן זיך, אין די פינצטערע נעכט, אָדער אין די גרויע פארטאָגן, באוויזן פוילישע גרינע שינעלן און קאנטיקע קאָנפעדעראטקעס און דערוועקט א בלאסע האָפנונג ביי די איינוווינער. זייער באזוך אין געגנט איז געווען א קורצער און מיליטעריש זאבלעכער; אָנגעפאלן אויפן דייטשן פאָסטן, פלעגן זי אים ליקווידירן, אָדער צענראָמירן, פארכאפן דאָס געווער און זיך צעריקציען אין וואלד אריין. אין די נעכט פלעגן זיי מאכן פליען דייטשע צוגן אין דער לופטן, אויפטרייסלענדיק מיטן געקנאל דעם גאנצן געגנט ארום.

ס'האָט אויסגעזען, ווי דער שטומער וואלד, די ווייסטע פעלדער, שיקן אין די נעכט זייערע כשופ־זין צו נעמען נקמה אין דעם פרעמדן פארכאפער.

...דער לערער פון דער פאָוושעכנער שול /פוילישע פאָלקס־שול/ אין בילגאָריי, מארגעללא, איז געווען אן אָפיציר פון דער פוילישער ארמיי. ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן האָט ער פארלאָזן דעם לערער־פולפיט און אים פארבינען אויף א זעלנערישן שינעל. נאָכן פאלן פון פוילן האָט ער שוין נישט געהאט צו וואָס זיך מער אומצקערן אהיים; די שול איז שוין געווען געשלאָסן און דער בנין איז געווען פארנומען דורך דער דייטשער זשאנדארמעריע. איז ער נעבליבן מיט זיין אָפטיילונג אין וואלד און פון דאָרט געפירט זיין חשבון מיטן אָקופאנט.

דעם 1־טן אָקטאָבער 8 א זייגער אינדערפרי האָט די אָפטיילונג פון פאָרוטשניק מארגעללא אריינבאקומען זיך אין שטאָט, זיך צעשפרייט אין טיראליער אין די חרובע גאסן אין דער יידישער געגנט. פון דער קאָשטשושקא־גאס איז אָנגעפאָרן א דייטשע טאקסע מיט מיליטער־לייט. די פוילישע פארטיזאנער האָבן געעפנט א פייער פון מאשין־געווער פון וועלכן סאיז געטראָפן געווארן א דייטשער העכערער אָפיציר. די פארטיזאנער האָבן זיך נאָכן אָנפאל צוריקגעצויגן, איבערלאָזנדיק אין רינשטאָק דעם פארוונדעטן דייטשן אָפיציר.

קורץ נאָך דעם איז פארבייגעגאנגען דער ייד דוד צלאָווע /דער פיש־העגדלער/ אין אברהמאטשע קצבם זון, דוד דאניאק. דערזעענדיק ווי סוואלגערט זיך א מענטש אין גסיסה־צושטאנד /דער דייטש איז געווען אָנגעטאָן אין ציווייל/ האָט איינער פון זיי אים אויפגעהויבן און מיט אלע כוחות אים געטראָגן אין שפיטאָל.

ב י ל ג א ר י י

די דייטשן האָבן גוט געוווסט, ווער עס האָט פארוונדעט דעם אָפיציר. זיי האָבן אזוי אויך גוט געפילט אויף זייערע ביינער די פוילישע פארטיואנטקע. נאָר ווי אויף זייער שטייגער, האָבן זיי ארויפגעלייגט די שולד אויף דעם ייִד דוד צלאָוועס, וואָס לא די וואָס ער האָט נאָך געטראָגן דעם דייטשן מנובל, האָבן זיי אים נאָך ארעסטירט, פאר א שולדיקן אין מאָרד.

אויף צומאָרגנס, גלייך נאָכן ארעסט פון דערמאָנטן יידן, איז, אויפן העכט־דייטשן אויפן, אינסצעניזירט געוואָרן אויפן ייִד צלאָוועס א בילבול, אז בכן, יענער זאָל האָבן, ווען די רויטע ארמיי איז געווען אין בילגאָריי, געמאסערט עטלעכע פוילישע גראנטאָווע פאָליציאנטן, או זיי באהאלטן זיך אויס פאר דער סאָוועטנמאכט. נאָר דאָ האָבן די דייטשן אלץ צוגעגרייט אזוי, אז עס האָבן זיך שוין געפונען „עדות" פון דער פוילישער באפעלקערונג, וועלכע האָבן פעסט־געשטעלט די שולד פון דעם ייִד דוד צלאָוועס.

עס האָבן נישט געהאָלפן די געווויינען פון דער מוטער און די אינטערוויוענצן און עדות־זאָגן מצד באקאנטע פאָלאקן, אז דער ייִד איז אומשלדיק: די דייטשן האָבן געדארפט האָבן א יידישן קרבן אויף וועלכן מען קאָן אלץ ארויפלייגן. די מוטער איז א פארצווייפלטע געלאָפן אין שפיטאָל צו דעם דייטש, וועלכן איר זון האָט אָפגעראטעוועט דאָס לעבן, ברענגענדיק אים א פארוונדעטן אין שפיטאָל, אויך דאָס האָט נישט געהאָלפן: די דייטשן האָבן אויף זעם ייִד דוד צלאָוועס ארויסגעטראָגן א טויט־אורטייל.

5 טעג האָבן די דייטשע סאדיסטן דעם יונגן יידן געפיניקט. פון די רוצחישע קלעפ האָט דער ייִד פארלוירן זיין מענטשלעכע צורה. ווען מען האָט דער אומגליקלעכער מוטער דערלויבט צו זען זיך מיט איר זון פאר זיין טויט, האָט זי אים אינגאנצן נישט דערקאָנט, אזוי איז ער געוואָרן מאסקרירט.

אין 6־טן אָקטאָבער 8 א זייגער אינדערפרי 1939 האָבן די דייטשן ארויסגעפירט דעם ייִד צלאָוועס אויפן פעלד, ווו מען פלעגט פאשען פערד און אים דאָרט דערשאָסן. א יינגל, וועלכער האָט באמערקט פירן דעם יידן, איז געלאָפן צוויסן געבן די מוטער, אז מען פירט איר זון אויפן פעלד ארויס. די מוטער איז נישט טויט. נישט לעבעדיק. געקומען צולויפן צום אָרט. אָבער זי האָט שוין געטראָפן איר זון א טויטן, ליגנדיק אויף דער ערד, אדורכגעוויפטער מיט קוילן.

דער אריינמארש פון דער רויטער ארמיי

דערדאָזיקער מאָרד איבערן יידן, וועלכער איז שוין געווען דער צווייטער אין בילגאָריי, האָט טיף אויפגערודערט די יידישע באפעלקערונג. מען האָט בשיינפערלעך געזעען, אז דאָס לעבן העגגט אויף א האָר. מען האָט געמוען זוכן עצות. פיל יידן האָבן זיך נאָך דיזעלבע נאכט דורכגעשמוגלט די גרענץ אין אריבער אויף דער סאָוויעטישער זייט.

די דייטשן האָבן אפילו וועגן דעם געוווסט. אין געזאָגט: „גייט יודען צו דעם שמוציגען רוסע, דאָרט וועט אייך גוט זיך". וואָס האָט זיי געקאָסט ארן, וועו יידן גייען אוועק, פארלאָזן זייערע היימען אויף הפקר, פארן רויב פון דער דייטשער חיה?

...איך האָב געמוען צושטיין צו מיינע עלטערן אז איך וויל פארלאָזן בילגאָריי. ס'איז מיר זייער שווער געווען זיך צו שיידן מיט מיינע עלטערן אין אזא עת צרה, אָבער איך האָב געפילט, ווי מיך, אלס נאָר א יונגן בחור, דראט שטענדיק ביים דייטש א אוממיטלבארע סכנה. איך האָב פארשטאנען או איך מוז אזוי האנדלען. איך האָב זיך צוגעגרייט א פלעצאק פון גרינעם דרעלעך, זיך צונויפגערעדט מיט חברים און זיך געלאָזט אין וועג אריין.

אין וועג אָבער האָב איך זיך דערמאָנט אין מיינע עלטערן, אין דער שלעכטער לאגע, אין וועלכער איך האָב זיי איבערגעלאָזט, אויף פיין און שאנד ביים דייטש. איך האָב זיך צוריקגעקערט א היים.

דעמלט האָב איך געמוען צושטיין צו מיינע עלטערן, מיר זאָלן זיך אלע צוזאמען לאָזן אין וועג אריין. מיינע עלטערן האָבן שוין מסכים געווען, נאָר דא איז געווען א פרישע שטערונג: בעתן אויסברוך פון דער מלחמה, האָט זיך מיין עלטערע שוועסטער אסתר געפינען אין וואַרשע. איצט האָבן מיר געווארט אויף איר צוריקומען, און ערשט אלא צוזאמען וועלן מיר אריבער די גרענץ. איך האָב דערהאלטן א גרוס פון וואַרשע, אז מיין שוועסטער גייט צופוס פון וואַרשע קיין בילגאָריי. (דעמלט האָבן יידן שוין נישט געטאָרט פארן מיט דער באן) מיר זענען צוגעטראָטן צוצוגרייטן זיך אריבערצוגיין די גרענץ נאָך דעם ווי מיין שוועסטער וועט אָנקומען קיין בילגאָריי. (זי איז אומגעקומען אין דייטשן גהינום)

אין גיכן איז אָנגעקומען מיין שוועסטער. זי האָט זיך קוים דערפרעגט ווו מיר ווויגען, וויל נאָך דער שריפה האָבן מיר זיך איבערגעצויגן ווויגען אין אן אנדערע דירה. טראָץ דעם, וואָס מיין שוועסטער איז געקומען מיד און צעבראָכן פון וועג, האָבן מיר באשלאָסן באלד אויף צומאָרגנס זיך לאָזן אין וועג אריין.

ב י ל ג א ר י י

מיר האָבן געדונגען פערד־און וואָגן און פארלאָזט בילגאָריי, איבערלאָזנדיק. אין דער היים מיין באָבע שיינדל וייסמאן און מיין באָבע מיט איר זון יעקב, וועלכע האָבן בשום אופן נישט געוואָלט פארלאָזן די שטאָט.

מיין זיידע, יוסף טייטלבוים ז״ל, האָט געהאט די זכיה צו שטארבן אויפן אייגענעם געלעגער. ער איז געשטאָרבן צו 78 יאָר. וועז די דייטשן זענען אריין אין שטאָט, אום יום־כפור. וועז מ־האָט געטראָגן זיין מיטה, זענען שראפנעלן געפאלן און אויפגעריסן נעבן דער לוויה.

מיר זענען אָנגעקומען קיין טארנאגראָד שוין שפעט אין אוונט. מיר האָבן איבערגענאכטיקט ביי קרובים און אויפצומאָרגנס אריבער די גרענץ קיין שיניאווע: פון דאָרט קיין לעמבערג.

שפעטער האָבן מיר געווויינט אין בזשוכאָוויץ.

איך מיט מיינע עלטערן, ברודער בנציון מיין שוועסטער רבקה האט מען פאדשיקט קיין סיביר ווו מיר האָבן איבערגעלעבט די גרויזאמע מלחמה.

בילגאַרייער יידן אונטער דער דייטשער הערשאפט

ס׳איז שוין געווארן א באשטימטע זאך, מיט וועלכע מען האָט געמוזט שלום מאכן: די אקופאנטישע דייטשע מאכט טיילט אויס די יידן פון דער אלגעמיינער באפעלקערונג, ווי א טייל, איבער וועלכער מען מעג זיך אומבאשטראָפט איזדעווקעווען, וועלכע מוז אין דער ערשטער ריי אויספירן די שווערסטע און אוממענטשלעכסטע ארבעטן פארן אקופאנט און דערביי ליידן חוץ פיזישע יסורים, אויך די סאמע שווערסטע חרפות און ביזיונות.

מען האָט זיך געפרווט דערצו צוגעווייזן, מיינעדיק, אז דאָס איז שוין דאָס ערגסטע, וואָס די דייטשע תלינים האָבן אויסגעטראכט פאר די יידן.

איז אבער אין אפריל 1940 ארויס א פארארדנונג, אז אלע בילגאַרייער יידן, פון 14־יעריקע ביז זקינים מוזן טראגן אויפן ארבל פון דער רעכטער האנט בלויע מגן־דוד כדי מען זאל א יידן דערקענען פון דערווייטן. דער מגן־דוד האָט געמוזט האָבן די בריים פון 10 צענטימעטער און די גרויס פון גאנצן בריים פון ארבל, ער זאָל זיין געגוג אָנזעענדיק. ס׳איז אלזא נישט שווער געווען פאר די געפיניקטע יידן פון בילגאַריי זיך צו דערטראכטן, אז די דייטשע רוצחים רוצן נישט און האלטן אין איין אויסטראכטן אלץ נייע גזירות אויף די אויסגעמאַטערטע יידן, און ווער ווייסט צו וואָס זיי קאָנען זיך דערטראכטן?

אָט וואָס עס דערציילט וועגן דעם דער לעבנגעבליבענער יד ישראל גייסט וועלכער האָט דורכגעמאכט דעם גאנצן געטא־גוריל.

אין יענעם חודש אפריל 1940 איז אלעמען באפאלן א פחד. עס זענען ארומגענאנגען קלאנגען, אז עס גרייט זיך פאראַרדנונגען פון דער דייטשער מאכט קעגן די בילגאַרייער יידן. איינע פון די פאראַרדנונגען דארף זיין, אז אלע יידן, אָן אונטעשיד קינדער צו עלטערע, וועלן מוזן טראָגן געלע לאטעס, ווי א סומבאָל פון נידעריקייט. מיט הארץ־קלאפעניש האבן די יידן אויפגענומען

ב י ל ג א ר י י

דידאזיקע ידיעות. מען האָט אָבער נישט געדארפט לאנג וואַרטן; דידאזיקע פאראַרדנונג איז ארויסגעגעבן געוואָרן. שפעטער זענען די געלע לאטעס פארביטן געוואָרן אויף כלויע מגן־דוד.

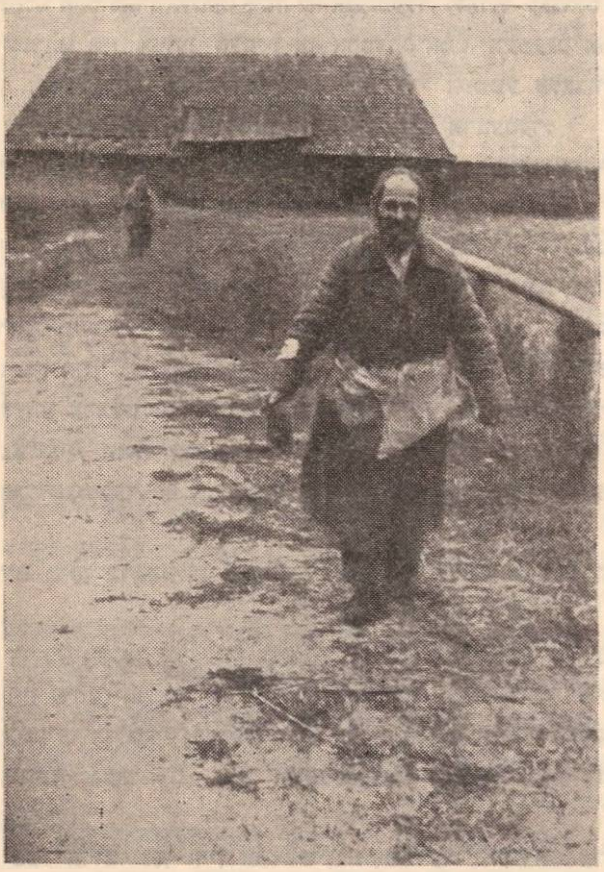
דעם זעלבן חודש האָט דער לאנדראט (סטאראָסטע) ארויסגעגעבן א באפעל צו דער יידישע בעפעלקערונג, אז עס מוז געשאפן ווערן א יידישע געמיינדע „יודענראט,“ פון די געוועזענע דאָזערס אין דער בילגאָרייער גמינע. ווי מיר זענען פון דעם פאל, האָבן די דייטשן שוין אין יאָר 1940. דאס הייסט פארן קריג מיטן ראטנפארבאנד, געהאט אויסגעארבעט דעם פלאן פון איזאלירן די יידן פון דער אלגעמיינע באפעלקערונג, כדי דערנאך זיך לייכטער מאכן דאס פארניכטן זיי.

די פארָדונג צו שאפן א יודן־ראט האָט אָבער קיינעם פון די בילגאָרייער יידן נישט צוגעגעבן קיין חשק אין אוא „אינסטיטוציע“ צו זיין פארטראָטן. יעדער ייד האָט געוואָלט זיין וואָס ווייטער פון דייטש, ווייל ייעדער האט געוווסט, או דער יודנראט ווערט זיין נאָר א מכשיר אין די הענט פון אקופאנט. און אז די דירעקטע סכנה דראָט קודם־כל די מיטגלידער פון יודענראט גופא.

ס׳איז אדורך א פאָר טעג און קיינער האָט זיך פרייוויליק נישט געמאלדן. דעמלט האָבן די דייטשן אליין באשטימט א געמיינדע, ווועלכע האָט געמוזט זיך אָרגאניזירן אונטער דער דראָהונג פון טויט־שטראָף. עטלעכע טעג האָט געדויערט און עס איז געשאפן געוואָרן א יודענראט אין פלאָגנדיקן צוהאמענשטעל:

1. חיים מרדכי הערשענהאָרן — פרעזעס.
2. הלל יאנאָווער — קאסיר.
3. אלתר גרינבוים — סעקרעטאר.
4. יחזקאל קאנדל
5. יוסל ראפפאָרט
6. שמואל לייב האָלענדער
7. שמעון בין

דער יודענראט האָט זיך געפינען אין דעם הויז פון דעם קריסט גראביאס. אין דער ערשטער צייט פון זיין טעטיקייט האָט דער יודענראט ארויסגעווייזן מיט־געפיל פאר די יידן פון בילגאָריי. ער האָט געהאָלפן מיט וואָס נאָר ער איז געווען בכוח. די יידן, ווועלכע האָבן געארבעט בייַ די דייטשן, זענען פארזאָרגט געוואָרן

שלום שטריקנדרייער מיט זיין פרוי ראשע בעת דער דיטשער אקופאציע.

ב י ל ג א ר י י

מיט עסן און אויך, וויפל ס׳איז געווען מעגלעך, האָט דער יודנראט געהאלפן זייערע משפחות.

ביים יודנראט האָט פונקציאָנירט א יידישע פאסט פארן אינערלעכן געברויך. מיט דער פאָסט האָט פארוואלטעט משה שוואנענפעלד. (לאָזער קאנדלס א שוואָגער)

ביים יודנראט איז געווען טעטיק אן ארבעטס־אמט, וועמענס אויפגאבע עס איז געווען, צוצושטעלן יידישע ארבעטער פאר די דייטשע פלאצווקעס. ייעדן טאָג האָט דער יודענראט ארויסגעגעבן א קאָנטיגענט ארבעטער.

א געוויסע צאָל ארבעטער זענען געווען באשעפטיקט סטאביל אויף איין פלאץ. די איבעריקע האָבן געארבעט יעדן טאָג אויף אן אנדער שווערער ארבעט. די רייכע יידן האָבן זיך אויסגעדרייט פון גיין צו דער ארבעט, דינגענדיק אַרעמע יידן, זיי זאָלן פאר זיי אָפארבעטן. אין יענע טעג איז עס געווָארן א מין פרנסה, דאָס אָפארבעטען פאר יענעם, ווייל קיין אנדער קוואל פון פרנסה איז נישט געווען. עס איז אויך געווען בעסערע און ערגערע ארבעט. אזוי למשל האָט זיך צו די בעסערע ארבעט פארריכטן צו ארבעטן ביי דער שוץ־פאָליציי (שופא) /פאָרשוץ־פאָליציי/ וואלד־שוץ־פאָליציי/ אדגל.

מאיז פארשטענדלעך, אז אלע האָבן זיך געווָאלט אריינבאקומען צו דידאָזיקע ארבעטן.

אָנגעפירט מיטן צושטעלען ארבעטער אין די דאָזיקע ערטער האָט אברהם שטערן.

א חוץ די דערמאָנטע ארבעטס פלעצער, האָבן נאָך יידישע פרויען געארבעט אין די (שטיין גרובן) אונטער דער שטאָט. אין דעם נאָנטן דאָרף דילים און אין אנדערע נאָנטע צו בילגאָריי דערפער. ביי דער אייזנבאן אין זוויערזשיניעץ האָבן יידישע פרויען געארבעט ביי אויפלאָדענען פארשידענע סחורות אין פראכט־ווָאגאָנען.

אין 8 טעג ארום, נאָך זיין אנטשטיין, האָט דער יודן־ראט ארויס־געגעבן א באקאנטמאכונג, אז אלע יידישע מענער פון 15 ביז 50 יאָר, מוזן זיך פארזאמלען אויפן ליידיקן פלאץ, אנטקעגן איבער דער סטאראָסטע פינקטלעך 8 א זייגער פרי. דער באפעל זיך צוצושטעלן אויפן זאמלפונקט האָט אויך ארומגענומען די ארבעטער, וועלכע האָבן געארבעט סטאביל אויף דייטשע פלאצווקעס.

די יידן האָבן באלד דערשפירט די סכנה פון אזא „צונויפזאמלונג.“ וויבט

אויס אז די דייטשן האָבן גוט געוווסט די דעמלטיקע שטימונגען פון די יידן, ווייל כאָטש סאיז געווען דאָס יאָר 1940, ווען סאיז נאָך נישט געווען „אין דער מאָדע" צונויפצוואמלען יידן און שיקן זיי אין די גאז־קאמערן, האָבן דאָך די יידן נישט געוואָלט זיך צושטעלן צום פלאץ. די דייטשן האָבן געמוזט ארויס געבן א דראונג צום יודענראט, או אויב די יידן וועלן זיך נישט צושטעלן צום טערמין, וועט דער יידן־ראט בראש מיט זיין פרעזעס ווערן דערשאָסן.

טייל מיטגלידער פון יודנראט האָבן זיך דאן ארויסגעלאָזט אין שטאָט און געזומען רופן די יידן צום זאמלפונקט, פארזיכערנדיק, או די דייטשן מיינען נישט קיין שום שלעכטס, נאָר זיי ווילן באשטימען ארבעטס־גרופן, אויסצופירן ספעציעלע ארבעט.

די מערהייט האָט געגלויבט די פארזיכערונגען פון יודענראט, און האָט זיך געשטעלט צום זאמלפונקט. א טייל יידן האָבן זיך אויסבאהאלטן און צום פונקט זיך נישט געשטעלט.

אויפן זאמלפונקט זענען אָנגעקומען ס. ס.־לייט און האָבן צווישן די יידן דורכגעפירט א סעלעקציע פון געזונטע און שוואכע. דורכגעפירט די סעלעקציע האָבן די געסטאפאָוצעס: אָבערלייטענאנט ניזנער און דער ארטיקער פאָלקס־דייטש מאיעווסקי.

באלד האָבן זיך געשאפן צוויי גרופעס: עלטערע און יונגערע. די לעצטע האָבן אויפן אָרט באקומען שיינען ווי ארבעטס־פאיעקע, אין וועלכע עס איז געווען אָנגעצייכנט די דאטע. ווען זיי דארפן זיך צושטעלן.

עס זענען אויסגעקליבן געוואָרן 70 יונגע מענטשן — ארבעטספאיקע. עטלעכע טעג נאָך שבועות האָט די גרופע באקומען א באפעל צוצושטעלן זיך אויפן זאמלפונקט, פוטואנען זיי וועלן אָפגעטראנספאָרטירט ווערן אויף ארבעט. סאיז געוואָרן באפוילן מיטצונעמען מיט זיך א פעקל וועש, קליידער און שטוב־כלים, ווי אזיך שפיז אויף דריי טעג.

נאָך דעם זעלבן טאָג איז די גרופע אָפגעטראנספאָרטירט געוואָרן קיין חרובעשאוו, געפירט האָט מען די גרופע נישט שטארק באוואכט. אין זוויערזשיניץ האָט מען זיי איבערגעזעצט אויף דער בריי־טער באן. ווען די גרופע איז אָנגעקומען צו דער סטאציע ווערבקאוויצע אין דער ריכטונג צו טישעוויץ, האָט אויף זיי שוין אָפגעווארט א גרופע פון דער א. ג. „זעלבסטשוץ" /פאָלקסדויטשן./ וועלכע זענען

געווען באשטימט די גרופע צו היטן.

אויב די פריערדיקע וואך איז נאָך געווען דערטרעגלעך, האָבן איצט די פאלקסדויטשן ארויסגעוויזן זייער אכזריות לגבי די יידן. ווי די בהמות האָבן זיי די גרופע יידן געטריבן, באטאָג און באנאכט איבער פעלדער און וועלדער, איבער די ווערבקאָוויצער בלאָטעס. די מענטשן האָבן שוין נישט געהאט קיין כוח די פיס צו שלעפן. מען האָט אוועקגעוואָרפן אויפן פעלד די מיטגענומענע פעקלעך שפייז און מלבושים.

ערשט איצט האָבן זיך די מענטשן איבערצייגט, וואָס פארא „גן־עדן" די דייטשן האָבן פאר זיי דאָרט צוגעגרייט, שפעט באנאכט איז מען אַנגעקומען אויפן באשטימטן אָרט, ווו די דייטשן האָבן אויסגעקליבן פאר אן ארבעטסלאגער. מען האָט די יידן אריינגעלאָזט אין א הויז אויף איבערצונעכטיקן, אונטער א שטארקע שמירה פון די פאָלקס־דייטשן.

אויף צומאָרגנס איז מען צוגעטרעטן אייצואָרדענען דעם לאגער. מען האָט אוועגעשטעלט א קיך, געבראכט פון נאָנטן דאָרף שטרוי אויף געלעגערס און לסוף ארומגעצוימט דעם גאנצן שטח מיט שטעכל־דראָט.

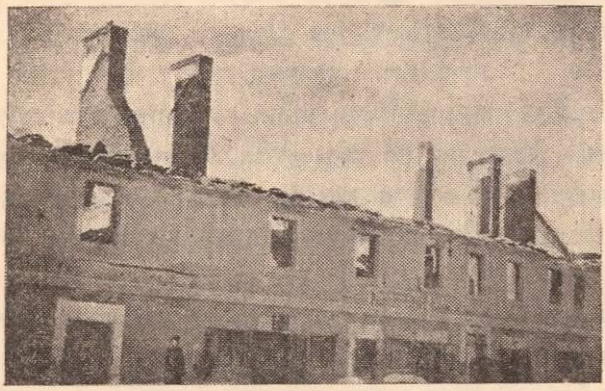
עס האָט זיך אָנגעהויבן די ארבעט. די ארבעט איז באשטאנען אין אויסטריקענען די זומפיקע פעלדער און באגנעס. פון די באגנעס האָבן זיך געטראָגן עיפושדיקע ריחות פון וועלכע עס האָט געאָטעמט מיט פאר־שידענע קראנקהייטן. גאצנע טעג האָט מען געמוזט שטיין ביז איבער דער העלפט אין דידאָזיקע בלאָטעס און ארבעטן אונטער די קלעפ פון פאָלקס־דויטשן, די היטערס.

דער עד־ראיה דער דערמאָנטער ישראל גייסט, דערציילט וועגן דערדאָזיקער ארבעט: „די פיאווקעס זענען געקראָכן פון שליימיקן וואסער און האָבן אויסגעזויגן דאָס לעצטע ביסל בלוט ביי די פון דער שוועכער ארבעט מידע מענטשן."

דער עדות רעכנט אויס אייניקע נעמען פון יידן, מיט וועלכע ער האָט צוזאמען געארבעט. צוו. אנד. דערמאָנט ער פאָלגנדיקע נעמען:

1. יונה שמירער
2. שלמה זילבערליכט
3. ברוך וועכטער
4. נטע קליינמינץ און זיינע ברידער יוסל און לייבל
5. נטע וואגנער

בילנאריי

די יידישע געשעפטן (נאך דער שריפה) אין דער צווייטער זייט פון מארק.

6. יהושע וואגנער
7. שמואל וואגנער
8. בער יאנאָווער
9. שמואל זיסמאן
10. משה בריל־אנטשטיין
11. שלמה פיפיס
12. לייזער טוך
13. דודוש עטענבערג
14. משה שולדינער
15. צלאל אַבליגנהארץ

פון אַנהייב האָבן די יידן געארבעט אליין. נאָר דערנאָך האָבן די דייטשן אייגנעפירט אקאָרד־ארבעט. עס זענען אויך צוגעקומען עטלעכע קריסטלעכע ארבעטער, וועלכע האָבן די יידן אַנגעטאָן גרויסע צרות.

די גרעסטע צרות איז אַבער געווען אויסצושטיין פון די פאָלקס־דייטשן. האָט געמעגט א פאָלקס־דויטש, אפילו נישט פון די וועכטער, נאָר סתם א צופעליק־פארבייגייענדיקער, וואַרפן אן אויג אויף א יד, וועלכער ווי עס האָט זיך דעם דייטש אויסזוויזן ארבעט שוואַך, האָט ער זיך אים גלייך געזומען שלאָגן.

אזא פאל איז געשען מיט דעם בילגאָרייער ייד דעם טויבן יעקב. דערדאָזיקער ייד איז געווען זייער פעאיק און פלינק כיי דער ארבעט. אווי ווי די ארבעט איז געוואָרן געמאכט אויף אקאָרד האָט דער טויבער יעקב שטענדיק באויזן צו פארענדיקן זיין נאָרמע פריער, ווי אנדערע און נאָך האָבן צייט זיך אָפצורוען. איין מאָל, ווען ער איז אזוי געשטאנען און אָפגערוט פון זיין ארבעט, איז ארויס א דייטש פון דערנעבנדיקן קירכן־הויז און דערזעענדיק דעם יידן ווי ער שטייט און רויבערט א ציגארעטל צוגעלאָפן צו אים מיט א רציחה. פארוואָס ער ארבעט נישט.דער טויבער יעקב האָט אים דערקלערט, אז ער האָט שוין זיין נאָרמע געמאכט און האָט דעריבער רעכט זיך אָפצורוען.

דער פאָלקס־דייטש, איז אריינגעפאלן אין א ווילדן כעס און אַנגעהויבן דעם ייד מוראָדיק צושלאָגן. דער חבר פון יעקב צלאל אַבליגענהארץ, וועלכער איז געשטאנען דערנעבן, האָט זיך אָפגעריסן פון אָרט און דערלאנגט דעם

בילגאָרייער יידן אונטער דער דייטשער הערשאפט

פאלקס־דויטש אזעלכע קלעפ, אז מ־האט געמיינט, אז דער פארבלוטיקער דייטש וועט שוין בלייבן אויף דעם פעלד א טויטער. אין דעמדאזיקן געשלעג האט דער דערמאנטער אבליגענהארץ זיך צעבראכן א האנט, צוליב וואס ער איז דערקלערט געוואָרן פאר אומפעאיק צו דער ארבעט און איז אפגעשיקט געוואָרן צוריק קיין בילגאָריי.

אין קורצן איז דער לאגער געוואָרן ליקווידירט. די גרופע יידישע ארבעטער האבן די דייטשן אריבערגעפירט אין א צווייטן לאגער. דאָרט האבן זיי געארבעט ביים רעגולירן דעם טייך, וואס פליסט דורך טישעוויץ/הוטשעווע/. דאס איז געווען אן איבערמענטשלעך־שווערע ארבעט. פאר דער קריג האבן דאָרט געארבעט אויף פארשיקונג די גרעסטע קרימינעלע פארברעכער. איצט האבן די דייטשן צו דערדאָויקער ארבעט די אומזיסטע יידישע ארבעטס־הענט.

דאָרט האבן די יידן געארבעט ביז א שטיק איןווינטער אריין.

דער דערמאָנטער עד־ראיה גייסט דערציילט:

„וען די גרופע האט נאָך געארבעט אין טורקאָוויץ, איז נאָכן אפארבעטן דאָרט עטלעכע וואָכן, פון דאָרט אנטלאָפן דער בילגאָרייער ייד משה שולדינער. אויפצומאָרגנס, וען די דייטשן האבן באמערקט ביי דער ציילונג /אפעל/ אז עס פעלט א ייד, האבן זיי אויפגעהויבן א טומל. מען האט גענומען דראָען און פיניקן די יידן, זיי זאלן זאָגן, ווו עס איז אהינגעקומען דער ייד, וויל נישט אנדערש, האבן זיי געזאָגט, נאָר אז עס איז געווען א צונויפגערעדטע ואך צווישן די יידן.

די יידן האבן אָבער גאָרנישט געקאָנט זאָגן וויי שולדינער איז אהינגעקומען. באלד האבן זיך א מחנה פאלקס דויטשן א לאָז געטאָן אויף ראָווערן נאָכיאָגן דעם אנטלאָפענעם ייד. אויף דעם וועג וואס פירט קיין זאמאָשטש, שוין נישט וויים פון דער שטאָט, האט א גוי אָנגעוויזן די פאלקס־דויטשן אויף א פויערישע כאטע, ווו א ייד איז נאָר וואס אריינגעגאנגען. די פאלקס דויטשן זענען גלייך אהין אריין און געטראָפן דאָרט משה שולדינערן. זיי האבן אים גלייך מיטגענומען מיט זיך און א צעמיימיתן, געבראכט אין לאגער אריין.

די פאלקס־דויטשן זענען געפאָרן אויף ראָווערן און דער ייד האט געמחט לויפן צווישן די פאָרנדיקע. טאָמער איז דער ייד א ווייל געבליבן שטיין כדי אפצוכאפן דעם אטעם, האבן זיך גלייך צו אים געגומען די הינט, וועלכע די

דייטשן האבן מיט זיך מיטגענומען.

וועז מען האט דעם יידן קוים א לעבעדיקן געבראכט אין לאגער אריין האט דער שעף פון לאגער, א געסטאפאוויץ, ארויסגעגעבן א באפעל מען זאל דעם ייד, פאר זיין וואגן אנטלויפן פון א דייטשן לאגער, צוביגדן צו א בוים אויף 24 שעה און אויב ער וועט אויסהאלטן איז זיין גליק.

אייניקע שעה איז דער ייד אזוי אפגעשטאנען א צוגעבונדענער צום בוים. א מידער פון גיין און א צעשלאגענער פון קלעפ וואס ער האט אין וועג באקומען פון די פאלקס־דייטשע רוצחים, איז ער באלד, די ערשטע שעה געבליבן א פארחלשמער. די קריסטלעכע קראנקן־שוועסטער, וועלכע איז אויך געווען באשעפטיקט אין דעמאזיקן לאגער האט רחמנות געהאט אויף דעם ייד און איז געלאפן בעטן ביים שעף פון לאגער ער זאל דעם יידן באפרייען, נאר דעם, ווי ער איז שוין אויסגעשטאנען 12 שעה.

וועז מען האט דעם יידן אפגעבונדן פון בוים איז ער אנידערגעפאלן אויף דער ערד אינגאנצן א געשוואלענער און איז געפאלן חלשות.

דער דאקטאר האט נאכדעם פעסטגעשטעלט, או דער ייד איז שוין נישט פעאיק מער צו קיין שום ארבעט. אויפן סמך פון דעם איז ער באפרייט געווארן פון דער ארבעט, מיט דער דערלויבעניש צו פארן צוריק אהיים קיין בילגאריי.

אבער צו פארן מיט דער באן איז פאר יידן געווען פארבאטן, און קיין געלט צו פארן מיט א גאלאגענהייט האט ער נישט געהאט, האט זיך דער ייד געלאזט גיין צופוס אהיים.

ער איז אבער אהיים נישט דערגאנגען. אין גרויס יסורים איז ער אויפן וועג געשטארבן.

די יידן, וועלבע האבן געארבעט אין לאגער, האבן א געוויסע צייט זיך דורכגעשריבן מיט זייערע משפחות אין בילגאריי. דאס האט ביי זיי געשאפן דעם אינדרוק, או אין דער היים איז אלץ ווי געווען, דאס הייסט, או קיינעם אויסער די יידן אין לאגער האבן די דייטשן אין ערגעץ נישט פארשלעפט. אבער נאר א געוויסע צייט האט מען אויפגעהערט צו באקומען בריוו פון משפחות, ווייל די ארטיקע משפחה מיטגלידער זענען אויך פארשלעפט געווארן אין אנדערע לאגערן.

דער עד־ראיה גייסט דערציילט, או וועז ער האט געארבעט אין טורקאוויצער

אריינפיר

פון לינקס אויף רעכטס: שמחה מערצערס א טאכטער רחל, הערש טרעגערס א טאכטער — בעת דער אקופאציע. 1942.

בילנאריי

לאנער האט ער די גאנצע צייט באקומען בריוו פון זיין פאמיליע אין דער היים. שפעטער נאך א לענגערע הפסקה אינגאנצן נישט שרייבן, האט ער באקומען א בריוו פון זיין מוטער, אז זיין פאטער און ברודער וענען אויך אוועקגעשלעפט געווארן אין א לאגער.

ארויסגעווייזן האט זיך, אז דער פאטער איז פארשלעפט געווארן אין לאגער אין בעלזשעץ, וועלכן די דייטשן האבן אין א צייט ארום פארוואנדלט אין איינע פון די גרעסטע טויט־פאבריקן פאר יידן. דער ברודער וויידער איז צוגעגנומען געווארן אין לאגער אין קורמאן.

וען ישראל גייסט איז צוריקגעקומען פון לאגער קיין בילגאריי, האט ער שוין דארט געטראפן זיין ברודער, וועלכן מהאט באפריים פון נורמאנער לאגער דערפאר, וויל ער איז פון דארט ארויס באשעדיקט און באקאנטע האבן אויף אים עדות געזאגט, אז ער איז שוין מער נישט פעאיק צו קיין פיזישע ארבעט. דער צוריקגעקומענער האט אויך דערציילט, אז ער האט ידיעות, אז זייער פאטער קלויבט זיך צו אנטלויפן פון בעלזשעצער לאגער. און ווירקלעך: אין א פאר טעג ארום האט זיך גייסטס פאטער ארויסגעקריגן פון בעלזשעצער לאגער און געקומען צופוס קיין בילגאריי. ער איז געגאנגען נאר אין די נעכט, ווייל באטאג איז געווען א מורא צו גיין. מ־האט געקאנט טרעפן א דייטש אדער א הייפישן שפיאן, וועלכער וואלט דעם יידן גלייך פארהאלטן און איבערגעגעבן דער געסטאפא. שוין אפגערעדט דערפון, אז ער האט נישט געטארט פארן מיט דער באן, וואס דאס איז געווען פאר יידן פארבאטן.

אין שטאט האבן געפעלט וייער א סך יידן, וועלכע די דייטשן האבן פארשלעפט אין די לאגערן אריין. די איבערגעבליבענע יידישע פרויען און מיידלעך האבן געמוזט ארבעטן שווערע ארבעט אין די דייטשע שטאטישע פלאצווקעס. איינע אוא־פלאצווקע איז געווען ביי דער סטראסטווע, ווו מהאט נעבויט בראקן פארן דייטשן מיליטער. די אלע מענטשן וועלכע זענען צוליב פארשידענע סבות געווארן באפרייט פון די לאגערן, האבן געמוזט איצט זיין באשעפטיקט פאר די דייטשן אין שטאט. עס האט נישט געהאלפן דאס, וואס מענטשן זענען באפרייט געווארן פון די לאגערן דערפאר, וויל זיי זענען שוין נישט געווען פעאיק צו קיין שום פיזישע ארבעט. אלע אן אויסנאם האבן געמוזט פוצן די דייטשע פערד, דייניקן די שטאלן, בויען בראקן, פוצן די

בילגאָרייער יידן אונטער דער דייטשער הערשאפט

שטיוויל פאר די דייטשע אָפיצירן און באדינען זייערע ווויבונגען.

אין דער זעלבער צייט פלעגן פאָרקומען אומגעריכטע אָבלאווען אויף יידן. פלוצלונג פלעגט אין דער ידישער געגנט פארפאָרן עטלעכע אויטאָס מיט ס.ס.־לייט און גראנאטאָווע פאליציי, ארומגערינגלט די יידישע געגנט און ארויסגעשלעפט די יידן פון די הייזער צו דער ארבעט הינטער דער שטאָט.

ענדע חודש יולי איז ארויס א פאראָרדנונג, אז דער יודענראט מוז צושטעלן פאר די דייטשן דאָס גאנצע פוטערווארג וואָס געפינט זיך אין באזיץ פון די יידן. מ־האָט געמוזט אָפטרענען פון די מאנטלען די פוטערנע אונטערשלאג, קאָלנערס, מופטעס אדגל. פון פוטערנע מאנטלען איז שוין אָפגערעדט אז מען האָט געמוזט אָפגעבן. פאר נישט אויספירן דעם באפעל איז געקומען טויט־שטראָף.

דער יודענראט איז ארומגעפאָרן איבערן גאנצן פאוויאט און צונויפ־געזאמלט ביי די יידן דאָס פוטערווארג. די סקלאדעס פון דער ידישער געמיינדע איז מיט דעם צונויפגעזאמלטן פוטערווארג געוואָרן פארפולט. דאָס איינעמען דעם פוטערווארג איז פאָרגעקומען מיט א סדר: ביי יעדן וועלכער האָט אָפגענעבן, האָט מען פארשריבן וויפל ער האָט אָפגעגעבן און וואָס.

* * *

עס וואלט נישט פול געווען דאָס בילד פון אונדזער באשרייבונג וועגן לעבן אין אומקום פון דער בילגאָרייער עדה יידן, ווען מיר זאָלן נישט דערמאָנען, אין דאָס דוקא לכף זכות דאָס שיינע געשטאלט, דעם מענטש מיטן מוטיקן און שטאָלצן כאראקטער, דעם ערשטן פרעזעס פון יודענראט ר' חיים מרדכי הערשנהרן. דערדאָזיקער מענטש האָט אויף זיך, זייער נישט דאנקבארן אמט, אויף וועלכן נישט איינער זיינס גלייכן איז געשטרויכלט געוואָרן, האָט ער להפך צו אנדערע ארויסגעוויזן ברידערליכקייט און אין א טייל פאל אמת'ע מסירת נפשדיקייט ביים לענדרן די נויט פון זיינע ברידער. ער האָט געקאָנטט און פארשטאנען ווי אזוי ארומצוגיין דעם שטרענגן דייטשן געזעץ, אדער פאראַרדענונג אין באזאָרגט מיט עסן די אויסגעהונגערטע יידישע באפעלקרונג. ווי נאָר א צרה איז באלד

אריינפיר

א גרופע בילגאריער יידן בעת דער אקופאציע. אין דער ערשטער שורה שטייען: דער פרעזעס פון יודנראט, חיים מרדכי הערשנהארן מיט זיין פרוי, דוד ארביספעלד מיט זיין פרוי גימעלע. אויף דער ערד זיצן: שלום שטריקנדרייער מיט זיין פרוי ראשע.

בילאַריער יידן אונטער דער דיטשער הערשאפט

דאָרט געווען דער פרעזעס חיים מרדכי הערשנהרן.

וועג ס׳איז אויסגעבראַכן די טפוס עפּידעמיע אין בילגאָרייער געטאָ איז ר׳ חיים מרדכי הערשנהרן ארומגענאַנגען פון שטוב צו שטוב און מיט וואָס ער האָט געקאָנט, האָט ער געלינדערט די ליידן פון די קראַנקע. טאקי ביי דערדאָזיקער געלעגנהייט האָט ער זיך אַנגעשטעקט מיט פלעק טיפוס אין געשטאַרבן. זיין טויט האָט ביי דער יידישער באפעלקערונג ארויסגערופן א טיפן טרויער און אלע האבן אים באווינט ווי א פאטער.

זיין אמט אלס פרעזעס פון יודענראט האָט איבערגענומען הלל יאַניווער.

* * *

דעם 3־טן מאי האָט מען פלוצלינג גערופן אין קרימינאל־פּאָליצייי די מיטגלידער פון יודענראט: שמעון בין און הלל יאַנאָווער. דאָס איז געווען אין געסטאפּאָ אמט, וועלכער האָט זיך געפּינען אין הויז פון קריסטלעכן אינזשיניער בענדקאָווסקי.

קיינעם איז נישט באַוווסט, וואָס די געסטאפּאָ האָט געוואָלט פון יודענראט. דאקעגן וויסט מען, אז ווען זיי זענען אַנגעקומען אין געסטאפּאָ, האָט זיי דער געסטאפּאָ שפּאָ אויפגענומען מיט שרעקלעכע זידלעריי און דראָונגען. א גאנצן טאָג זענען די יידן געווען פארהאלטן אין דער געסטאפּאָ, און כאטש מ׳איז שוין געווען געווינט, אז די יידן־ראטלער פלעגן גיין אין דער געסטאפּאָ דערליידיקן פארשידענע ענינים, דאָך האָט עס אויסגעוויזן צו זיין פארדעכטיק.

עס ווערט פינצטער. די ציווילע באפעלקערונג איז שוין לאַנג פארשווינדן פון די גאסן. ס׳האלט שוין ביי 7 פארינאכט, די פּאָליציי שעה. די גאסן בלייבן אויסשליסלעך אין רשות פון דייטשע זשאנדארמען. דאָך זענען די קינדער פון די ארעסטירטע ניסט אָפּגעטרעטן פון פּאָליציי און נאָך אלס געווארט.

אין דער טונקל האָט דאָס יונגסטע קינד פון ארעסטירטן הלל יאַנייווער באַמערקט, וי מען פירט ארויס זיין פאטער אין צווייטן ארעסטירטן שמעון בין. מעט האָט די ארעסטירטע געפירט אויף דער ווע וואָס פירט צו דער ווויטונג פון שטעטלשן הינט שלעגער. דאָס קינד האָט פונדערווייטן נוכגעשפּאנט און געוואָלט זען ווי מען פירט וי, צוקומענדיק צו די ראפעס איז דאָס קינד שטיין געבליבן: ער האָט געהערט צחוי מאָל אויסשיסן אין ער האָט פארשטאנען אז ער האָט שוין

ב י ל ג א ר י י

נישט קיין פאטער . . .

מיט א געוויין איז דאס קינד געלאפן א היים און אנגעזאגט דער מוטער די טרויריקע בשורה.

אויף צומארגנס איז א דעלעגאציע פון יודענראט אויסק צום געסטאפא אמט נאך א דערלויבעניש צו ברענגען צו קבר ישראל די צוויי הרוגים. זיי האבן אבער קיין דערלויבעניש נישט באקומען. מען האט זיי נאר דערלויבט צו מקבר זיין די מויטע אויפן ארט ווי זיי זענען דערשאסן געווארן.

עס זענען אראפגעקומען א צענדליק יידן, אפגעזאגט קדיש און געבראכט די הרוגים צו זייער אייביקער רו.

ווען די דייטשן זענען אריין אין שטאט, האט הערש זילבערבערג אנגעבונדן מיט זיי א קאנטאקט דורך א דייטשן סוחר, זיינער א באקאנטער נאך פון פאר דער קריג. ער האט באקומען פון דער דייטשער מאכט א דערלויבעניש צו פארלייגן ווארשטאטן אויף אויסצוארבעטן זיפן. ער האט נעגרינדעט עטלעכע אזעלכע ווארשטאטן, ווו עס האבן נעארבעט ביי א 20 יידן. די מענטשן וואס האבן געארבעט ביי אים, זענען געווען באפרייט פון צוואנגס ארבעט, דאס וואס יעדער ייד אין בילגאריי האט געמוזט דורכמאכן!

ער איז ארומגעפארן אין אלע גרעסערע שטעט און שטעטלעך, אומגעשטערט צונויפגעקויפט פארשידענע רוישטאפן און בכלל געפירט מסחרים אויף א בריטן מאסשטאב.

נאך דעם ווי ס׳איז דערשאסן געווארן דער פריערדיקער פרעזעס פון יודנראט הלל יאנאווער האט די געסטאפא אים, הערש זילבערבערג, באשטימט פאר א פרעזעס פון יודענראט.

ווען הערש זילבערבערג האט איבערגענומען דעם אמט אלס פרעזעס פון יודענראט, האט ער אריינגעגעבן א באפעל איבערצווידלען די יידישע באפעלקערונג. בכדי נישט אריינצורופן קיין איבעריקן חשד ביי די יידן ווען כאראקטער פון דער איבערזידלונג, האבן די דייטשן צוגעזאגט און אריינגעגעבן א פארארדונג, אריינצוגעבן צייגנישן, או די אלע וועלכע ווערן אריינגעפירט פון בילגאריי, ווערן איינגעארדנט אויף ארבעט קיין אוקריאינע און יעדער פאמיליע וועט באקומען צוגעטיילט א שטיקל ערד אויף צו בארבעטן. דער קאנטינגענט איז געווען אויף 1500 מענטשן. אויף דעם יודענראט איז אריינגעלייגט געווארן די פליכט

בילגאַריער יידן אונטער דער דיטשער הערשאפט

וואָס שנעלער דורכצופירן, פונקט צו דידאַזיקע אַרויסשיקונגען, האָבן זיך פאַרמעגלעכט יידן אין עצה געגעבן: זיי האָבן איבערגעקויפט דעם יודענראַט און ער האָט זיי אוסגעמעקט פון דער אויסוידלונגס ליסטע.

די דייטשן איז געפעלן דידאַזיקע שפיל.: אי זיי וועלן האָבן דעם געהעריקן קאָנטינגענט, אי זיי וועלן נאָך ביי דעם עסק קאָנען גוט פארדינען...

דער יודענראַט האָט געגלויבט אין די דייטשע פארזיכערונגען אז מען שיקט די יידן אויף ארבעט קיין אוקרייאינע און האָבן ארויסגעגעבן געלד אויף רייזע־הוצאות אזן צוגעגעבן די מענטשן מוט צו „פאַרן אויף אוקרייאינע." ערשט אין די לעצטע מינוטן ווען די יידן זענען זיך צוזאמענגעקומען ביי דער באן־סטאַציע האָבן זיך די מיטגלידער פון יודן־ראַט פון א געווייסער קוועלע דערוווסט, או די מענטשן פאָרן נישט קיין „אוקרייאינע", נאָר קיין בעלזשעץ אין די קרעמאטאָריעס:..

דידאַזיקע אקציע איז געווען דורך די דייטשן צונעגרייט זייער ראַפינירט. מען האָט אינגערעדט דעם עולם, או דאָרט אין אוקרייאינע וועט יעדער משפחה זיין א בעל הבית איבער אן אייגן שטיקל פעלד... כדי נאָך מער צו מאכן גלויבן אין דעמדאָזיקן צווֹאָג, האָבן די דייטשן געהייסן זיך איינצאָלן צו 1500 זל פון א משפחה...

דאָס האָט געהייסן, אז די דייטשן פארקויפן די איבערגעזידלטע יידן שטיקלער ערד...

ליידער האָט דער יודנראַט, ווי אין א סך אנדערע פאלן, זיך נישט געכאפט אויף די כיטרע שטיק פון די דייטשע רוצחים, און האָט אליין ערנסט געגלויבט אין דעם, און דערמיט, מיט די אייגענע הענט, אויסגעליפערט אן עדה יידן פארן פלאם פון די קאלך־אוווונס...

דאס וואר נאר איין שפאס

23־טער סעפטעמבער 1939. ס׳איז נאָך דעמלט קיין געטאָ אין בילגאָריי נישט געווען. די קוימענס פון „בירקענאו״ האָבן נאָך מיט קיין רויך נישט געשפּיגן, און די טויט־פאבריקן פון מיידאנעק און „אשוויענטשים״ זענען נאָך נישט געווען אין פולן גאנג. אבער שוין דעמלט האָבן די דייטשן אונדז געטריבן צו עבודת־פּרך באגלייט אונטער א האגל פון קאָלבעס, שטעקנס און קללות.

צינוויפגעפּרעסטע ווי א סטאדע מענטשן, וואָס האָבן דערוועקט רחמים און נעבעכטיקיים, האָבן זיי אונדז געפּירט צו די שמוציקסטע ארבעטן, וואָס זענען קיינעם נישט נויטיקט געווען און אונדז פאָרגעשטעלט נאקעטע, מוטלאָז, אויסגעשטעלט צום איזדווקעווען.

דער פלאנירטער טעראָר איז געווען צו פארוואנדלען דעם פרייען מענטש אין א „נומער״ אָן מענטשן־ווירדע. א „נומער״ וואָס יעדער ווידערשטאנדס־געפיל איז אָפגעטויט אין אים, א „נומער״ פון א קנעכט האָט־געארבעט מיט דייטשער פינקטלעכקייט. די שפיל איז געווען שרעקלעך, אומרחמנותדיק, ווי אויסגעטראכט פון א קראנקן מוח.

ס׳איז געווען מיטאג־צייט. דער מיטאג איז באשטאנען פון קאווע און אנטשטייט ברויט האָט מען געגעבן עפּעס שווארצע, ענלעך צו פארברענטער בלאָטע.

פלוצלינג האָט זיך צו אונדזער גרופּע דערנענטערט א דייטש מיט א בריטן גוט־מוטיקן שמייכל אויף זיין פנים. גאר נישט ענלעך פאר א דייטש. א יונגער איז ער געווען אפשר 16־15יאָר, אפשר מער. תחילה האָט ער אונדז באטראכט. נאָר באלד א ווייז געטאָן מיטן פינגער אויף מיר און באפוילן, איך זאָל צוגיין.

איך האָב זיך דערנענטערט, מיינע גראנקען זענען פארנעפלט געוואָרן. דער

* „דאָס וואר נאָר איין שפאס״, איז געדרוקט געוואָרן אין „אמר״ צו דער צענטער ליקווידאציע פון בילגאָרייער געטאָ.

דאס וואר נאָר איין שפּאס

אומדערוואַרטער באַוך מיטאָג־צייט האָט מיך א ביסל פארוווונדערט, אָבער דאָן האָב איך זיך באַרויקט, ווען איך האָב דערזעען דעם ברייטן שמייכל. איך האָב געמיינט, אז ער וויל מן הסתם רעדן מיט א בחור אין זיינע יאָרן, רעדן, נישט מער . . .

מיר זענען צוגעגאַנגען צו דער נאַנסטער באַנק. ער האָט אַנגעוויזן מיר אן אָרט, מיר האָבן זיך אַנידער־געזעצט. פון קעשענע האָט ער אַרויס־גענומען סיגאַרעטן און מיר מכבד געווען. איך האָב אים געדאַנקט. „איך רויכער נישט". ער האָט זיך אליין פאַרויכערט.

ווו ווויינסטו? צו לערנסטו זיך? — האָט ער א פרעג געטאָן, נאָך מינוטן פון שטילשווייגן אין פאַרגעזעצט פרעגן, סתם פראַגעס, און פראַגעס, אַן שום באַדייטונג. אויף אלץ האָב איך געענטפערט.

פלוצלינג — איך פאלג נאָך זיין יעדן ריר און באַוועגונג — ער האָט אַפּ־גענטרייסלט דאָס אש פון דער סיגאַרעט, נאָכאיינמאָל א ציע געטאָן, און מיט א שטאַרקער אימפּעטיקער באַוועגונג א וואַרף געטאָן אויף דער פייבטער ערד, און דער סיגאַרעט האָט זיך שנעל אויסגלאָשן מיט א לייכטן זאָט.

ער האָט זיך אויפגעשטעלט. זיין פרצוף האָט זיך אין נאנצן פארענדערט. זיין פריערדיקער שמייכל איז ווי מיט א מעסער אָפּגעשניטן געוואָרן. זיינע בלויע אויגן זענען אַנגעגאַסן געוואָרן מיט בלוט. און זיין גאנץ אויסזען איז געווען שרעקלעך, מאיימדיק. קעגן מיר איז געשטאנען א מענטש — נישט קיין מענטש, נאָר א צערייצטע חיה, וואָס איז אויף א מאָמענט מגולגל געוואָרן אין מענטשליך געשטאלט. מיט א בליציקער שנעלקייט האָט ער אַרויסגעכאפט זיין רעוואָלווער און ווי א בייסנדיקער הונט א ברום געטאָן „הענדע האָך"! איך האָב זיך דערשראָקן. ס־האָט מיך פארשווינדלט אין די אויגן. דאָס בלוט האָט מיר געפרירט אין די אַדערן, ס־האָט מיר געזשומעט אין די אויערן, געזשומעט. איך האָב געוואָלט שרייען — נישט געקאָנט. דאָס געשריי איז מיר אָפּגעשטאָרבן אויף די ליפן.

א פאָר מינוט וואָס האָבן מיר געדאכט, אן אייביקייט, בין איך געשטאנען מיט אויפגעהויבענע הענט, ווי א גולם, ווי א מענטש וואָס איז שוין אָפּגעשטאָרבן אָה וואַרט נישט אויף עפעס אנדערשט, ווי אויף דעם באשטעטיקונג פון דעם פאקט דורכן אפהילך פונם שאָס.

א בית־הקברות־שטילקייט האָט געהערשט ארום מיר. די יידן וואָס האָבן

ב י ל ג א ר י י

צוגעזען די גאנצע סצענע זענען פארגליווערט געוואָרן ווי איך, נישט קאַנענדיק ארויסברענגען א וואָרט.

פלוצלינג. כמעט ווי אין חלום, און דאָך אויף דער ווירקלעכקייט, האָב איך אויסגעשאָסן א געלעכטער, א געלעכטער, וואָס האָט זיך אלץ מער געשטארקט ביז עס האָט זיך פארוואנדלט אין א נישט־מענטשלכן אויפברויז. איך האָב געלאכט ביז משוגעת.

עס איז פארבי א מינוט און צוויי — און דער דייטש וואָס איז געשטאנען א קעגן מיר, אָנגעשטעלט דעם רעוואָלווער, האָט אויך אויסגעשאָסן א געלעכטער, אריינגעשטעקט דעם רעוואָלווער אין טאש, דערנטערט זיך צו מיר און האָט מיר א פאטש געטאָן „פרייַנטליך" אין דער פלייצע און שמיל א זאָג געטאָן: „דאס וואָר נאָר איין שפאס...!

חוה פעפער פון טאַרנאַגראַד דערציילט

די שטאַט טאַרנאַגראַד ליגט נישט ווייט פון בילגאַריי. פאר דער מלחמה האָבן דידאַזיקע צווייי שטעט — בילגאַריי אין טאַרנאַגראַד, געבילדעט מיט זיך איין גאנצקייט אין זין פון האנדל. די יידן פון דידאַזיקע צווייי שטעטלעך, האָבן צווישן זיך געפירט מסחר, זיך משדך געווען, און בכלל געווען איינע צווישן די אנדערע גוט באקאנט און באפריינדעט.

וועט דעריבער וויכטיק זיין פאר אונדז איבערגעבן א גבית־עדות פון דער לעבנגעבליבענער טאַרנאַגראַדער פרוי חה פעפער, וועלן דער לאגע פון די יידן אין טאַרנאַגראַד בעת די אָקופאַציע־יאָרן 1940־1942.

„די ערשטע אקציע אין טאַרנאַגראַד איז פאַרגעקומען אין אכטן חודש 1942. אין א געווינסן פרייטיק־צונאכט האָבן די דייטשן ארומגערינגלט דעם יידישן „ווין־פערטל" /אין טאַרנאַגראַד איז קיין ארומגעצוימטער געטאָ נישט געווען/ און האלב־נאקעטע ארויסגעשלעפט די מענטשן אויף דער גאס. מהאָט צונויפגענומען אן ערך ביי א 30 מענטשן און זיי געטריבן אויפן וועג, וואָס פירט קיין בילגאַריי. די דייטשן האָבן פאַרטריבן די מענטשן אין נאָנטן וואלד — 4 קילאָמעטער פון טאַרנאַגראַד. דאָרט זיי געהייסן אויסגראָבן א גרויסן קבר, אין וועלכן זיי וועלן באלד ווערן באגראָבן.

ווען דער גרוב איז שוין געווען פארטיק, האָט אן עלטערער דייטש געמאָלדן די יידן, אז אויב עיניצער וויל עפעס זאָגן פארן טויט, זאָל ער ארויסגיין פאר דער רייי.

נישט לאנג געקלערט, איז פון דער רייי ארויס דער טאַרנאַגראַדער, טעוועל הערבסמאן און געווענדעט זיך צו די דייטשן מיט דידאַזיקע ווערטער:

„נעדענקט מערדער, אז מיט אייער רוצחישער פירונג לגבי די יידן, וועט איר די מלחמה נישט געווינען, סוף כל סוף וועט איר האָבן די מפלה ... סוועלן קומען נקמה־נעמערס, וועלכע וועלן אייך באצאָלן טאָפל פאר דעם גרויסן תורבן, וועלכען איר האָט אָנגעמאכט אויף דער וועלט. און פאר אונדז יידן וועט איר

ב י ל ג א ר י י

באקומען א באוונדערן פסק־דין. דער טאָג פון משפט איז שוין נאָענט! איר פילט ווי עס שטיקן אייך שוין די הענט פון די נקמה־נעמערס, ווילט איר זיך וואָס שנעלער אָנזויגן מיט אומשולדיק יידיש בלוט; טרינקט אייך אָן ביז וואנען איר וועט צעפלאצט ווערן!".

ר' טעוול האָט זיך געוואקלט. ער האָט געריעדט ווי פארהלשט, מיט די לעצטע כוחות. דערנאָך האָט ער אויסגעשריגן: „מיינט נישט אז מיר וועלן אייך פאלן צו די פיס, איר זאָלט אונדז דאָס לעבן שענקען! ניין! דאָס וועט איר ביי אונדז נישט דערלעבן!

דערנאָך זיך, מיט א יאָמערדיקע שטימע, ר' טעוול געוועדעט צו די יידן: לאָמיר הייבט זיין די לעצטע קרבנות פארן יידישן פאָלק, לאָמיר אינאיינעם הייבט שטארבן על קדושת־השם, ווי ספאסט פאר אמתע יידן.

אין דעם מאָמענט האָט זיך דערהערט א סעריע פון מאשין־געווער און די 30 קדושים זענען אריינגעפאלן אין דעם שוין אויסגעגראָבענעם קבר.

באלד דערנאָך האָבן די דייטשן געבראכט צופירן א גרופע אָרטיקע פאָליאקן און זיי באפוילן צו פארשיטן דעם גרוב. ס'איז שוין געווען שפעט באנאכט. די דייטשן האבן שוין געהאט פארלאָזט דאָס וועלדל, ווו זיי האָבן נישט לאנג דערמאָרדעט די 30 יידן. די פאָליאקן, נאָכדעם ווי די דייטשן זענען אוועק, האָבן אויך פארלאָזט דאָס אָרט און דער קבר איז געבליבן נישט אינגאנצן פארשאָטן. דאָס בילגאָרייער ייִנגל שלום האָכמאן (יהודה מערצערס אייניקל)וועלכער איז אויך געווען צווישן די דרייסיק דערמאָרדעטע, און איז נעווארן בלויז לייכט פארוווונדעט, האָט זיך, נאָכן אוועקגיין פון די דייטשן און די פאָליאקן ארויסבאקומען פון צווישן די טויטע און לייכט פארשאָטענעם גרוב:

דאָס ייִנגל האָט זיך מיט מאטערניש א פארוווונדעטער צוגשלעפט צו דער שטאָט און אונטער א מיסט־קאסטן זיך אויסבאהאלטן ביז אינדערפרי. דאָרט איז ער אויך אָפגעלגן דעם גאנצן קומענדיקן טאָג, אויס מורא מען זאָל אים נישט כאפן. באנאכט, איז ער א דערשעפטער געקומען אהיים צו זיין פאמיליע, וועלכע האָט זיך שוין געהאט אויסבאהאלטן אין א פון פריער צוגעגרייטן בונקער. מהאָט דאָס ייִנגל באלד אריינגענומען אין בונקער, אים פארבאנדאזשירט די וווּנד. טאקע דערזעלבער ייִנגל שלום האָכמאן, האָט איבערגעגעבן וואָרט ביי וואָרט די הערָאישע

חוה סעמער פון טארנאגראד דערציילט

רעדע, וועלכע עס האָט געהאלטן דער פרומער ייד ר' טעווול פאר זיך גיין פון דער וועלט.

וועז עס האבן זיך אַנגעהויבן די אקציעס אין בילגאָריי — טארנאגראדער געגנט, זענען דאן פיל בילגאָרייער יידן געווען אין טאָרנאגראד. אלס הויפט־סעקרעטאר פון יודענראט אין טארנאגראד איז געווען דער בילגאָרייער ייד — קאנטאָר „דער פראָשענץ־שרייבער. פון אים טאקע זענען געקומען די באפעלן וועגן אויסזידלונג, אויך ער איז געווען פאראנטוואָרטלעך פאר זייער סינקטלעכן אויספירן.

דעם 20/10 1942 האָט דער יודענראט באקומען צוגעשיקט א באפעל פון די דייטשן, צוצושטעלן א קאָנטיגענט יידן אויף אויסזידלונג. ווי פריער אין בילגאָריי, האָט מען אויך אין טארנאגראָד געוואָלט איינרעדן די יידן, אז זיי פאָרן קיין אוקראינע „אויף ערד". אָבער דעם יודענראט איז שוין געווען קלאָר, וואָס עס הייסט אזוינס „אויסזידלונג" און וואָס זי שטעלט מיט זיך פאָר. דעריבער האָט דער יודענראט באשטימט נישט צוצושטעלן צו דער אויסזידלונג קיין איין טארנאָגראָדער ייד. דער יודענראט האָט גוט געוווסט וואָס עס באדייט אָפזאגן זיך פון אויספירן א דייטש באפעל. זיי זענען אָבער געווען גרייט אויף אלעס, אבי נישט צוהעלפן מיט די אייגענע הענט פירן זייערע ברידער צו דער שחיטה.

דער גאנצער יודענראט האָט זיך אין יענע טעג אויסבאהאלטן וויז אייגער האָט נאָר געקענט.

ב י ל ג א ר י י

(לויט גבית עדות פון ד״ר וואלפשטיין.)

די לעצטע אויסזידלונגס־אקציע פון טארנאָגראָדער יידן איז פאָרגעקומען גלייך ווי אין בילגאָריי, אין חודש ליסטאָפאד 1942. צו דערדאָזיקער אנטגילטיקע אויסראָטונגס־אקציע האָבן די דייטשע רוצחים אויסגענוצט אלע זייערע מיטלען פון פאלשקייט אוּן אָפּנאַרעריי. די דייטשן האָבן דערלויבט די יידן ארויספאָרן אין די נאָענטע דערפער און איינקויפן דאָרט פראָדוקטן אין ווערג אריין. די געסטאפּא האָט פאר אלע יידן ארויסגעגעבן באשייניגונגען, אז די יידן מעגן זיך פריי באווענגן און אז קיינער טאָר קיין יידן אין ערגעץ נישט פארהאלטן. כדי נאָך מער צו מאכן די יידן גלויבן אין דער דייטשער ״ריטערלעכקייט״, האָבן די דייטשן גלייך אויפן אָרט אינסצעניזירט א פאל, וואָס האָט געדארפט מאכן גלויבן די יידן, אז די דייטשע מאכט נעמט זיך פאר זיי אָן: זיי האָבן ארעסטירט אן אומשולדיקן פאליאק, אונטער דער באשולדיקונג, אז ער האָט געווּאָלט שאנטאוישירן יידן. מען האָט דעם פאָליאק עפנטלעך דערשאָסן. דאָס אלץ זענען געווען מיטלען, איבערצייגן די יידן אין די ״גוטע כוונות״ פון די דייטשן לגבי דער יידישער באפעלקערונג אין טארנאָגראָד.

דעם 2־טן ליסטאָפאד 1942 איז פאָרגעקומען די לעצטע מאסן־שחיטה איבער די יידן פון טארנאָגראָד. 2 א זייגער ביינאכט, ווען אלע האָט נאָך גערוט, האָבן זיך די דייטשן ארומגעשטעלט איבער אלע ווענגן ווָאס פירן קיין טארנאָגראָד. זיי האָבן ארויסגעטריבן אלע יידן פון די ארומיקע דערפער אין שטאָט אריין, זיי צונויפגעטריבן אויפן שטאָטישן מארק, ווו זיי האָבן שפעטער דורכגעפירט דעם מאסן־מאָרד.

אויף די דעכער פון די הייזער האָבן די דייטשן אויסגעשטעלט מאשין־געווער און גענומען שיסן אויף די צונויפגעטריבענע יידן אין מארק. דאָס איז געווען בלויז א בלוטיקע פאָרשפיל צו דער אמתער אקציע, וועלכע האָט זיך ערשט איצט אָנגעהויבן. די רוצחים האָבן זיך אריינגעריסן אין די יידישע הייזער און אויסגעמאָרדעט גאנצע משפחות אויפן אָרט. אויסגעשאָסן אלעמען וועמען זיי האָבן נאָר געטראָפן, אָן אונטערשייד: קינדער אין ווּיגן, אָדער זקינים און קראנקע.

דער עדות חוה פעפער דערציילט ווייטער:

אין דעם בונקער ווו איך בין געווען באהאלטן, זענען אויך געווען צוויי פאמיליעס פון בילגאריי: אריה קאנטאָר און האָכמאן אלי. איך געדענק א פאקט,

חוה פעפער פון טארנאָגראָד דערציילט

וועלכער איז פאַרגעקומען אין אונדזער בונקער. וועגן וועלכען אז איך דערמאָן זיך אין אים איצט, גייט מיר אדורך א גרויל איבערן לייב: אין בונקער האָבן זיך געפינען 30 יידן. די דייטשן האָבן זיך בעת דער אקציע געפינען נישט וויט פון בונקער. אזוי, אז די מענטשן וועלכע זענען געזעסן אין בונקער, האָבן מיט טויט־שרעק געהערט די טריט פון די דייטשע סאָלדאטן.

פלוצלונג האָט דאָס קינד פון דער טארנאָגראָדער פרוי סימע גראָסמאַן אָנגעהויבן יאָמערלעך צו ווייגען, די מוטער האָט מורא געהאט, אז די דייטשן וועלן דערהערן דאָס געוויין פון קינד און וועלן אזוי ארום אנטדעקן דעם בונקער און געפינען אין אים די אויסבאהאלטענע יידן. זענדיק אָבער, אז וואָס לענגער זי וואַרט פארגרעסערט זיך דעם קינדס געשרייי, — אז זי קאָן נישט בארואיקן דאָס קינד, האָט זי עס מיט אירע אייגענע הענט דערשטיקט!

די דרייסיק יידן זענען געבליבן אין דער בונקער די גאנצע דריי טעג פון דער אקציע.

די דייטשן האָבן זיך נענומען ליקווידירן די בונקערס וו יידן האָבן זיך אויסבאהאלטן. אין איינעם אוא בונקער זענען באהאלטן די צוויי טארנאָגראָדער פערד־העגדלער־די קוזינען אדלער.

די דייטשן האָבן געפרוווט אָנגרייפן אויפן בונקער. מיט ביקסן־קאָלבעס האָבן זיי דורכגעבראָכן דעם ערשטן אריינגאנג. ווייטער האָבן זיי מורא געהאט אריינצוגיין. א שעה צייט זענען די דייטשן געשטאנען פארן בונקער און געפופן די יידן, זיי זאָלן פון דאָרט ארויסגיין, פארזיכערנדיק, אז וועד סוועט ארויסגיין פון בונקער פרייוויליק, וועלן די דייטשן גאָרנישט טאָן.

קיינער האָט זיך פון בונקער נישט אָפגערופן.

די דייטשן זענען אָבער פון בונקער נישט אָפגעטראָטן, און ווייטער מיט גוטע רייד אויפגעפאָדערט די יידן, זיי זאָלן פון בונקער ארויסגיין.

אין א ווילע ארום האָט זיך געעפנט די צווייטע טירל פון בונקער. פון שרעק און איבעראשונג האָבן די דייטשן זיך צוריקגעצויגן אין הויף אריין. עס זענען ארויס פון דאָרט די דערמאָנטע צוויי ברודער אדלער. זיי זענען ביידע נעווען באוואָפנט: דער יינגערע אדלער מיט אן אָנגעלאָדענעם רעוואָלווער און אין דעם עלטערנס האנט האָט געבלאנקט אן אָנגעשאַרפטע קצבישע האק.

ווי דער עלטערער אדלער האָט נאָר באמערקט נישט ווייט פון זיך א דייטשן

ב י ל ג א ר י י

מנובל, האָט ער פון דער וויטנס א לאָז געטאָן אויף אים מיטן גאנצן אימפעט זיין שארפע האק. ער האָט אים געטראָפן אין בויך. דער דייטש איז גלייך אויפן אָרט געפאלן, פארטשיקנדיק זיך אין א קאלוושע טריפהנעם בלוט.

דער ייד האָט נישט פארזאמט, צוגעלאָפן, געכאפט נאָכאמאָל די מיט בלוט פארשמירטע האק, און מיט זיין שארף צעשפאָלטן דעם קאָפ פון דייטש אויף צווי העלפטן.

דער צווייטער קוזין האָט אויסגעשאָטן אין דעם צווייטן דייטש און אים אוועקגעלייגט א טויטן אויפן אָרט.

דאָס ערשטע מאָל האָבן טארנאָגראָדער יידן געזען דאָס טריפהנע דייטשע בלוט, פארגאָסענע פון די הענט פון העלדישע יידישע נקמה־נעמער.

נאָבן אָפטאָן זייער העלדישן טאָט, זיך באפרייענדיק פון די צוויי הונטישע זון, האָבן די צוויי יידן זיך געלאָזט אין מארק אריין, קלערנדיק, אז זיי וועט געלונגען דורכרייסן דעם קאָרדאָן פון דייטשע זשאנדארמען.

דאָס איז געשען דעם מאָמענט, וועו די דייטשן האָבן שוין געהאט אנטדעקט אייניקע בונקערס, ארויסנעמענדיק פון דאָרט די איבערגעשראָקענע יידן און זיי צונויפגעטריבן אין מיטן מארק.

דערזעענדיק פלוצלונג צוויי באוואָפנטע יידן, האָבן די דייטשן זיך פונאנדערגעוואָרפן אין פארשידענע ריכטונגען און געוואָלט פאר יעדן פריי פאנגען לעבעדיקערהייט די צוויי באוואָפנטע יידן.

עס האָט זיך צופלאקערט א נישט גלייכער קאמף צווישן די דייטשן און די צוויי יידן. די דייטשן האָבן נישט געשאָסן, זיי האָבן זיי, ווי געזאָגט, געוואָלט נעמען לעבעדיקערהייט. אָבער דאָס איז זיי נישט געלונגען.

זעענדיק, אז לעבעדיקערהייט וועלן די צוויי יידן זיך נישט איבערגעבן אין זייערע הענט, האָבן די דייטשן געעפנט א פייער פון מאשין געווער. איין קוזין איז געפאלן פארוווונדעט מיט דער האק אין דער האנט. א דייטש, וועלכער האָט נעמיינט אז דער ייד איז שוין טויט, איז צו אים צוגעלאָפן, וועלנדיק ארויסנעמען פון יידנס האנט די האק. אָבער דער פארוווונדעטער האָט מיט די לעצטע כוחות אראָפגעלאָזט, בעת דער דייטש האָט זיך ארונטערגעבויגן צו אים, די האק איבערן דייטשס קאָפ און אים אוועקגעלייגט א טויטן.

אין דער מאָמענט האָט דער העלדישער ייד אויסגעהויבט זיין נשמה.

חוה פעפער פון טארנאגראד דערציילט

דער צווייטער אדלער האָט נעקעמפט ביז דער לעצטער קויל. נישט איין דייטש איז פון זיין גוט־געצילטן שאָס געפאלן טויט. ער האָט זיך לסוף דורכגעריסן דורכן קאַרדאָן ס.ס.־ליים און דורכן שמאָלן בעסל פון וואנען עס פירט א וועג אין וואלד אריין איז ער אנטלאָפן.

די דייטשן האָבן אים נאָכגעיאָגט און נאָכגעשאָסן, אָבער צום גליק האָט אים קיין איין מערדערישע קויל נישט געטראָפן. ער איז גאנץ אָנגעקומען אין וואלד אריין, דאָרט זיך אויסבאהאלטן, און שפעטער זיך פאראייניגט מיט די פארטיזאנער־גרופן וועלכע האָבן אָפערירט אין יענער געגנט, אונטער דער קאָמאנדע פון דעם דערמאָנטן פלק. קאָוופאק.

די אקציע האָט זיך געצויגן א גאנצע וואָך. צוהילף די דייטשן זענען געקומען די אָרטיקע פוילישע כוליגאנעס, וועלכע האָבן געהאָלפן אויסזוכן די בונקערס, ווו די יידן זענען געווען באהאלטן. דידאָזיקע פוילישע כוליגאנעס האָבן, אין זייער שנאה צו די יידן, ארויסגעוויזן נאָך מער רציחה ווי די דייטשן. זיי האָבן אויף זייער אייגענעם געווישן פילצאָליקע יידישע קרבנות.

דער בונקער, אין וועלכן עס האָבן זיך געפונען די פאמיליעס פון די דערמאָנטע בילגאָרייער יידן: אריה קאנטאָר און אלי האָכמאן, איז אויך אויסגעשפּיאָנירט געוואָרן דורך צוויי אָרטיקע אוקרייאינער: סערקיס און קאָטעק.

אין דאָזיקן בונקער האָבן זיך אויסבאהאלטן, ווי דערמאָנט, בערך א דרייסיק יידישע לעבנס. נאָך דעם ווי די מיטהעלפערס האָבן דעם בונקער אנטדעקט, האָט מען מיט גרואלט פון דאָרט ארויסגעשלעפט אלע יידן, וועלכע האָבן זיך דאָרט געפינען, און אלע אוועקגעפירט אויפן זאמלפונקט אין מארק.

דאָסדאָזיקע אָרט איז געווען באקאנט ווי א זאמל־פונקט פאר צום טויט־פאראורטיילטע טארנאָגראָדער יידן. אויפן דאָזיקן אָרט האָבן די דייטשן אויפן אומברחמנותדיקן אופן אויסגעפירט דעם מאסן־מאָרד איבער דער יידישער באפעלקרונג.

אָפגעווונדערט פון אלע ארויסגעפירטע יידן פון בונקער, האָבן די דייטשן ארויסגעפירט דעם ייד אריה קאנטאָר מיט זיין פאמיליע, די דייטשע סאדיסטן האָבן זיי באפוילן זיך אויסטאָן נאקעט און לויפן שנעל אונטער שמיץ פון לעדערנע ראפניקעס. אָפגעטון זיי פארשידענע געברענטע צרות. נאָך א האלבע שעה איבערמענטשלעכע יסורים, זיי דערשאָסן אויפן מארק.

ב י ל ג א ר י י

באלד איז אונטערגעפאַרן א וואַגן, צוגענומען די נאַך וואַרעמע לייבער פון די קדושים און זיי ערגעץ אָפגעפירט. דער גאנצער וועג פון טארנאַגראַד, דוזשאנאָוו /די ריכטונג צו בילגאָריי/ איז געווען פארנאָמען מיט בלוט פון די יידישע מארטירער.

די צוויי אוקרייאיניש מוסרים סערקיס און קאָטעק, ביידע שטענדיקע אייזווינער פון טארנאַגראַד האָבן נישט געוואוסט, זיי האָבן אויסגעשמעקט און אנטדעקט איין בונקער נאָך דעם אנדערן. דער באנדיט סערקיס האָט אָנגעטראָפן אויף זיינע באקאנטע יידן, ביי וועלכע ער פלעגט שטענדיק קויפן אויף בארג און מערסטנטייל נישט באצאָלט. די יידן האָבן אים, ווי א באקאנטן, געבעטן מיט ביטערע טרערן אין די אויגן, ער זאָל זיי שענקען דאָס לעבן און זיי נישט פירן אויף דער געסטאפּאָ, ווייל דאָרט איז דאָך א ויכערער טויט. ער האָט פון די יידנס געבעטן און געווייגען ציניש זיך אויסגעלאכט, זאָגנדיק דערביי: „אָט דאָס וויל איך דאָך טאקע! איך וואַרט שוין אויף דער גלעזעגנהייט פון יאָרן לאנג"!

און וועו די בונקערס זענען שוין געווען אויסגעלידיקט פון די יידן, און דאָס פארגאָסענע יידיש בלוט האָט נאָך וואַרעם געברויזט אויף די ברוק־שטיינער אין מארק, האָבן די צוויי „ליבע אַרישע שכנים" זיך א לאָז געטאָן אין די בונקערס, ווי די שאקאלן, אוץ געזוכט דאָרט זוכן יידישע אוצרות.

און אלץ איז פאר די היענעס געווען א מציאה: קליידער, קיך־טעפלעך אזן אפילו אן אלטע אינשיט פון א צעריסן איבערבעט. די קדושים זענען געגאנגען אין קבר אָן קרובים — ווער עס זאָל זייער טוט באווייגען — זיי, די „פיינע לייט" זענען געקומען אין די בונקערס נאָך ירושה...

דער באנדיט סערקיס איז פאר דעם קריג געווען א שטענדיקער קונה פון דער פרוי, דער איצטיקער לעבנגעבליבענער עד־ראיה חה פעפער, וועלכע האָט געהאט א געוועלבל אין טארנאַגראַד. דער באנדיט האָט נישט געוואָלט אָפּטרעטן פון בונקער, וועלכער האָט זיך געפינען אין הויז, אפילו דאָן וועו די יידן פון דאָרטיקן בונקער זענען שוין אלע געווען ארויסגעפירט און דערמאָרדעט.

ער האָט פעסט זיך איינגעשפארט, אז ער מוז דאָך געפינען די יידישע פרוי חוה פעפער, וועלכע מוז זיין אין דעם הויז באהאלטן.

די דייטשן האָבן שוין געוואָלט אוועקגיין פון דעם בונקער, באשליסנדיק אז

חוה פעפער פון מארנאגראד דערציילט

דאָ וועלן זיי שוין קיין יידן נישט געפינען. סערקים האָט אַבער געשריבן אונ געשאלטן מיט קללות, אז מען מוז זי דאָ ערגעץ געפינען, וויל זי האָט א סך פוילישע פריינט, וועלכע וועלן זי ויכער אויסבאהאלטן.

די פרוי חוה פעפער דערציילט אליין וועגן דעם אזוי:

„איך בין געלעגן אויף דער ערד, אין דער בריט פון אונטער די צחיי בעטן, וועלכע זענען געשטאנען אין צימער. די דייטשן אונ דער אוקרייאינישער באנדיט סערקים, האָבן זיך דעם קאָפּ געבראָכן מיך אויכצוגעפינען, זיי האָבן געקוקט אונ געזוכט אין יעדע שפארע אונ ווינקל, אין אלע מעגלעכע ערטער וו איך האָב זיך געקענט באהאלטן. פלוצלונג האָבן זיי באמערקט אז די קישן צוקאָפּנס אויפן בעט איז עפעס צו הויך. מיינענדיק אז איך ליג אין בעט פארבעט מיט בעטגעוואנד, האָט א דייטש אויסגעשאָסן אין בעט גלייך אין קישן אריין. די שטוב איז פול געווארן מיט פליענדיקע פעדערן. אַבער מיר האָבן זיי נישט געפינען. איך בין געווען אונטערן בעט. איינגעהאלטן דעם אָטעם, און הארץ־ציטערניש האָב איך זיך נישט גערירט פון ארט.

די רוצחים האָבן פון כעס צעבראָכן דאָס בעט וועלכע איז מיט א שטארקן טראסק איינגעפאלן אויף מיר. דאָס האָט מיך גערעטעוועט פון טויט.

„רעזיגנירנדיק פון וויטערדיקן זוכן, זענען די דייטשע העגקער מיטן אוקרייאינישן באנדיט סערקים ארויס פון דער שטוב.“

וועו די דייטשן זענען אוועק, איז די פרוי פעפער ארויס פון איר באהעלטעניש און זיך אראָפגעלאָזט מיט די טרעפ אויפן הויף. צו איר גרויסער איבערראשונג האָט זי באמערקט איר ברודער, שטייענדיק באהאלטן אונטערן טויער. זי איז צו אים צוגעפאלן מיט א געוויין. אויפן ארט האָבן זיי בוידע באשלאָסן שנעל פון דאנען אוועק צו באקאנטע פאָליאקן, וועלכע וועלן זיי ויכער אויסבאהאלטן.

פלוצלונג האָבן זיך דערהערט שוערע זעלנערישע טריט. דער ברודער האָט

ב י ל ג א ר י י

זיך שנעל צוריקגעצויגן אין טויער אריין און די פרוי פעפער איז אין איילעניש אריינגעלאָפן אין א צווייטער גאס.

דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל, וואָס די פרוי פעפער האָט געזעען איר ברודער.

באקאנטע פאָליאקן, ביי וועלכע די פרוי פעפער האָט זיך אויסבאהאלטן דריי וואָכן, האָבן איר דערציילט, אז מען האָט געטראָפן איר ברודער א פארסמטן ביי זיך אין קאָרידאָר, נאָר אין דעם זעלבן טאָג פון זייער צושיידן זיך.

נאָכן אָפזיין דריי וואָכן ביי באקאנטע פאָליאקן, איז די פרוי פעפער דעם 25־טן נאוועמבער 1942 אנטלאָפן אין וואלד אריין. א זייגער 5 פארנאכט איז זי אָנגעקומען אויף דעם וועג וואָס פירט קיין טשעפליק. פלוצלונג איז איר אנטקעגנגעקומען א יונגער אכצן יעריקער פוילישער בחור. א דערשראָקענע האָט זי זיך אָנגעהויבן צוריקצוציען, מורא־האָבנדיק, אז דער פאָליאק זאָל זי נישט כאפן און ארויסגעבן די דייטשן. דער בחור אָבער איז צו איר צוגענאנגען נעענטער און זי בארואיקט, זיך פאָרגעשטעלט אז ער הייסט פראנטשישעק טשאפעק און איר פארזיכערט, אז פון זיין האנט וועט איר קיין שום שלעכטס נישט געשען.

ער האָט איר דערציילט, אז אויך ער באהאלט זיך אויס פאר די דייטשן ביי זיינם א שוועסטער, וועלכע ווינט נישט וויט פון וואלד. דער פוילישער בחור האָט די יידישע פרוי אריינגעפירט צו זיין שוועסטער אין סטאָדאָלע. דאָרט איז די פרוי געווען באהאלטן דריי מעת־לעת. אלע פארנאכט האָט דער בחור אריינדערלאנגט פאר דער פרוי ברויט מיט וואסער, קיין בעסערס צו עסן האָט ער פאר זיך אליין נישט געהאט. דעם בחורס שוועסטער האָט אפילו נישט געווסט, אז עימיצער באהאלט זיך אויס ביי איר אין סטאָדאָלע.

ווי עס האָט זיך אויסגעוויזן, האָט דערדאָזיקער יונגער פאָליאק מיטגעארבעט בים דער פוילישער פארטיזאנער־אָפטיילונג. ער פלענט אָפט איבערשמוגלען געווער פאר די פארטיזאנער אין וואלד אריין.

אין דריי טעג שפעטער האָבן זיי זיך, דער יונגער פאליאק און די יידישע פרוי, געלאָזט אין וועג אריין. זיי האָבן זיך געלאָזט צו דער טעריטאָריע פון „געגנראל־גווערנעמענט" /צענטראל־פוילן/אריבער דער גרענץ.

דער יונגער אידעלער פאָליאק האָט די פרוי אויסבאהאלטן ביי זיך אין דערהיים. נאָר צוויי וואָכן, זיין ביי אים, האָט ער איר איבערגענעבן צו זיינם א באקאנטן גלח אין קלויסטער. וועלכער האָט זי אויסבאהאלטן ביז צו איר באפריאונג.

בילגאריייער יידן אין די פארטיזאנישע מחנות

... מיר פאלגן נאך די נעשעענישן פון דעם אומגליק איבער אונדזערע ברידער און שוועסטער לויט גבית־עדות פון די אייגצעלנע לעבנגעבליבענע.

דער בילגאַרייער תושב חיים מרדכי (אין אייניקל פון ה׳ יענקעלע מעכל מילנערס) שלייכער, הייבט אן זיין דערציילונג פון יאר 1939.

אין די ערשטע טעג פון פויליש־דייטשן קריג, האט דער עדות געלעבט אין דער היט, נעבן בילגאַריי. דאָרט האבן געלעבט נאך אייניקע יידישע פאמיליעס פון בילגאַריי, וועלכע האבן זיך דאָרט באזעצט נאך פון פאר דער קריג. ווען די מלחמה איז אויסגעבראכן, האבן זיך דאָרט באזעצט פיל פליטים פון די גאליציישע קאנטן, וועלכע זענען צו יענער צייט אנגעקומען און זיך באזעצט אין די דערפער ארום בילגאַריי.

„אין איינעם א שבתדיקן טאג — דערציילט שלייכער, האט מען אלע יידן פון דעם דערפל צונויפגעטריבן אויף ארבעט. די ארבעט איז באשטאנען אין בויען א שאסיי קיין בילגאַריי. צוואמען מיט מיר האט געארבעט מיק קוזין מרדכי קלמן פון בילגאַריי.

מרדכי קלמן איז געווען א שוואכער, אייגעהויקערטער ייד. ווען די דייטשן האבן אים באמערקט, האבן זיי אין אים דערזעען אן אנטשפרעכנדיקן אביעקט פאר זייער חוזק. זיי האבן באפוילן פיר קריסטן, וועלכע האבן געארבעט צוואמען מיט די יידן, או זיי זאלן נעמען א גרויסן שוועבן קלאץ, וועלכער איז געלעגן נישט וויט פון זיי און אויפלייגן אויף דער שואכן יידנס אקסל, און יענער זאל אים אפטראגן א געוויסן שטח. דער דייטש האט געהאלטן דעם ייד ביים קאלנער, ער זאל חס־והלילה נישט „אנטלויפן" מיט דעם שוועבן קלאץ ...

די פיר קריסטן, האבן דעם שוועבן קלאץ ארויפגעלייגט אויפן יידנס אקסל. א דערדריקטער פון דער שווערער משא, איז דער ייד, א פארחלשטער געפאלן

ב י ל ג א ר י י

צו דער ערד. אין ווילדער רציחה האָבן די דייטשע רוצחים געגומען שלאָגן אוממענטשלעך דעם יידן. פון די קלעפ איז דער ייד געוואָרן א ביסל אויפגעמונטערט און האָט זיך צוריק־געשטעלט אויף די פיס. ועענדיק, אז דער ייד קאָן נאָר שטיין אויף די פיס, קאָן ער דאָך אויסהאלטן קלעפ, האָבן די סאדיסטן אים ווידער שטארק געשלאָגן און באפוילן אים זיך אומקערן צוריק צו דער ארבעט. א צעבלוטיקטער, מיט פארשוואָלענע אויגן פון קלעפ, האָט זיך דער ייד צוריקגעקערט צו דער שווערער ארבעט פון שלעפן קלעצער צו בויען דעם הילצערנעם שאָסי, וועלכער האָט געדארפט פירן פון קרעשעוו קיין בילגאָריי.

אין א פאָר טעג ארום — דערציילט שלייכער — בין איך, צוזאמען מיט נאָך יידן פון בילגאָריי אריינגעפאלן אין א דייטשע „לאפאנקע" /כאפן אויף ארבעט/. מ־האָט אונדז אָפגעפירט אויף ארבעט, צו פארענדיקן בויען א פיר־שטאָקיק הויז אין איליאנאָוו.

מיט מיר צוזאמען האָט געארבעט אן עלטערער חסידישער ייד. דערזעענדיק א לאנג־געקליידייטן יידן, מיט א געקרייזלטער שווארצער באָרד, האָט זיך דער דייטש, וועלכער איז געווען איבער אונדז דער אויפזעער, שטארק דערפריים. ער וועט דאָ האָבן א געלעגנהייט איינצואָרדענען א ספעקטאקל איבער א „ווירקלעכן יודע". ער האָט אליין מיט די אייגענע הענט ארויפגעלייגט דעם יידן אויף די פלייצעס א גרויסע משא ציגל און אים באפוילן ער זאָל עס טראָגן אויפן פערטן שטאָק ארויף. דער ייד האָט זיך דעמאטערט צו שטעלן א פוס אונטער דער שווערער משא. מיט די לעצטע כוחות איז ער מיט די ציגל דערקראָכן ביזן צווייטן־שטאָק און דאָרט א פאל געטאָן. צעשיטנדיק די ציגל איבער אלע טרעפ. דער דייטש איז מלא רציחה צוגעשפרונגען צו דעם דערשעפטן יידן און איבּ באפוילן שטיין בלייבן.

קאלטבלוטיק, ווי א געבוירענער גזלן, האָט דער דייטשער סאדיסט ארויסגענומען פון קעשענע א צינד־מאשינקע און אונטערגעצונדן דעם יידן די באָרד. דער אומגליקלעכער ייד האָט פון ווייטיק געזומען שרייען, זיך כאפנדיק פארן ברענענדיקן געזיכט. דער דייטשער רוצח האָט אָבער נישט געלאָזט כיים יידן אָפלעשן דעם פלאם, שלאָגנדיק אים איבער די הענט.

דאָסדאָזיקע שרעקלעכע בילד—דערציילט שלייכער—האָט אויף מיר געמאכט א דערדריקנדיקן איינדרוק. איך האָב באלד איינגעזען אויף וואָס די מערדער

זענען פעאיק און באשלאסן פאר יעדן פריים פונדאנען צו אנטלויפן.

נאך דעם זעלבן טאג, בין איך, נישט באמערקט פון קיינעם, אנטלאפן. איך בין אנטלאפן צו מיר אין דער היים קיין הים. בין איך טאקע אין קורצן ווידער אריינגעפאלי צו די מערדער אין די הענט און אוועקגשיקט געווארן אויף ארבעט קיין טשאסמע נעבן בילגאריי, ביי אראפלאזן זשיוויצע פון די בוימער.

געארבעט האבן מיר דארט ווי די בהמות אן קיין שום באצאלט. און נאך פיל ערגער ווי די בהמות, ווייל פאר די בהמות זארגט כאטש דער באלעבאס ווי זאלן זיין זאט, און מיר האבן אליין געדארפט זארגן וועגן עסן פאר זיך.

יידיש לעבן איז געווארן וואס א מאל מער הפקר. מען האט די יידן גענומען צו דער ארבעט פונקט ווי די פערד, נישט רעכענענדיק זיך מיט קיין שום זאך. מען האט געפלעגט אפארבעטן עטלעכע טעג אויף אן ארט, איז געקומען א דייטש, וועלכער האט אן א פארוואס זיך אויסגעקליבן עטלעכע יידישע שקלאפן און זיי אוועקגעשלעפט אויף אן אנדער ארבעט אין אן אנדער געגנט.

אזוי איז צו מיר צוגעקומען א גראנאטאווער פאליציאנט /פון דער ארטיקער פולישער פאליציי/ און מיר באפוילן, איך זאל מיט מיינע צווי ברידער זיך צושטעלן צו דער ארבעט ביים פאליציי־פאסטערונעק.

שטייענדיק ביי דער ארבעט,—מען האט דעמלט געזעגט האלץ—איז מיטאמאל פארפאלן א שליטן מיט עטלעכע ציווילע דייטשן. ווי עס האט זיך ארויסגעוויזן שפעטער, זענען עס געווען אנפירער פון דער „פארניכטונגס־קאמאנדע". ווען זיי האבן דערזען אויף אונדזערע פלייצעס גלעלן לאטעס, זענען זיי צוגעגאנגען צום פאליציאנט און זיך אויסגעפרעגט ווי מיר פירן אויס אונדזער ארבעט. דער פאליציאנט האט אונדז שטארק געלויבט זאגנדיק אויף אונדז, אז מיר זענען די בעסטע ארבעטער פון דארף. די דייטשן האבן אויפמערקזאם אלץ אויסגעהערט און אריין אויפן פאסטערונעק.

אין א פאר מינוט ארום האט מען מיך אריינגערופן אין פאליציי־צירקל. דארט זענען געווען פיל מונדירטע ס.ס.־לייט. דער אנפירער זייערער האט מיר באפוילן, אז איך זאל גיין און רופן א הערצו מיין פעטער פישביץ. צוליב וואס זיי דארפן מיין פעטער האב איך נישט פארשטאנען, נאר איך בין געווארו אומרואיק, ווייל איך האב שוין געווסט, וואס מען קען דערווארטן פון די דייטשע תלינים. דער עלטסטער האט מיר פארזיכערט אז דעם פעטער וועט גארנישט

ב י ל ג א ר י י

געשען, ער דארף נאר מיט אים ווען עפעס אן ענין רעדן און מיך ארויסגעשטיפט פון צירקל.

וען איך האָב מיין פעטער איבערגעגעבן, אז ער וועלט גערופן איז פאָליציי־אמט אריין, האָט ער נישט פארשטאנען וואָס מען וויל פון אים. נאָר גיין מיט מען דאָך, האָט ער געבעטן ביים וויב עפעס אָנצוטאָן, ווייל אין דרויסן איז געווען שטארק קאלט, און איז מיט מיר גלייך אוועק אין פאָליציי־אמט.

וען די ס.ס.־לייט האָבן דערזען פישביינען, האָט איינער פון זיי זיך צוגעלוקט נענטער צו אים, און אנטקעגן א מינוט 3 געקוקט אים גלייך און אָנגעשטרענגט אין די אויגן. לסוף האָט דער דייטש מיין פעטער אראָפגעלאָזט אוא שטארקן פאָנש אז מיין פעטער איז גלייך געפאלן אויף דער ערד. וען איך בין צוגעפאלן צום פעטער און אים געוואָלט אויפהייבן פון דער ערד, האָבן מיך צוויי דייטשן א נעם געטאָן און ארויסגעווארפן אויף דער גאס.

סאיז ארויסגעקומען דער פאָליציאנט סאָגא און האָט מיר באפוילן אין נאָמען פון די דייטשן, איך זאָל גיין אין בעדנארסקיס שענק און ברענגען פון דאָרט צוויי ליטער בראָנפן מיט צובייסן. גייענדיק פון שענק, בין איך אריין צו מיין באקאנטן קריסט קאלינסקי נאָך גלעזלער. יענער האָט מיר איבערגעגעבן, אז איך האָב זיך נישט נאָך וואָס צו אליין גיין צוריק, ווייל מיין פעטער פישביין האָבן די דייטשן מיט א פאָר מינוט פריער דערשאָסן, און אים ארויסגעווארפן אויפן קאסטן־מיסט.

איך בין באלד אוועק צום פאָסטערונעק און געזען ליגן מיין פעטער א טויטן.

מיין יונגערע ברודער גדליה איז געשטאנען און צונויפגעשארט דאָס בלוט פון אונדזער דערמאָרדעטן פעטער. דער ברודער האָט מיר דערציילט, אז אידער די דייטשן האָבן דעם פעטער דערשאָסן, האָבן זיי אים מיט מעסערס צעשטאָכן, אז דאָס בלוט האָט פון אים נערונען איבערן גאנצן הויף.

דאָס בראָנפן וואָס איך האָב געבראכט האָב איך אריינגעשליידערט אין א קאנאל און איך מיט מיין ברודער זענען באלד אנטלאָפן פון פאָסטערונעק און דורך פינצטערע געסלעך אוועק אין דער ריכטונג פון דעם דאָרף מאשארע.

אונדזער עלטערער ברודער האָט נאָך פון פריער באוויזן צו אנטלויפן אין וואלד אריין. אין וואלד האָבן מיר זיך אלע דריי געטראָפן. דאָרט האָבן מיר צופעליג געטראָפן א באקאנטן פאָליאק מיטן נאָמען פאָץ פראנטשישעק. ער

בילגאָריִיער יידן אין פּאַרטיזאַנישע מחנות

פּלעגט אונדז ברענגען אין וואַלד אריין עסן און וויכטיקע נייעס. פון דעם דאָזיקן פּאַליאק האָבן מיר זיך אויך דערוווסט די סיבה פּאַרוואָס די דייטשן האָבן דערשאָסן אונדזער פּעטער. לויט ווי דער פּאַליאק פּאַץ האָט אונדז איבערגעגעבן, איז דאָס געווען א רעזולטאַט פון א מסירה פון א געוויסן פּוילישן באַנדיט /אן ארבעטער פון דער גמינע אין דער היט/.

... איינמאָל האָט דער פּאַליאק (זיין נאָמען געדענק איך נישט) צונויפּ־געשטעלט א ליסטע פון פּאַליאקן און יידן, וועלכע האָבן געארבעט קעגן דייטש. צווישן אלע האָט ביי אים פּיגורירט אויך מיין פּעטער פישביין. אלע פּאַליאקן וועלכע דער אויסוורף האָט פּארמסרט זענען אומגעבראכט געוואָרן אין דעם זעלבן טאָג וואָס מיין פּעטער. אים האָבן די דייטשן פּאַרגעוואָרפן, אז ער זאָל האָבן אויפּגעהאנגען א רויטע פּאָן, ווען די באַלשעוויקעס זענען אריין אין דאָרף.

אין עטלעכע טעג ארום, האָט אונדז דער פּאַליאק פּאַץ איבערגעגעבן, אז די ס.ס.־לייט, נאָכן אויספּירן אייניקע מאָרדן, זענען אוועק פון דאָרף, און אז מיר קאָנען זיך צוריק אומקערן אהיים.

... דעם 5־טן חודש 1942 איז פּאַרגעקומען די געגנראלע אויסזידלונג פון אלע שטעטלעך און דערפער ארום בילגאָריי, ־קיין בילגאָריי. צו אונדז אין וואַלד זענען דערגאנגען ידיעות וועגן שוידערלעכע רציחות וועלכע די דייטשע רוצחים באגייען איבער דער יידישער באפעלקרונג. מען האָט אונדז דערציילט, וויאזוי עס איז אומגעקומען אין בילגאָריי אונדזער קוזין מרדכי רענער. די דייטשן האָבן אים לעבעדיקערהייט געשטאָכן מיט באגנעטן, וויל ער האָט זיך אנטקעגנגעשטעלט בעת דער אויסזידלונג. מיר האָבן באשלאָסן נישט צוריקקערן זיך אין שטאָט און נישט לאָזן זיך איבערזידלען.

מיר זענען געווען אין וואַלד אליין. אמת, עס האָבן זיך שוין דאָן געפונען אין די וועלדער סאָוויעטישע און פּוילישע פּארטיזאַנער־אָפּטיילונגען, נאָר ליידער, מיר האָבן פון זיי נישט געוווסט. איידער די ליקווידאציע האָט זיך אָנגעהויבן זענען פּארפּאָרן ס.ס.־לייט צום סאָלטיס און פון אים געפּאָדערט, ער זאָל צושטעלן

בילגאריי

חיה גרינבוים, געפאלן ביים
באמבארדירן לענינגראד אין די
רייען פון דער רויטער ארמיי.

בילגאַרייַער יידן אין פּאַרטיזאַנישע מחנות

א ענוויע רשימה פון די יידישע איינווווינער. דער סאָלטיס האָט די דייטשן אויפגענומען מיט א גלעזל בראַנפן, זיי איבערגעלאָזט שבורן און אליין געגאַנגען צו זיין שוואָגער פראַנטשישקע און אים דערציילט נאָך וואָס די דייטשן זענען צו אים געקומען. צופעליק האָט דעם געשפּרעך בייגעווויינט מיין קליין 5 יעריק־שוועסטערל, וועלכע האָט זיך געשפּילט מיט די קינדער פון דערמאָנטן פראַנטשישקע. זי איז באלד געלאָפן א היים און איבערגעגעבן מיינע עלטערן די ידיעה וועגן אומגליק, וואָס גרייט זיך אויף די יידן.

דעמלט האָט מיין גאַנצע פאַמיליע פארלאָזן דאָס דאָרף און זיך אויסבאהאלטן אין וואלד.

די דייטשן האָבן זיך געזומען צו דער אויסזידלונג. דאָרט ווו זיי האָבן נישט געטראָפן קיין יידן, האָבן זיי אין ווילדער רציחה צעבראָכן טיר און פענצטער און אנגעהויבן ראבירן וואָס עס איז געפאלן אונטער דער האנט.

פאר דער ליקווידאציע פון די יידן אין בילגאַריי, זענען געווען פאלן, ווען רוסישע געפאנגענע, אנטלאָפענע פון די קאָנצענטראציע־לאגערן, פלעגן קומען צו די יידן אין שטוב, שפעט באנאכט און געבעטן הילף. זיי פלעגן העפלעך איבערבעטן וואָס זיי שטערן און געבעטן עפעס עסן. די יידן פלעגן זיי אין געהיים העלפן מיט עסן, און געשאפן פאר זיי ציווילע קליידער, אָנשטאָט וייערע מיליטעריש מונדירן. פון דידאזיקע אנטלאָפענע קריגס־געפאנגענע האָבן זיך שפעטער אויסגעבילדעט די בארימטע העלדישע פארטיזאנער־גרופן, וועלכע האָבן געקעמפט מיטן דייטש אין בילגאַרייער געגנט.

דאָגעגן די אוקראינער פון דאָרף האָבן צו זיך אין שטוב אריין קיין סאָוויעטישן מענטש נישט אריינגעלאָזט. און געווען זענען אפילו פאלן, ווען זיי האָבן אוא איינעם אפילו דערמאָרדעט אויפן אָרט.

פיעטער, דער סאָלטיס, האָט זיך דערוווסט, או די יידן האָבן באציאונגען מיט די רוסן, האָט ער זיי געדראָט, או ער וועט וועגן דעם מעלדן דער געסטאפּאָ. די יידן האָבן מורא געהאט זיך צו טרעפן מיט די רוסן באטאָג. זיי פלעגן זיך טרעפן נאָר אין די פינצטערע נעכט.

שפעטער מיט א צייט האָבן די פארטיזאנער ארויסגעגעבן אויפן סאָלטיס א טויט־אורטייל. ער איז אָבער, פארן אויספירן איבער אים דעם אורטייל, געשטארבן מיט א נאטירלעכן טויט.

ב י ל נ א ר י י

מיר האָבן דאן געפרוווט אַרגאניזירן—דערציילט ווייטער שלייכער—קליינע פּארטיזאנער־גרופּן פון 6 מאן. עס איז אָבער שווער אָנגעקומען דאָס דורכצופירן: מיר האָבן נישט געהאט קיין געווער און אויך קיין געלט פּאַרוואָס עס צו קויפן, אויך אין עסן איז געווען ביי אונדז א מאנגל. שפּעטער מיט א צייט, האָבן די רוסישע געפאנגענע זיך פּארבונדן מיט א שוין־עקסיסטירנדיק פּארטיזאנישן אָטריאד און זיי האָבן אַרגאניזירט א גרופּע פון 27 מאן, אין דעם 8 ידך, וועלכע האָבן זיך אויסבאהאלטן אין יענע וועלדער.

קיין גרעסערע אָנפאלן אויף דייטשע פּאָסטנס האָבן מיר פון אָנהייב נאָך נישט דורכגעפירט. מיר האָבן אָבער דורכגעפירט א רייַ אָנפאלן אויף פּאָלקס־דייטשן, וועלכע האָבן געווינט אין דאָרף. און אויף אזא אזיפן באזאָרגט מיט עסן דעם אָטריאד.

די ערשטע ביקס האָב איך געפינען צופעליק אונטער א בוים. ביי די רוסישע חברים איז געווען איין רעוואָלווער.

איינמאָל באנאכט, זענען 3 רוסישע חברים געגאנגען אין דאָרף גאזדא נאָך עסן. זיי זענען אַרײַנגעגאנגען צו דעם פויער קאַרל שטשעניסלאוו און אים געבעטן, ער זאָל געבן זיי עפּעס עסנווארג פּאר די פּארטיזאנער. דער פויער גאָרנישט קלערנדיק, איז אַרויסגעלאָפן אויף דער גאס און אויפגעהויבן א שרעקלעכן אלארם. באלד איז אָנגעלאָפן דער סאָלטיס מיט נאָך פיל פויערים. באוואָפנטע מיט העק, ווידלעס און קאָסעס האָבן זיי געזומען נאָכיאָגן די פּארטיזאנער, וועלכע האָבן שוין געזען וואָס עס גרייט זיך אויף זיי.

אומבאוואָפנטע, מידע און הונגעריקע, זענען די דריי פּארטיזאנער אַרײַנגעפאלן צו די צווילדעטע פויערים אין די העגט... אין פּארטיזאן איז אויפן אָרט צעשניטן געוואָרן מיט די קאָסעס פון די ווילדע כוליגאנעס. די איבעריקע צוויי פּארטיזאנער האָבן די באנדיטן צוגעבונדן צו א בריטשקע, זיי געפירט צו דער געסטאפּע קיין בילגאָריי.

20 קילאָמעטער האָבן זיך געשלעפּט די גופים פון די פּארטיזאנער. און ווען

בילגאריער יידן אין פארטיזאנישע מחנות

די בריטשקע איז פארפאַרן אין בילגאַריי אויפן הויף פון דער געסטאפּע. האָבן שוין די צעבלוטיקטע גופים נישט ארויסגעווייזן קיין סמנים פון לעבן.

אין יענער צייט, האָבן מיינע עלטערן, בעת דער ליקווידאציע אין אוליאַנאָוו, זיך געלאָזט פון דאָרט צוריק א היים קיין הים. וועו זיי זענען אָנגעקומען צו אונדזער הויז, האָבן זיי שוין געטראָפן די טיר פארבלאָמבירט. די נאכט האָבן זיי איבערגענעכטיקט אויף דער גאס נעבן זייער הויז.

מיר זענען דעמלט געווען אין וואלד. און כאָטש די מוטער האָט געוווסט אז מיר האָבן אין וואלד א בונקער, האָט זי אין דער פינצטער נישט געקאָנט זיך לאָזן גיין אהינצו.

דיזעלבע נאכט בין איך געגאנגען אין דעם נאָענטן דאָרף מאָשארניע. דורכגייענדיק אונדזער הויז, האָב איך פלוצלונג דערהערט דאָס געוויין פון א קליין קינד. איך בין שנעל צוגעלאָפן און געטראָפן דאָרט זיצן אויף דער שוועל מיינע אייגענע. נאָר די אייגענע נאכט. האָב איך זיי אלע מיטגענומען מיט זיך אין וואלד אריין.

מיינע עלטערן איז אָבער זייער שווער געווען צו זיין אין וואלד. דער הונגער האָט שטארק געמאַטערט און צו עסן איז נישט געווען וואָס. נאָר דריי טעג זיין אין וואלד, אויסגעהונגערטע, זענען מיינע עלטערן און שוועסטער ארויס פונם וואלד און זיך געלאָזט צופוס קיין קרעשעווי.

מיר דאגעגן זענען וויייטער פארבליבן אין וואלד.

עס האָבן אָנגעהויבן צו קומען אין וואלד אריין גרעסערע גרופעס רוסישע סאָלדאטן, אנטלאָפענע פון דער דייטשער געפאנגענשאפט. מיר האָבן זיי איבערגעגעבן באריכטן וועגן דעם געגנט, וווּ מען קאָן אריינגיין און ווו נישט. מיר האָבן זיך אויך געטיילט מיטן עסן, וואָס באקאנטע קריסטן האָבן אונדז געבראכט אין וואלד אריין.

קורץ נאָך זייער אָנקומען אין וואלד, האָבן זיך די רוסן אָרגאניזירט אין א שטארקן פארטיזאנישן אָפּטייל, וועלכער האָט אָנגענאָמען געבראָנטע צרות די דייטשן און זייערע מיטהעלפער.

אין דערזעלבער צייט האָבן זיך א סך יידן אויסבאהאלטן אין די וועלדער און ביי פולישע פויערים. אויך מיין פעטער עלבום האָט זיך אויסבאהאלטן, צוערשט ביי א פויער און דערנאָך געקומען צו אונדז אין וואלד אריין. דער פעטער האָט

ב י ל ג א ר י

מיר דערציילט, אז ער, מיט זיין פרוי און קינדער זענען געווען אויסבהאלטן ביי א פויער. דעם פויערס פרוי איז דאן קראנק געוואָרן אויף א פלעק־טיפוס און עס איז נישט געווען קיין געלט צו רופן א דאָקטאר. דער פויער האָט זיך דעמלט געווענדעט צום פעטערס פרוי, אז זי זאָל אים אויסבאָרגן 50 זלאָטעס אויף א דאָקטאָר. די פרוי האָט אים אָפגעוואָגט, פאר די „חוצפה" צו בעטן ביי איר געלט. איז זי, מיטן מאן און קינדער אוועק פון פויערס הויז. זיי זענען געקומען אין וואלד אריין.

זיי האבן אין וואלד נישט געקאָנט זיין; סאיז געווען זייער קאלט און ביי זיי זענען געווען צוויי קליינע קינדער. זענען זיי אוועק פון וואלד און האבן אומבאמערקט אויפגעריסן עטלעכע ברעטער פון אונדזער פארחתמט הויז, דאָרט אריין און פאָרזיכטיק צוריק פארשטעלט די עפענונג מיט ברעטער.

איינמאָל איז מיין מאמע פאָרזיכטיק ארויס פון הויז און זיך געלאָזט איבערן דאָרף צונויפצוקלייבן ביי באקאנטע קריסטן עפעס עסן. דאָס איז געווען תחילת אוונט. עס איז שוין געווען פארטאָג און די פרוי איז נאָך אלץ נישט צוריקגעקומען. די קינדער האָבן אָנגעהויבן וויינען: „וווּ איז די מאמע?". דער פעטער האָט זיי בארואיקט, אז מיט דער מאמען איז גאָרנישט קיין שלעכטס געשען און אז זי וועט באלד קומען.

מיטן טאָג צוגלייך איז די פרוי געקומען, טראָגנדיק אין די הענט דאָס ביסל עסנווארג וואָס זי האָט צונויפגעזאמלט אין דאָרף.

זי האָט געזומען אריינקריכן דורכן פענצטער, זייענדיק מער ווי זיכער אז קיינער באמערקט נישט. צום אומגליק אָבער האָט באמערקט דער פויער יאָן לעך. ער האָט באלד אויפגעהויבן אן אלארם און דאָס גאנצע דאָרף, בראש מיטן סאָלטיס, זענען זיך צונויפגעלאָפן. די פויערים האָבן אויפגעבראָכן די טירן און זיך אלע פאר אמאל אריינגעשאָטן אין שטוב. עס האָבן געזומען פליען פון אלע זייטן קלעפ אויף די קעפ פון דער יידישער פאמיליע. די קליינע קינדער האָבן מיט הארצרייסנדיקע יעלות געבעטן זיך ביים סאָלטיס ער זאָל רחמנות האָבן און נישט פירן אויף דער געסטאפאָ. ווייל דאָרט וועט מען זיי דערשיסן. אָבער אומזיסט זענען געווען אלע געבעטן, דער בוליגאנישער סאָלטיס מיט נאָך פויערים צוהילף האָבן די גאנצע מכּפּה אוועקגעפירט קיין קרעשעוו אויף דער געסטאפאָ.

מען האָט די גאנצע משפחה אריסגעפירט אין נאָענטן וואלד און אלעמען

בילגאַרייער יידן אין פארטיזאנישע מחנות

דאָרט דערשאָסן. די אַרטיקע כוליגאנישע פויערים האָט די געסטאפּאָ געגעבן די כאטיספאקציע: מען האָט זיי דערלויבט אויסצופירן דעם טויט־אורטייל איבער דער יידישער פרוי, איר מאן און זייערע צוויי קליינע קינדער.

פאר זייער „טרחה" האָבן די קריסטן באקומען צו אָנדערהאלבן פונט צוקער יעדער. מיט גרויס חשק האָבן זיי זיך וויטער געגומען אויסשפיאָנירן יידן אין יענער געגנט.

איך מיט מיינע צוויי ברידער זענען נאָך אלץ געווען אין וואלד. די קעלט און דער הונגער האָט אונדז שטארק דערקוטשעט. נאָר דאָך, האָבן מיר באשלאָסן פון וואלד נישט ארויסצוגיין.

איינמאָל באנאכט, זיצנדיק אין וואלד ביי א קליין פייערל וועלכן מיר האָבן צעלייגט כדי זיך אָנצוווארמען, איז צו אונדז צוגעקומען מיין מאמע און מיין שוועסטער. זיי האָבן אונדז געבעטן, אז מיר זאָלן שאפן עפעס עסן פאר אונדזער פאָטער, וועלכער געפינט זיך אין קרעשעוו. וועג מיר האָבן שוין געהאט אָנגעזאמלט א ביסל עסן און געווען גרייט עס איבערצופירן צום פאָטער, האָבן מיר זיך דערוווסט, אז אין קרעשיוו איז פאָרגעקומען א ענערגאל־אקציע. די אקציע האָט געדויערט עטלעכע טעג און עס זענען אין איר אומגעקומען עטלעכע טויזנט קרעשיווער יידן. אין דערדאָזיקער אקציע זענען אויך אומגעקומען מיין פאָטער און מיינע צוויי שוועסטער, וועלכע האָבן זיך בשעת דער אקציע געפינען אין קרעשעוו.

אין יענער צייט זענען אזעלכע אקציעס פאָרגעקומען אין כמעט אלע שטעטלעך פון לובלינער ווּאיעוואדשאפט, אין וועלכער עס זענען אומגעקומען צענטליקער טויזנטער יידן.

... אונדזער צווייטער קוזין מרדכי—דערציילט שלייכער—מיט זיין פאמיליע האָבן זיך אויסבאהאלטן אין וואלד נעבן טשאָסמע, נישט וויים פון בילגאָריי.

די קריסטן וועלכע האָבן געווינט אין דאָזיקן דאָרף, האָבן זיך דערוווסט, אז אין נאָענטן וואלד באהאלטן זיך אויס יידן. האָבן זיך דאן אָרגאניזירט 30 רוצחים

ב י ל ג ָא ר י י

פון ארומגעגנט. באוואָנטע מיט ווידלעס און דרענגער און אייגעאָרדנט אַן אַבלאווע אויף די יידן אין וואלד.

דערזעענדיק די מחנה פויערים מיט דרענגער אין די הענט, האָט מיין קוזין מרדכי באלד פארשטאנען זייער כוונה. ער האָט, א כאָפ געטאָן אין זיינע געוונטע הענט א פלאָקן פון צוויי מעטער די לענג, און אַנגעהויבן מיט אים אין א האלב קויל שלאָגן איבער די קעפ פון די פויערים. זיי האָבן זיך אין גרויס פחד צוריקגעצויגן דערזעענדיק ווי אייניקע אַנפאלער ליגן שוין אויף דער ערד פון דעם יידנס קלעפ. דערדאָזיקער קאמף האָט געדויערט ביי א 15 מינוט. דער ייד איז מיד געוואָרן און א פארחלשטער איז ער געפאלן אויף דער ערד. ארויסלאָזנדיק פון דער האנט דעם פלאָקן מיט וועלכן ער האָט זיך באשיצט. דעמלט האָבן די אנפאלער אים ארומגערילט. זיין מוטער און שוועסטער געבונדן; זיי שוידערלעך צעשלאָגן און אויף א פור אַפגעפירט אויף דער געסטאפּ קיין בילגאָריי.

דער וואָגן איז שטיין געבליבן ביי דער געסטאפּ־געבוידע. דער היטער איז אריין אין דער געסטאפּ מעלדן וועגן דער „מציאה" וואָס ער האָט געפינען אין וואלד, און אויפמאָנען דעם פארדינסט פאר דעם; אנדערהאלבן פונט צוקער פאר א קאָפּ /אזוי איז געווען דער פרייז פאר א יידן/.

אין דעם מאָמענט איז דורכגעפאָרן אן אויטאָ. די פערד האָבן זיך שטארק צעבריקעט און אַפגעשלעפט די פיר א שטיקל וועגס פון דער געסטאפּ־געבדייע. ביי דער פור איז געבליבן נאָר דער פורמאן.

זעענדיק א גינסטיקע געלעגנהייט צו אנטלויפן האָט די מוטער געבעטן דעם זון ער זאָל דאָס אויסנוצן און אנטלויפן; ער איז נאָך יונג און וועט נאָך אפשר קאָנען איבערלעבן די דייטשן. דער זון האָט אָבער נישט געוואָלט איבערלאָזן די מוטער און דער שוועסטער. די מוטער האָט אָבער אים אָן וועדטער אראָפגעשטויסן מיט די פיס פון וואָגן. אין דעם מאָמענט זענען פון דער געסטאפּ ארויס אייניקע ס.ס.־לייט מיטן שומר. דער ייד האָט זיך געגעבן א שטעל אויף, און מיט געבונדענע הענט זיך געלאָזט לויפן צום נאָנטן וואלד.

ער איז געלאָפן ווי א פייל פון בויגן. אריבער די בריק ביי פושטשע סאָלסקע און אריין אין וואלד. ביי א פניאק האָט ער זיך אַפגעבונדן די הענט און אנטלאָפן צו זיין ברודער אין דאָרף גאלק. ווו יענער האָט זיך פריער אויסבאהאלטן.

אין א פאָר וואָכן ארום איז מיין קוזין געכאפט געוואָרן דורך די א.ק.־אוועס

בילגאַריִער יידן אין פארטיזאנישע מחנות

/פוילישע באנדעס/ און איז דערשאָסן געוואָרן.

די דערמאָנטע אקאַוצעס האָבן זיך רעקרוטירט פון די געוועזענע פוילישע פאשיסטישע אָרגאניזאציעס פון פאר דער מלחמה, כאָטש זיי זענען געווען לפנים ותָמן אין אונטערערד, האָבן זיי פאקטיש מיטגעארבעט מיטן דייטשן אָקופאנט און האָבן געהאָלפן מאָרדן די יידישע באפעלקרונג.

זייער א סך יידישע לעבנס האָבן דידאָזיקע פוילישע א.ק. אויף זייער פארברעכערישן געוויסן. א ייד, וועלכן עס איז געלונגען זיך ארויסצורייסן פון די בלוטיקע נעגל פון דער געסטאפּאָ און איז געלאָפן אין וואלד אריין, איז קומענדיך דאָרט דערמאָרדעט געוואָרן דורך די א.ק. ערשט שפעטער וועָן עס האָט זיך געגרינדעט א.ל. /„ארמיא ליודאָווא"־פאָלקס־ארמיי"/ וועלכע איז באשטאנען פון די דעמאָקראטישע עלעמענטן פון פוילישן פאָלק, האָט זיך דער גראטוועטער ייד אין וואלד געפילט זיכערער.

די א.ל. האָט צוגענומען אין זייערע פארטיזאנישע אָפּטיילונגען די גראטוועטע יידן, וועלכע האָבן צוזאמען מיט זייערע קאמפּס־חברים פון א.ל. געקעמפט קעגן געמיינזאמען שונא־דעם דייטשן אָקופאנט.

מיר זענען וויטער געבליבן אין וואלד. מיר האָבן זיך אויסגעגראָבן א באהעלטניש, כאלייגט מיט צווייגן און מאָך, אזוי, אז מען האָט אונדז נישט געקאָנט באמערקן. באטאָג פלעגן פאסטעכער גיין פאשטן שאָף, זיי פלעגן גיין איבער אונדזערע קעפ און קיינעם איז נישט איינגעפאלן, אז אין דער ערד, אונטערע זייערע פיס, באהאלטן זיך אויס מענטשן.

אין איינער א וויינטער־נאכט זענען מיר געזעסן ביי א צעלייגט פייערל און געקאָכט עפעס עסן. האָבן אונדז דאָרט געטראָפן יאגד־גייער און אונדז באפוילן, מיר זאָלן זיך פון דאנען וואָס שנעלער אָפּטראָגן. מיר זענען פון דאָרט טאקע באלד אוועק טיף אין וואלד אריין, פון דער צווייטער זייט פון דאָרף באָזשערנא. דאָרט זענען מיר פארבליבן ביז יאנואר 1943.

די גוטע פויערים פון דערפער ארום וואלד האָבן אונדז געהאָלפן מיט עסן. דער פוילישער פויער פאָץ איז געווען זייער גוט צו אונדז. ער האָט אונדז

ב י ל ג א ר י י

געהאלפן מיט וואס ער האט נאר געקאנט. וועז מיר פלעגן זיך נאר באווייזן אויף זיין הויף, פלעגט ער אונדז באלד אריינפירן אין זיין סטאדאלע און דארט אריינברענגען עסן פאר אונדז אלעמען. ער פלעגט אונדז אפילו געבן בראנפן און פאפיראסן און נישט פאדערן פאר דעם ביי אונדז קיין געלט. אויך דער גוטער פויער מאלעק מאטשיי פון דארף פענק האט אונדז געהאלפן מיט וואס ער האט נאר געקאנט. דער ערשטער פויער האט זיך פשוט מקריב געווען, כדי מיט עפעס וואס צו העלפן א יידן. נישט איינמאל האט ער דערביי געשטעלט זיין אייגן לעבן און דאס לעבן פון זיין משפחה אין סכנה.

איינמאל — דערציילט וויטער שלייכער — האב איך זיך מיט מיין ברודער ארויסגעלאזט פון וואלד זוכן עסן.

אין וואלד, אין דער באהעלטעניש זענען געבליבן: אונדזער יונגסטער ברודער, מיין שוועסטער און מיין מאמע. מיין ברודער האט זיך געלאזט אין דער ריכטונג צום דארף גלאשטשע און איך האב זיך געלאזט אין שכנותדיקן דארף, ווו איך פלעג זיך שטענדיק טרעפן מיטן גוטן פויער פאץ. איך בין בשלום אנגעקומען אין דארף, געטראפן דעם פויער, וועלכער האט מיך מכבד געווען מיט אגוטע וויעטשערע. מיר זענען געשטאנען מיטן פויער און געשמועסט. פלוצלונג האבן מיר דערהערט 3 מאל אויסשיסן. וועז מיר האבן זיך ארום־געקוקט, האבן מיר דערזעען, זוי דער וואלד, ווו עס איז געווען אונדזער באהעלטניש, ווערט שטארק באלויכטן פון פראשעקטארן. עס האט מיך אנגענומען א פחד. איך האב גלייך פארשטאנען, אז מיט מיינע אייגענע אין וואלד נעשעט אן אומגליק.

אין א ווייל ארום איז אויפן וועג אנגעגאנגען א פויער, וועלכער איז געגאנגען צופוס קיין בילגאריי, און האט דערציילט, אז די אקאווצעס האבן אין וואלד געפינען יידן או האבן זיי דערשאסן און אוועק.

דא האב איך פארשטאנען, אז די דערמארדעטע יידן, דאס איז מיין משפחה, ווייל קיין אנדערע האבן זיך אין דעמדאזיקן וואלד נישט באהאלטן.

איך האב זיך גלייך געלאזט לויפן אין דער ריכטונג. פוטוואנען עס זענען צו מיין אויער דערגאנגען די שאסן. וועז איך בין צוגעקומען צו דער באהעלטעניש האב איך דערזען א שוידערלעך בילד: כיי א בוים האט זיך געוואלגערט דער טויטער קערפער פון מיין ברודער, נעבן אים זענען געלעגן טויט מיין יונגערע שוועסטער מיט מיין מוטער. זיי בידע זענען געלעגן שטארק ארוגמענומען אייגע

בילגאריער יודן אין פארטוגאנישע מחנות

די אנדערע. ווייזט אויס אז אזוי זענען זיי, זיך זעגנדיק, געשטאַרבן.

איך וויל נישט איבערגעבן מיין צער און פארצווייפלונג אין יענעם מאָמענט. ווייל יעדע מענטשלעכע שפראך איז אָרעם לגבי דעם וואס א'ך האָב אין יענעם מאָמענט געפילט.

איך האָב זיך געלאָזט זוכן מיין ברודער, וועלכער איז מיט מיר ארויס איבער די דערפער זוכן עסן. איך האָב ארומגעבלאָנדזשעט אין דאָרף ביז פארטאָג און האָב מיין ברודער נישט געפינען.

מיד און צעבראָכן פון איבערגעלעבטן האָב א'ך אויפגעהערט זוכן מיין ברודער. איך בין אוועק אין וואלד, צעלייגט א פייערל כדי מיך אביסל צו דערוואַרעמען. און אזוי געזעסן ביז 3 בייטאָג.

פלוצלונג הער איך, ווי נישט וויים פון מיר ברעכן זיך טרוקענע צווייגן. איך האָב אָנגעהויבן פאַרזיכטיק זיך ארומצוקוקן. אין א ווייל ארום האָב איך פאר זיך דערזען מיין ברודער, וועלכן איך האָב א גאנצע נאכט געזוכט און נישט געקאָנט געפינען, ווי עס האָט זיך ארויסגעוויזן, איז ער פונקט ווי איך געזעסן און געווארמעמט זיך כיי א פייערל. ארום 20 מעטער וויטער פון מיר. מיר האָבן אייגער פון אנדערן נישט געווסט.

איצט האָט מ'ר מיין ברודער דערציילט דעם פארלויף ווי עס איז אום־גענומען אונדזער משפחה אין וואלד דורך די אקאָווצעס. מיין ברודער איז געשטאנען אונטער א בוים און האָט עס אלץ צוגעזען. ער האָט פון אונטערן בוים דערקאָנט די מערדער — דאָס זענען געווען:

פאַנדיס — א באאמטער פון דער גמינע, דער גאיאָווער /וואלד־פארוואלטער/ אסטראָווסקי יוזף און דער שוסטער קאלעניסט יוזף. און נאָך עטלעכע פאַליאקן, אלע מיטגלידער פון דער א.ק.

מיר האָבן זיך דערמאָנט, אז דער דערמאָנטער אָסטראָווסקי יוזף, אייגער פון די אנטיילנעמער אין מאָרד איבער אונדזער משפחה, איז צוריק מיט א פאר טעג געקומען צו אונדז אין וואלד און געזאגט, אז מיר מעגן דאָ בלייבן, און אז די דייטשן וועלן א הערצו נישט קומען. ער האָט זיך ארומגעדרייט ארום אונדזער בונקער און אים גוט באטראכט פון אלע זייטן. מ'ר האָבן דאן נישט

ב י ל ג א ר י י

פארשטאנען, אז דאָס שפיאָנירט ער אונדז אויס, כדי צו קאָנען ארויפפירן אויף אונדזערע שפורן זיין באגדע.

פון אונדזער פאמיליע, וועלכע האָט מיט עטלעכע חדשים צוריק געצויגט 9 פערזאָן זענען מיר געבליבן — איך און מיין ברודער.

צו יענער צייט זענען שוין געווען אין בילגאָרייער געגנט גוט־ארגאניזירטע פארטיזאנישע אָטריאדן פון פאָליאקן, יידן און רוסן. איך האָב געוואָלט מאכן באמיונגען צו אָרגאניזירן אן אָטריאד. די געגנט איז מיר געווען גוט באקאנט. איך האָב געקאָנט אלע דערפער ארום בילגאָריי און אויך די מענטשן. לסוף איז מיר געלונגען צו אָרגאניזירן אן אָטריאד פון 20 און דערנאָך פון 25 מאן.

די ערשטע ביקס וואָס מיר האָבן באקומען אין אונדזער גרופע, האָט געשטאמט פון די יענער /אָכאָטניקעס/. שפעטער מיט א צייט האָבן באקאנטע פאָליאקן, וועלכע זענען געווען מיט אונדזער אָטריאד אין גוטע באציונגען, צוגעשטעלט פאר אונדז א ראָוואָלווער; א דייטשן פאראבעל.

מיין ברודער, וועלכער איז געווארן זייער קראנק און שוואך, און האָט דעריבער נישט געקאָנט זיין אין אָטריאד, האָב איך אים אריינגעגעבן צו באקאנטע פאָליאקן, וועלכע האָבן געהאָלפן יידן. זיי האָבן אים זארגפעלטיק אויסבאהאלטן.

באלד נאָכן אָרגאניזירן אונדזער אָטריאד האָבן מיר דורכגעפירט אן איבערפאל אויף א דייטשן פאָסט־וואָגן, וועלכער איז געפאָרן צווישן יונעוו און בילגאָריי, אונטער א קאָנוואָי פון עטלעכע באוואָפנטע דייטשן. מיר האָבן זיך צעלייגט צווישן די בוימער, און ווען דער קאָנוואָי איז דורך, האָבן מיר אוף אים געעפנט א שיסעריי. מיר האָבן דאן אויסקגעלייגט דריי דייטשן און צוגענומען די נאנצע קאסע, וועלכע איז באשטאנען פון 200.000 זלאָטעס. צו אונדז אין די הענט איז אויך אריינגעפאלן עטלעכע ביקסן מיט אמוניציע און צווי גראנאטן.

פאר דעם געלט האבן מיר אינגעקויפט געווער, וועלכן עס האָבן אונדז צוגעשטעלט באקאנטע פאָליאקן. יעדער פון אונדזער גרופע האָט שוין פארמאָגט א ביקס און אמוניציע.

פון דעמלט אן האָבן מיר אָנגעהויבן רעגולער אָנפאלן אויף דייטשע פלאצווקעס.

בילגאריער יידן אין פארטיזאנישע מחנות

די דייטשע יוצחים האבן דערפילט דעם צארן פון אונדזער נקמה־נעמענדיקער האנט.

מיר האבן פיל געהאט אויסצושטיין פון די אקאוצעס. די פוילישע פאשיסטן, וועלכע האבן נאך פון פאר דער מלחמה געהרופן צו מארדן יידן, האבן זיך איצט, אין דער טאמער שרעקלעכסטער צייט פאר יידן, געטמען אין לעבן דרוכפירן זייערע טעאריעס. דאס איז, פארשטייט זיך, געווען אויף דער האנט די דייטשע רוצחים — דערביבער זענען געווען די אקאוצעס ביי די דייטשן טאלער'רט, און אפילו פריוויליגירט.

די אקאוצעס האבן זיך דערוווסט, אז איך בין דער קאמאנדיר פון דעם נייעם פארטיזאנישן אטראיאד. זיי האבן מיך געזומען זוכן. זיי האבן זיך געזומען נאכפרעגן אויף מיר ביי פאליאקן, מיט וועלכע איך בין געקומען אין קאנטאקט, ביים קויפן געווער און פראדוקטן. זיי האבן די פויערים צוגעזאגט פאר מיין קאפ שאקאלאד, צוקער און געלט, אבי מען זאל זיי אנווייזן ווו עס געפינט זיך „מארדקא שלייכער", דער אנפירער פון פארטיזאנישן אטראיאד.

זיי האבן זיך דערוווסט, אז איך קום אפט אין דעם דארף גאזדע צום פויער שאדע יוזעף. באנאכט האבן זיי ארומגערינגלט דעם פויערס הויז, מיינענדיק, אז איך געפין זיך אינווייניק. איך בין דעמלט געהאט נאר וואס ארויס פון שטוב. די אפיצירן פון דער א.ק. זענען אריין אין שטוב און געפאדערט פון קריסט, ער זאל זיי זאגן ווו עס געפונט זיך דער ייד מארדקא. דער קריסט האט געענטפערט, אז ער הערט דאס ערשטע מאל, אז אין דעם געגנט זאלן זיך געפינען פארטיזאנער און נאך דערצו יידן.

זעענדיק אז זיי וועלן פון דעם קריסט גארנישט ארויס־באקומען, האבן די כוליגאנעס אים אזוי שטארק צעשלאגן, אז דער קריסט איז א לאנגע צייט געלעגן קראנק. דאקטוירים האבן דערנאך פעסטגעשטעלט, אז די באנדיטן האבן אפגעהאקט די לונגען.

... אין דער וועלכער צייט האט אין אונדזער געגנט געקעמפט דער פארטיזאנישער אטריאד, פון רוסן פאליאקן און יידן, אונטער דער אנפירונג פון העלדישן סאוויעטישן פולקאוניק קאוופאק. אין דעמדאזיקן אטריאד זענען פיל יידן געווארן אויסגעצייכנט פאר זייער העלדישקייט אין קאמף מיטן דייטשן אקופאנט.

דערמוטיקנדיק האט געווירקט אויף אונדז די ידיעה וועגן העלדישן אויפשטאנד

ב י ל ג א ר י י

אין וואַרשעווער געטאָ און די דייטשע מפלה ביי סטאַלינגראד. מיר האָבן געזען אין דעם א גרויסן צוזאַמענהאנג און פון דעם געדרונגען, או דער סוף פון דער דייטשער רויבער־ממשלה דערנענטערט זיך מיט שנעלע טריט.

מיר האָבן נאָך מער פארשטארקט אונדזער טעטיקייט ווען דער פראָנט האָט זיך א רוק געטאָן נענטער צו אונדז, זענען אלץ מער געוואקסן די ריייען פון די פארטיזאנישע אָפטיילונגען אן אלץ מער האָט זיך פארשטארקט זייער אקטיוויטעט.

ס׳האָבן זיך געמערט די אָטריאדן פון ארמיא לודאָווא — א.ל. און „באטאליאָני כלאָפסקיע" /פויערים־באטאליאָנען/. אין דידאָויקע בריגאדעס זענען געווען זייער א גרויסע צאָל יידן, וועלכע האָבן העלדיש געשלאָגן ד׳ דייטשן און נקמה גענומען פארן פארגאָסענעם יידיש בלוט.

ס׳איז אויך געווען א אָפטיילונג אויפ דעם נאָמען פון דער פוילישער שרייבערין, שעפערין פון דער ערשטער קאָשטשושקא־דיוויזיע אין ראטנפארבאנד — וואנדא וואשילעווסקא.

אין יענער צייט האָבן מיר אויסגעפירט עטלעכע טויט־אורטיילן — דערציילט וויטער שלייכער — איוף פאַלאקן, וועלכע האָבן געמאַרדעט יידן: אויפן פראָקוראטאָר פאָנדים און אויף נאָך עטלעכע גראנאטאָוועס פאָליציאנטן, וועלכע האָבן געהאט אויף זייער געווישן פיל יידישע לעבנס.

מיר האָבן אָבער אויך געליטן גרויסע פארלוסטן פון די א.ק.־באנדעס. זיי פלעגן אונדז כסדר אטאקירן. זייערע באנדעס האָבן געציילט צו 500 מאן אין מערער. זיי זענען געווען זייער גוט באוואָפנט, מיט מאשין־געווער, אין דער צייט, ווען מיר האָבן פארמאָגט בלויז ביקסן, און דאָס אויך אין א נישט ענוגנדיקער צאָל. אונדזער אָטריאד האָט געציילט בלויז עטלעכע און צוואנציק מאן.

אין איינער א שלאכט מיט די דערמאָנטע באנדעס איז אונדזער אָטריאד צעקלאפט געוואָרן אין זיין גרונט־טייל. פון אונדז איז געבליבן בלויז 9 מאן.

אין יאָר 1943 זענען פארטיזאנער־מחנות געווען אין סאמע בלי פון זייער ארגאניזאציע. ס׳איז שוין געווען נאָך סטאַלינגראד, וואָס דאָס האָט צוגעגעבן פול מוט צו קעמפן קעגן דייטשן אָקופאנט.

אין יענער צייט האָבן די דייטשן זיך געטמען דורכפירן מאסן־אבלאוועס אויף די וועלדער, אין וועלכע עס זענען געווען פול מיט פארטיזאנישע מחנות.

בילבאָרדיער ווידן אין פארטיזאנישע מחנות

אין קאמף מיט די פארטיזאנער האָבן די דייטשן אריינגעפירט אלע מינים געווער, וואָס עס האָט פארמאָגט די מעכטיקע דייטשע קריגס־מאשין: ארט'לעריע, שווערע און לייכטע, טאנקען און אפילו אעראָפלאנען. עס האָט געמאכט אן אינדרוק, ווי די דייטשן וואלטן געגאנגען באקעמפן, נישט קיין שלעכט־באוואָפנטע אויס־געהונגערטע פארטיזאנער, אין א פיל קלענערע צאָל ווי די אָנגרייפנדיקע דייטשן — נאָר א רעגולערע באוואָפנטע ארמיי.

...מיר, די ניין מאן, געבליבענע פון אונדזער אטריאד, האָבן זיך אין וואלד אויף א ניי אָרט אינגעאָרדנט א זעמליאנקע /אן ערד־שטיבל/ און געווארט אויף א פאסיקע געלעגנהייט.

די דייטשן האָבן דעמלט דורכגעפירט מאסן־אָבלאוועס ארום בילגאָריי, די פויערים פון דידאָזיקע ערטער פארשיקט קיין אָשוויענטשים אלס שטראָף פאר העלפן די פארטיזאנער. ווען די אבלאוועס האָבן זיך געענדיקט — דערציילט שלייכער — האָבן מיר זיך ווידער געזומען צום קאמף מיטן אָקופאנט. מיר האָבן אויפגעריסן דייטשע סקלאדעס, ווען זענען געווען גוטע דורך דער גראנאטאווער פאָליציי.

עס זענען צו אונדז דערגאנגען פארשידענע ידיעות ווען אומקום פון די יידן אין פולן. די ארומיקע פויערים האָבן אונדז איבערגעגעבן ווען טויט לאגער אין אָשוויענטשים און מיידאנעק און אנד. מיר האָבן אין דידאָזיקע ידיעות געגלויבט, כאָטש עס האָט זיך אונדז אויסגעווייזן, ווי איבערטריבן, ליידער, צו אונדזער וויטיק, איז עס געווען א שרעקלעכער אמת...

...ביים פויער שעץ ווו איך פלעג קומען הערן ראדיאָ־ידיעות /דער פויער האָט געהאט א ראדיאָ אין סטאָדאָלע/ האָב איך זיך דערוווסט, או די אקאָוצעס זענען אויף די שפורן פון מיין ברודער, ווען דער האָט זיך אויסבאהאלטן, ווי דערמאָנט, ביים פויער מאליק פיראָג. דער פויער שעץ האָט מיר דערציילט, אז די אקאָוצעס, סאָקאָל אנדזשיי און קלאָס לודוויק און זיין ברודער אדאם קענען אלע טאָג אריינפאלן און דערמאָרדן מיין ברודער. איך האָב זיך גלייך געלאָזט גיין צו מיין ברודער, אים איבערגעגעבן ווען זיין לאגע און אים פאר־

ב י ל ג א ר י י

געלייגט, ער זאָל תיכף מיטניין מיט מיר אין וואלד אריין.

דער ברודער האָט אַבער נישט געוואָלט אפילו הערן דערפון. איך האָב שוין מער קיין כוח נישט — האָט ער געענפערט — זאָל שוין זיין וואָס עס וועט זיין איך ריר זיך נישט פון אָרט!

נישט קאָנענדיק פויעלן ביי מיין ברודער—דערציילט וויטער דער עדות—ער זאָל ענדערן זיין באשלוס. האָב איך זיך מיט אים מיט הארצווייטיק געזעגנט און אוועק אין וואלד.

אויף צומאָרגנס — האָבן מיר דערציילט באקאנטע פויערים — וענען אריינגעפאלן אקאָווצעס צום פויער מאלעק אין שטוב. געטראָפן דאָרט מיין ברודער און אים אויף אן אכזריותדיקן אופן דערמאָרדעט. פארן אויסבאהאלטן ביי זיך א יידן. האָבן די כוליגאנעס דעמאָלירט און צעראבירט דעם פוירעם שטוב און דעם באלעבאָס מאליק שוידערלעך צעשלאָגן.

די פארטיזאנער־גרופן, בראש וועלכע עס זענען געשטאנען סאָוויעטישע אָפיצירן, פלעגן מאכן אָפטע איבערפאלן אויף דייטשע פאָסטנס אין בילגאָריי.

אין איינעס אזא דרייסטן איבערפאל האָט אָנטיילגענומען אויך דער בילגאָרייער ייד אברהמעלע וואקסליכט. וועלכער האָט אייגנהענטיק אונטערגעצונדן די דייטשע סקלאדעס פון ברעטער אויף די ראפעס.

וען דאָס פייער איז אויסגעבראָכן, האָבן די דייטשן געמאכט אן אלארם און דאָס מיליטער און גראנאטאָוועט פאָליציי זענען געשטעלט געוואָרן אויף די פיס. די פארטיזאנער האָבן געעפנט אויף זיי א פייער און אוועקגעלייגט דאָן זייער א סך דייטשן און גראנאטאָוועט פאָליציאנטן. די דייטשן האָבן זיך אין פאניק צוריקגעצויגן. די פארטיזאנער, נאָכן אויספירן זייער אויפגאבע האָבן צונויפ־געזאמען דאָס געווער פון די צעמיימיתטע דייטשן און אָנטאָן און זיך צוריקגעצויגן אין וואלד אריין.

אונדזער קליינע גרופע—דערציילט דער פארטיזאנער שלייכער—איז דעמלט צוגעטיילט געוואָרן צו א גרעסערע גרופע פארטיזאנער, מיט מיר אלס קאָמאנדיר. איך האָב פון פארטיזאנישן הויפט־שטאָב באקומען באפעלן פאר מיין גרופע. ביי

בילגאָרייער יידן אין פארטיזאנישע מחנות

מיר אין אָטריאד זענען געווען פיל יידן. אן אויסגעצייכנטער אומדערשראָקענער קעמפער איז געווען א יד פון קרושניק מיטן נאָמען „העניעק". ער איז געווען א גוטער פוליעמיאָטטשיק. ער האָט אָנטיילגענומען אין אלע אונדזערע אקציעס און שטענדיק ארויס גאנץ, ווי א זינער. דער הויפט־שטאָב האָט אים פיל מאָל אויסגעצייכנט פאר זיין העלדישקייט.

די דייטשן זענען געווען געצוווונגען, צוליב די כסדרדיקע אָנגריפן פון די פארטיזאנער, אראָפנעמען פון רוסישן פראָנט פיר טויזנט סאָלדאטן און זיי ווארפן אין קאמף קעגן אונדזערע מחנות. די דייטשן האָבן ארומגערינגלט דעם וואלד פון אלע זייטן און זיך געזומען גרייטן אויף אן אָנגריף.

די שטורם־בריגאדעס פון דייטשן מיליטער האָבן ארומגערינגלט די וועלדער נעבן קרושניק, בילגאָריי, יונעוו, מאָמאָטע און פיל אנדערע ערטער. עס האָט געדראָט די געפאר ארומגערינגלט צו ווערן און אריינפאלן צו די דייטשן אין די הענט.

דער קאפיטאן קאָניצקי, האָט צונויפגענומען זיין אָפטיילונג וועלכע האָט געציילט פיר הונדערט מאן און האָט געהאלטן פאר זיי א פייערדיקע רעדע. ער האָט פאָרגעשטעלט פארן אָטריאד די געפאר וואָס דראָט און פאָרגעשלאָגן זיין פלאן פון קאמף. אין זיין רעדע האָט דער קאפיטאן קאָניצקי דערמאָנט די העלדישקייט פון דער רויטער ארמיי און די דייטשע מפלה ביי סטאלינגרד. ער האָט אויך דערציילט וועגן צווייטן פראָנט, וואָס די העלדישע אמעריקאנער און ענגלענדער האלטן ביי עפענען און אויסגעפירט, אז דער טאָג פון דער פולשטענדיקער דייטשער מפלה איז שוין נישט ווייט. און אז דווקא איצט דארפן די פארטיזאנער פארטאָפלען זייער אָנשטרענג אין קאמף מיטן אָקופאנט.

דער 13־יוני איז אונדזער אָטריאד געווארן ארומגערינגלט אין ראיאן פון פאָנאר לובעלסקי־בילגאָריי. באלד אויף צומאָרגנס דעם 14־טן האָבן די דייטשן אָנגעהויבן שטורמען אונדזערע פאָזיציעס, וועלכע מיר האָבן פארנומען נאָך אינדערפרי אויף דעם בארג־באָרישטשאווא־גורא אין די ליפסקער וועלדער נעבן יונעוו.

דער שטורם אויף אונדזערע פארנומענע פאָזיציעס איז געגאנגען פון אלע מינים געווער: שווערע ארטילעריע אינשליסליך. מיר — דערצלייט שלייכער — האָט מען איבערגעגעבן אן אָפטיילונג פון 30 מאן אין דעם 20 יידן. פון די יידן

ב י ל ג א ר י י

וועלכע איך געדענק זייערע נעמען זענען געווען: יאנקל אפטייקער מיט זיין שוועסטער רעגינע, /פון יונעווי/ יוסף און נאך עטלעכע יידן פון זאמאשטש. עטלעכע יידן זענען געווען פון בודאפעשט: אפענהייר און א יד קסאלמאן פון קארפאט־רוסלאנד.

מיר האבן פארנומען אונדזערע פאזיציעס אויפן רעכטן פליגל פון וואלד די דייטשן האבן פון אראפלאנען אראפגעווארפן ראקעטעס אויפן וואלד. איז דער וואלד געווארן איין גרויסער פלאם. וועז דער וואלד האט געמוטן ברענען האבן אונדז די דייטשן געמוטן אטאקירן מיט טאנקן און א גרויסע צאל פיעכאטע. מיר האבן צוגעלאזט צו זיך די דייטשן וואס נאנטער, און וועז זיי זענען שוין געווען פון אונדז, נאנט אן ערך פון 10 מעטער, האבן מיר אויף זיי געעפנט א פייער. דער האגל פון אונדזערע קוילן־ווארפער און סנאריאדן האט די דייטשן געצוווונגען צוריקצוציען זיך, איבערלאזנדיק אין וואלד א גרויסע צאל טויטע און געווער

דער קאמף איז אויף א שעה צייט איבערגעריסן געווארן. נאך דעם ווו די דייטשן זענען אביסל געקומען צו זיך האבן זיי באגייט זייער אנגריף אריבערווארפנדיק נאך מער זעלנער צום קאמף מיט אונדזער אטריאד.

אונדזער אפטיילונג האט אין גאנג פון קאמף באקומען באפעלן די פון קאפיטאן קאניצקי.

פלוצלונג איז פון אונדזער זייט שטיל געווארן. איך האב געווארפן א בליק אויף הינטן און באמערקט, אז קיינער פון אונדזערע פארטיזאנער איז שוין נישטא. ס־האט זיך אריסגעוויזן, אז נאך א לאנגן עקשנותדיקן קאמף האבן אלע אפטיילונגען זיך צוריקגעצויגן טיף אין וואלד. איך בין געבליבן אליין מיט מיין פוליעמיאט אין דער פארמאסקירטער אקאפע.

די דייטשן, זעענדיק אז פון אונדזער זייט שיסט נאר איין פולעמואט האבן זיך געלאזט מיט א הורא געשריי אויף מיין אקאפע. איך האב זיי צו־געלאזט וואס נאנטער צו מיר, און וועז זיי זענען שוין געווען א פיר מעטער פון מיין אקאפע, האב איך געלאזט אין גאנג מיינע צוגעגרייטע גראנאטן. א שרעקלעכע מהומה איז געווארן צווישן די דייטשן. צענטליקער דייטשע פגרים האבן זיך אין קאלוזשעס בלוט געוואלגערט אויף דער ערד.

אפשלאגנדיק דעם אנגריף פון די דייטשן,—דערצילט וויטער שלייכער—בין איך ארויס פון מיין אקאפ און אונטער א פיער פון די דייטשע קוילן, זיך

בילגאריער יידן אין פארטיזאנישע מחנות

געלאזט צום גאסטיניץ מאמאטאוו.

פונדערווייטנס האב איך באמערקט א פארטיזאן, א פרוי, מיט א רוסישן אויטאמאט אין דער האנט. יענע האט מיר דערקלערט, אז זי איז א פארטיזאנער פון אן אפטיילונג אויף בודיאנניס נאמען. איך האב זיך געמאלדן צום קאמאנדיר פון דערדאזיקער אפטיילונג און יענער האט מיר איבערגעגעבן, אז מיין אטריאד האט פארנומען א נייע פאזיציע נישט ווייט פון דאנען.

איך בין צוגעטיילט געווארן אלס קאמאנדיר פון אן אפטיילונג אין אטריאד א.נ. פון בודיאנני. באנאכט האבן זיך אלע אפטיילונגען פארמירט אויפסניי. דא האב איך צוריק געטראפן אונדזער קאפיטאן קאניצקי. פון אים האב איך זיך דערוווסט, אז דער אטראד האט מיך שוין געהאלטן פאר טויט.

נאך די קאמפן האט דער קאפיטאן ארויסגעשיקט א ראזוויעדקע /אויספיר/ וועלכע האט איבערגעגעבן, אז צווי פוליעמיאטטשיקעס זענען אומגעקומען אין קאמף, און דער דריטער פולעמיאטטשיק, מרדכי שלייכער איז געבומען געווארן לעבעדיקערהייט אין געפאנגענשאפט, קעמפנדיק ביזן לעצטן קויל.

פארשטייט זיך, אז ווען דער אטריאד האט מיך איצט נעזען א לעבעדיקן און געזונטן, האט מען זיך מיט מיר זייער שטארק דערפרייט. אין אוונט ביים אפעל האב איך געהערט אויסרופן מיין נאמען, אז איך בין געווארן באלוינט מיטן אָרדער־ „אויטשיזנא" און דערהויבן געווארן צום ראנג פון „סטארשינא".

אין דערדאזיקער גרויסער שלאכט, וועלכע מיר האבן דורכגעפירט, האבן די דייטשן פארלארן בייַ טויזנט סאלדאטן און א גרויסע צאל געווער און אמוניציע.

אין א געוויסן טאג פון יאר 1944 זענען צו אונדזער אטריאד צוגעקומען צוויי ענגלענדער. דאס זענען געווען זעלנער פון אן ענגלישן דעסאנט, וועלכער איז אראפגעלאזט געווארן אויף דער פוילישער טעריטאריע. אונדזער קאמאנדיר האט זיך באלד קאנטאקטיקט מיט מאסקווע וועגן זיי. נאך דריי טעג ווארטן איז פון מאסקווע געקומען צופליען אן עראפלאן, צוגענומען די צווי ענגלענדער און זיי איבערגעפירט קיין ענגלאנד.

... אונדזער שטאב האט זיך, פון די בילגאריער קאנטן איבערגעטראגן קיין אוקרייאינע. דארט האבן מיר געהאט צו טאן מיט אוקרייאינישע, וויסגווארד־ יאישע באנדעס. מיר האבן זיי אבער גענגעבן צופילן אונדזער שטארקע האנט. פון דארט זענען מיר אוועק אויף די קארפאטן.

ב י ל ג א ר י י

אין יוני 1944 — דערציילט דער עדות שלייכער — האָב איך, בעת אן איבערפאל אויף די דייטשן אויף דער גרענעץ פון טשעכן, אריינגעקריגן אין געפאנגענשאפט א דייטשן גענעראל. איבערלאָנדיק די פגרים פון די דייטשע זעלנער אויפן פעלד, האָב איך אָפגעפירט דעם גענעראל אין אונדזער שטאב אריין. אונדזערע חברה האָבן זיך שטארק דערפרייט מיט דער מציאה, אוא חשובן נאסט האָבן מיר שוין ביי זיך לאנג נישט געהאט.

מ־האָט אים באלד פארבאנדאושירט די ווונד און געגומען אויפן פארהער דער אויספרעגער איז געווען דער בודאפעשטער ייד אָפענהיים.

דאָס גערייבט האָט אויפן גענעראל ארויסגעטראָגן א טויט־אורטייל, דורך אָפהאקן מיט א האק דעם קאָפ. אויסגעפירט דעם אורטייל האָט דער בילגאָרייער פארטיזאן מרדכי שלייכער.

אין אויגוסט 1944 האָבן זיך די פארטיזאנער פאראיניקט מיט די רעגולערע טיילן פון דער רויטער ארמיי, וועלכע איז געווען שוין נישט וויים פון דעם נעגנט.

פון דעמלט האָבן מיר פאָרגעזעצט דעם קאמף מיטן דייטשן אָקופאנט שוין נישט ווי פארטיזאנער, נאָר ווי זעלנער פון דער באפרייאונגס ארמיי.

א סך יידן פון בילגאָריי האָבן אָנטיילגענומען אין די קאמפן, וועלכע עס האָבן געפירט די פארטיזאנישע מחנות ארום בילגאָריי. דער עדות לייזער פרוכלענדער גיט איבער איניקע נעמען פון די וועלכע ער געדענקט:

1. הערש וואקס, — געפאלן אין יונעווער וועלדער אין 1943
2. מלכה הערשנהאָרן (געפינט זיך היינט אין באליוויע)
3. נתעלע הערשנהאָרן מיט זיין זון יוסף געפאלן אין דערזעלבער צייט.
4. ליפה הירשנהרן

נעבן לובאטשאָוו איז געווען טעטיק א פארטיזאנישע מחנה, וועלכע איז באשטאנען פון בלויז יידן. בראש פון אָטריאד איז געשטאנען א יד פון טארנאָגראָד.

דער בילגאָרייער יד איסער קאנדל האָט זיך אין יאָר 1943, פארן אויסברוך פון נעטא־אויפשטאנד אין ווארשע, זיך געמאלדן פרייוויליק אין זיין מיליטערישן

בולגאריה

1948 שנת ה'תש"ח. הפליטים היהודים מבולגאריה בדרכם לארץ ישראל. בתמונה: ד"ר ישראל בר-אור, ראש המחלקה לעלייה ב' של הסוכנות היהודית, מדבר אל הנוסעים.

ב י ל ג א ר י י

סייל אין מאסקווע, ווו ער איז צו יענער צייט נעווען, מען זאל אים ווי א פאראשוטיסט דעלויבן צו לאנדן אויפן שטח פון ווארשעווער געטא, כדי דאָרט אָנטיילצונעמען אין קאמף מיט די דייטשן.

זיין ביטע איז דערפילט געוואָרן און ער איז מיט א העלדישן טויט אומגעקומען אין הערואישן אויפשטאנד אין ווארשעווער געטא.

וועגן אים איז אויספירלעך באשריבן אין „חורבות דערציילן" פון כ. מארק.

אין דער פארטיזאנטקע זענען אויך געווען יצחק און משה האָכמאן. דער בילגאָרייער ייד יהושע קלאָץ איז אין יאָר 1943 מאָביליזירט געוואָרן אין דער סאָוויעטישער ארמיי. ער האָט זיך גוט אויסגעצייכנט ווי א שלאכטמאן, וועלכער האָט דורכגעמאכט דעם גאנצן קאמף־אָפשניט פון סטאלינגראד ביז בערלין.

דורכגייענדיק מיט דער ארמיי זיך היים־שטאָט בילגאָריי, האָט ער זיך פאראינטערסירט מיט די אומשטענדן, ביי וועלכע ס׳זענען אומגעקומען די מיטגלידער פון זיין משפחה. זייענדיק אין דעם נאנטן דאָרף נעבן קרעשעווי, האָט ער אָנגעטראָפן אויף גוים ביי וועלכע ער האָט אויסגעפרעגט וויאזוי די ייִדן זענען אומגעקומען.

ער האָט זיך נישט אויסגעגעבן אלס ייד (ער האָט געהאט אן ארישן אויסזען) און וועגן אומקום פון די ייִדן, האָט ער גערעדט מיט געמאכטן שאָדופרייד. א געוויסער יונגער קריסט האט צוליב דעם באקומען צו אים צוטרוי און מיט קוראזש דערציילט, וויאזוי ער אליין האָט אומגעברענגט זיין, דעם יידנס משפחה...

דער שגץ האָט אים גערן צוגעפירט צו דעם אָרט און אים אָנגעוויזן אויף א ארט, ווו סליגט באגראָבן דער ייד ראובעלע בישטשער /דאָס איז געווען זיין שוועסטער/.

דער שגץ האָט אים גערן צוגעפירט צו דעם אָרט און אים אָנגעוויזן אויף א נישט הויכן בערגל, אונטער וועלכן דער ייד ליגט באגראָבן.

אפשר ווייסטו—זאגט דער ייד—ווער עס האָט דעם „זשיד" אוועקגעלייגט? איך האָב אים אמאל געקאָנט... איך בין גרייט דעמדאָזיקן מענטש באפרידיקן מיט א שיינע מתנה...

בילגאַרייער יידן אין פאַרטיזאַנישע מחנות

דער יונגער שנײַדער האָט מיט שטאָלץ זיך פאַרגשטעלט אלס מערדער פון דעם יידן.

— א, דאָס האסטו עס געטאָן? ביסטו דאָך באמת א כוואט! נא דיר טאקע די מתנה...

א סעריע קוילן דעם מערדער אין ברוסט—אָט דאָס איז געווען די „מתנה" פון דעם יידישן שלאכטמאן און־נקמה־נעמער פארן פארגאַסענעם בלוט פון זיין שווער ראובעלע בישטשער.

פיל בילגאַרייער יידן זענען געשפרונגען פֿון די וואגאַנען, וועלכע האָבן געפירט קיין בעלזשעץ און זיך באהעפט מיט די פארטיזאנישע אַטריאדן.

בכלל זענען נישט געווען אין בילגאַרייער געגנט קיין פארטיזאנישע אַטריאדן. אין וועלכע עס זאָלן נישט זיין קיין יידן.

א גרויסער טייל פון די בילגאַרייער יידן און אומגעגנט, האָבן וויידיק נקמה גענומען פארן פארגאַסענעם בלוט פון זייערע בריידער און שוועסטער. לײדער זענען זיי כמעט אלע אין דידאַזיקע קאמפן אומגעקומען.

בילגאריי

בולגאריי אוז דער ערשטער
פאלק וואס האט אנגענומען
דאס קריסטנטום אין יאר 865.

בילגאַרייער יידן אין געטא

מיט א געפיל פון פאַרלייכטערונג און נייסטיקער אנטשפאַנונג האָבן מיר פאַרצייכנט די פאַרנעמונג פון פּארטיזאַנער־לעבן פון די יידישע נקמה־נעמער לויט דאָקומענטן, לויט די גבית־עדות פון העלדישן בילגאַרייער יידן מרדכי שלייבער.

ליידער, איז אָבער דערדאָזיקער טייל, דער קעמפנדיקער קעגן דייטשן רוצח מיט געווער אין האַנט געווען א קליינער, אין פאַרגלייך מיט דער גאנצער עדה יידן, וועלכע האָט געלעבט אין געטאָ, אויסגעשטאַנען אלע פיינען און ביזיונות און לסוף אומגעבראכט געוואָרן דורך פאַרשידענע מיתות משונות אין די טויט־פאַבריקן פון מיידאנעק, בעלזשעץ און אַשוויצנטשים.

קערן מיר זיך אום צו פאַרצייכענען, דאָס „לעבן" פון אונדזערע בילגאַרייער ברודער און שוועסטער, אין זייער לעבדיקן קבר, וואָס די דייטשע עמלקים האָבן פאר זיי צוגעגרייט — דעם בילגאַרייער געטאָ.

איינגעפירט איז געוואָרן דער בילגאַרייער געטאָ אין יאָר 1942. פריער האָבן די דייטשן פאר דעם צוועק גוט צוגעגרייט דעם באָדן: מען האָט דורכגעפירט און אָרגאניזירט איבערפאלן און עקזעקוציעס אויף יידן, און וועלכע עס האָבן אַנטייל גענומען אויך אָרטיקע פוילישע כוליגאנעס.

די דייטשן האָבן אלץ געטאָן, אז די שנאה צווישן דער יידישער און איבריקער אָרטיקער באפעלקערונג זאָל זיין וואָס א שארפערע און טיפערע.

נאָך דעם ערשט זענען די דייטשן געקומען מיטן באפעל וועגן איינפירן דעם געטאָ פאר יידן.

עס האָט געדארפט הייסן, אז די דייטשן גייען נאָך מיט דעם טאָן א טובה די יידן: זאָלן זיי זיין אָפּגעזונדערט, וועט מען זיי לייכטער קאָנען באשיצן פון אַנפאל פון די הייפישע כוליגאנעס...

און ווי דערדאָזיקער באפעל פון איינפירן דעם געטא וואָלט טאקע געדארפט זיין א טובה פאר יידן, האָבן די דייטשע ראפינירטע מערדער נישט געאיילט זיך, אז דער באפעל זאָל אויסגעפירט ווערן מיט דער פינקט־לעכקייט, וואָס איז זיי נאָר אייגן.

בילנאריי

פּאַרשפּאַרט יידן אין גטאָ

בילגאריער יידן אין געטא

מען האָט קיינעם פון די יידן אין בילגאריי נישט אונטערגעיאָגט ער זאָל גיין אין געטא אריין. די יידן וועלכע האָבן זיך שוין געהאט איבערגעצויגן אין די עטלעכע הייזער וועלכע זענען באשטימט געווארן פארן יידישן ווויי־ פערטל, האָבן געהאט דאָס רעכט פריי זיך צו באוועגן פון געטא אויף דער ארישער זייט און צוריק. די דייטשן האָבן דערלויבט די יידן צו גיין אין די דערפער אייגקויפן פארשידענע פראָדוקטן און אויך האנדלען אויף דער ארישער זייט.

דאָס אלץ האָט געדארפט שאפן די אילוזיע ביי די יידן, אז דאָס איינפירן דעם געטא איז נאָר פאר די יידנס טובה וועגן, און אז קיין שום סכנה פאר זייער לעבן, שטעלט מיט זיך די איזאָלאציע נישט פאָר.

אמת, עס האָבן זיך געפונען יידן, פאר וועמען דאָס איבערציען זיך אין געטא איז געווען אן אנזאָג פון א קומענדיקע צרה. זיי האָבן געפילט בעסיינפערלעך, אז דאָס איזאלירן זיי פון דער אלגעמיינער באפעלקערונג וועט זיך קיין גוטס פאר זיי נישט ברענגען. די מערהייט יידן אבער זענען געווארן פארנארט אין גוטוויליק אן שום ווידערשטאנד געאנגען אין געטא אריין.

אזוי ארום האָט די דייטשן קיין שום מי נישט געקאָסט דאָס איינפירן דעם געטא אין בילגאריי.

אין עטלעכע טעג ארום, נאָכדעם ווי ס׳איז שוין אריבער דער טערמין פון איבערזידלען די יידן אין געטא, האָבן די דייטשן דורכגעפירט א רעויסטראציע פון די יידן און האָבן זיך איבערגעצויגט, אז פיל יידן האָבן נישט אויסגעפילט דעם באפעל און געבליבן ווויינען אויף דער ארישער זייט.

דעמלט האָבן די דייטשן מיט געוואלט אריינגעשלעפט די לעצטע „ווידערשפעניקע" יידן אין געטא אריין.

ביז דער לעצטער אקציע איז קיין ארומגעצוימטער געטא אין בילגאריי נישט נעווען. ערשט שפעטער האָבן די דייטשן ארומגעצוימט דעם שטח וואָס איז באשטאנען פון פאלגנדיקע פיר יידישע הייזער: לאָזער קאנדלס הויז, יאנטשעלע שוחטס הויז, הערש פאנצערמאנס הויז און נאָך איין הייזל וואָס איז געשטאנען דערנעבן.

איצט האָבן שוין די בילגאריער יידן פארלוירן אויך זייער לעצטע אילוזיע, אז דער געטא איז א צייטווייליקע דערשיינונג. מען האָט שוין געזעען, אז דאָ

ב י ל ג ׳ א ר י י

וועלן זיי שוין מוזן לעבן און מסתמא אויך שטארבן.

אבער נישט געקוקט אויף דער שטארקער וואך אויף די דראָאונגען, האָבן די אָרטיקע אייטווינער דאָך נישט איבערגעריסן דעם קאָנטאקט מיט די אין געטאָ־פארט־פארטע יידן.

די קריסטן פלעגן קומען בגנבה צום געטאָ מיט פראָדוקטן וועלכע זיי פלעגן פארקויפן פארן פריז פון מלבושים: פאר א שטיקל ברויט אָדער א קארטאָפל, פלעגן די יידן אוועקגעבן זילבערנע לייכטערס אָדער קופערנע פאנען, קליידער, שיכווארג, וויגערס, גאָלדערנע מטבעות א.א.וו. מען האָט אוועקגעגעבן פון זיך אלץ, אבי נאָר צו קריגן עפעס עסן, צו דערהאלטן די נשמה.

באלמעלאָכעס האָבן פון געטאָ בגנבה ארויספארקויפט זייערע שטיקלעך ארבעט. די קריסטן פלעגן קומען נאָך דעם אין א פון פריער אָפגרעדטער צייט. מערסטנטייל פלעגן אזעלכע מסחרים פארקומען באנאכט.

די דייטשע סאדיסטן האָבן זיך דעם געטאָ אויסגעקליבן פאר א ציל־ברעם פאר זייערע סאדיסטישע תאוות און רצוחישע נייגונגען.

פלוצלונג פלעגט אריינפאלן א שכורער דייטש, אָדער עטלעכע אזעלכע אין א שטוב אריין, אראָפשלעפן פון די געלעגערס די שלאָפנדיקע מענטשן, אלץ איינס צי דאָס זענען געווען מענער, פרויען אָדער קינדער, קראנקע און זקינים און נאקעטערהייט זיי באפוילן מאכן גימאנאסטיק אויפן שניי, געשלאָגן ביי דעם מיט לעדערנע ראפניקעס, און מיט אמתדיקער דייטשער טעמפקייט אָנגעקוואָלן פון די יאָמערלעכע קולות וואָס די אומגליקליכע קרבנות האָבן פון זיך ארויסגעגעבן.

אזעלכע „ויזיטן" אין געטאָ זענען געווען גאנץ אָפט און נאָך אָפטער האָט מען זיך אויף זיי געקאָנט ריכטן.

האָבן טאקע די אומגליקליכע בילנאָרייער יידן געלעבט אין כסדר־דיקן טויט־שרעק און אָן א האָפנונג געקוקט אין נעפלדיקן מאָרגן אריין.

די דייטשן איז געגאנגען אין דעם, וואָס שטארקער און וואָס שנעלער פארמיאוסן די יידן דאָס לעבן. די מארד־פאבריקן אין אָשוויענטשים און מיידאנעק, זענען נאָך נישט געווען אין פולן גאנג, האָבן די דייטשן געוואָלט דערפירן צו דעם, או די יידן זאָלן מאסנווייז באגיין זעלבסטמאָרד.

צו דעם צוועק האָבן זיי זיך געזומען צו רויבן דעם שלאָף ביי די יידן. נישט געווען קיין אייַן רואיקע נאכט אין געטאָ. פלוצלונג, ווען די מידע —

בילגאַרייער יידן אין געטאָ

אויסגעהונגערטע יידן פלעגן אין זייער פּיין אינדרימלען אויף זייערע געלעגערס. פלעגט זיך הערן א ווילדער אויסגעשרייַ, באגלייט מיט א רציחהדיקן קלאפן אין טיר און פענצטער: „אויפמאכען יודע!“ און וועז א יידישע פאמיליע פלעגט פאר מורא בלייבן זיצן צונויפגעפרעסט און נישט גיין עפענען די טיר. פלעגט טיר און פענצטער ווערן מיט ביקסן־קאָלבעס אויפגעבראָכן, און די צעיושעטע דייטשע באנדיטן האבן מיט א סעריע פון אויסאָמאט א סוף געמאכט פון לעבן פון דער אומגליקלעכער משפחה יידן.

פיל יידן זענען פון געטאָ אנטלאָפן און זיך אויסבאהאלטן אין די ווועלדער ארום בילגאָריי. נאר זיין אין וואלד, האָט מען געדארפט זיין נענוג שטאַרק פיזיש און אויך גייסטיק.

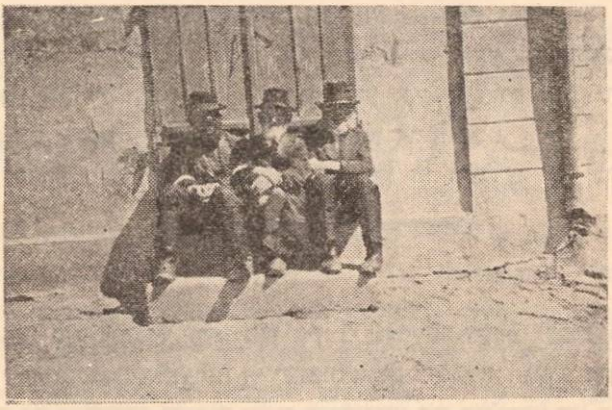
צו דער שרעקלעכער איינזאמקייט וואָס הערשט אין וואלד, איז צוגעקומען דער באשטענדיקער הונגער, קעלט, און דאָס וויכטיקסטע, די שטענידקע מורא אריינצופאלן אין די הענט פון דער פוילישע א.ק., ווועלכע האבן זיך מיט די יידן געהאלטן פונקט ווי די דייטשן: דערשאָסן אויפן אָרט.

זענען טאקע פיל יידן געקומען צוריק פון די ווועלדער אין געטאָ אריין.

אין חודש סעפטעמבער האָט מען אין בילגאָרייער געטאָ געבראכט עטלעכע הונדערט יידן, אויסגעזוידלטע פון די ישובים ארום בילגאָריי: גאָריי און פראמפאָל.

די יידן פון דידאָזיקע ישובים זענען אָבגעקומען אין בילגאָריי אין א שרעקלעכן צושטאנד: אויסגעדארטע, פארשוואַרצטע, פארמאטערטע און אויסגהונגערטע. פארהושכטע שאטנס פון מענטשן, צוריסענע אין פארבלאָטיקטע כאלאטלעך, האלב בארוויסט ציטערנדיקע פון פיבער. עס זענען געקומען אין געטאָ פארווויינטע, פארצערטע מוטערס פון פראמפאָל, אין ציטערנדיקע זקנים מיט איינגעשרימפענע פנימער. זייערע האלב נאקעטע קינדער האָבן זיי אין צופליקטע שמאטעס געטוליעט. די בילגאָרייער יידן האָבן געטאָן אלץ, כדי צו העלפן די נייע אנגעקומענע אין זייער עת צרה און אריינגענומען צו זיך אין די ווויינונגען. פארחלשטע זענען די קינדער געלעגן אין די גאסן. די ענגשאפט אין געטאָ איז געווען גענואלטיק גרויס. אין די הייזער איז פשוט נישט געווען ווי זיך א קער צו טאָן.

בילגאריי

בילגאריער יידן בײ דער דייטשער אקופאציע.

בילגאַרייער יידן אין געטאָ

צו יענער צייט האָבן די דייטשן פארכאַטן די יידן ארויסצוקומען פון געטא בדי אויסצוקויפן לעבנסמיטל ביי די פויערים. קיין צוטייל פון פראָדוקטן פון דער מאכט איז אויך נישט געווען. דער געטאָ איז געשטאנען פארן אויסוועג פון וואַרטן אויף א לאנגזאמן הונגער טויט.

פלעגן זיך די יידן ארויסגאנווענען אין די פיצנטערע נעכט פון געטאָ און זיך לאָון בעטלען אין די נעכטערע דערפער. אזא „אויספלוג" איז געווען פארבונדן מיט טויט־שטראָף. דער הונגער האָט אבער גובר געווען די מורא און איינשטעלנדיק דאָס לעבן איז מען געגאנגען זוכן א שטיקל ברויט.

ס־פלעגט טאקע זייער אפט טרעפן אז א ייד וועמן מען האָט געכאפט מיט א בינטל פראָדוקטן אין וועג, פלעגט פארן דאָויקן„הטא" דערשאָסן ווערן דורך די דייטשע רוצחים.

דער לעבנגעבליבענער עדות לייזער פרוכלענדער דערציילט וועגן אזא פאל מיט לייזער בוכבינדערס מאכטער. איינשטעלנדיק דאָס לעבן, האָט זי זיך געלאָזט אין דאָרף נאָך עפעס עסן פאר איר הונגעריק קינד. זי האָט שוין געהאט עפעס צוגויפגעקליבן און זיך מיטן ביסל עסן געלאָזט צוריק אין געטאָ אריין, האָבן זי אין וועג געטראָפן צווייי דייטשע סאָלדאטן. זיי האָבן דער יידישער פרוי רעווידירט און גענומען ביי איר דאָס ביסל פראָדוקטן. מיט תיהשן כעס אין וויבדקייט האָבן זיי עס אוועק־געשליידערט וויט אויפן פעלד.

די אומגליקליכע מוטער האָט זיך געלאָזט לויפן נאָך דעם ביסל פראָדוקטן. וען זי איז שוין אפגעלאָפן א שטיקל וועגס און דערגרייכט דאָס קוישל עסן, האָבן די מערדער אין איר צוויי מאָל אויסגעשאָסן.

א גוטסע האָב זי קראמפהאפט געהאלטן דאָס פעקל עסנוואַרג צווישן אירע שטארע פינגער אוֹן מיט אירע לעצטע כוחות געטאפטשעט: דאָס איז נישט פאר מיר, „נאָר פאר מיין קינד". די מערדער האָבן אריינגעשאָסן אין איר פיר קוילן און זי איז געבליבן אויפן אָרט טויט, מיטן פעקל פראָדוקטן אין די פארשטארטע הענט.

... פאר אלע איז קלאָר געווען, אז די דייטשן גרייטן זיך צו דער טאָטאלער פארניכטונג פון בילגאַרייער יידן, פונקט ווי פאר די יידן פון גאנץ פוילן.

מען האָט אויף גיך, בסוד סודות געזומען בויען בונקערס, כדי זיך בעת דער ליקווידאציע קאָנען אויסבאהאלטן.

ב י ל ג א ר י י

צו יעדער צייט איז שוין געווען פאָפולער די פּארטיזאנער מחנות, וועלכע האָבן אָפּערירט אין לובלינער קאָנט און אין וועלכע עס האָבן זיך געפונען פיל יידן פון יענער געגנט.

די בונקערס האָט מען געבויט אין די נעכט. דעמלט האָט מען קיין דייטשע פוס נישט געזען אויף קיין רפואה. זיי האָבן באגאבט געציטערט זיך צו ווייזן אין גאס. די פּארטיזאנער פלעגן זיך באוויזן פלוצלונג אין שטאָט און אוועקלייגן די דייטשן, וועלכע זיי האָבן געטראָפן. ס׳איז צו יענער צייט נישט געווען דער טאָג, די דייטשן זאָלן נישט ברענגען אין שפיטאָל אריין געהרגעטע און פאַרוווּנדעטע געסטאפאָוצעס. צוריקגעמאכט פון די נקמה־נעמענדיקע הענט — פון די פּארטיזאנער.

עס פלעגן דורך די פּארטיזאנער אויפגעריסן ווערן סקלאדעס מיט געווער און אָפט פלעגן פאַרקומען איבערפאלן פון פּארטיזאנער אויף דייטשע פאָסטנס.

ס׳איז געווען אפילו א פאל — דערציילט דער עדות פרוכלענדער לייזער, ווען די פּארטיזאנער זענען אריין אין עטלעכע דערפער, אויסגעהרגעט דאָרט אלע דייטשן און געהאלטן די מאכט אין ייערע הענט עטלעכע טעג.

די געטאָאוועס זענען דורך פּארטיזאנישן געריכט פאַרמשפט געוואָרן צו טויט־שטראָף און די אָרטיקע פויערים האָבן איבער זיי אויסגעפירט דעם אורטייל.

בכלל האָבן זיך די פויערים ווארעם באצויגן צו דער פּארטיזאנישער באוועגונג. צוגעהאלפן מיט שפייז און קליידער און מאסנוויז אריינגעטראָטן אין איר ריי־ען.

אין אייניגע א דאָרף וועלכע די פּארטיזאנער האבן צייטווייליק פארנומען, האָבן זיי אָנגעטראָפן אן אויסבאהאלטענע ביי א פויער יידישע פאמיליע. די גאנצע יידישע משפחה איז צוגעטראָטן צום פּארטיזאנישן אָטריאר.

ליקווידאציע פון בילגאָרייער גע׳טא.

לויט גבית עדות פין לייזער פרוכלענדער.

... די גאנצע „יידישע גאס" (דער גע׳טא) איז ארומגערינגלט מיט זעלנער.

אריינפיר

בילגאריער קינדער פוצן שטיוול פאר די דייטשע אפיצירן און סאלדאטן.

ב י ל ג א ר י י

באוואפנט מיט מאשין־געווער און ס.ס.־לייט אויף אויטאָס. פון גאנץ פרי הערן זיך ווייטע און נאענטע אפהילכן פון שיסעריין, די יידישע באפעלקערונג איז טויט־דערשראָקן, מען פארשטייט, אז דאָס אלץ באטייט אומקום.

מיט א רוצחישער ווילדקייט, ווי צערייצטע חיות האָבן זיך די דייטשע תלינים געוואפן אויף די שוצלאָזע יידן און זיי ארויפגעריסן פון זייערע באהעלטענישן, שוידערלעכע סצענעס זענען פאָרגעקומען, וואָס מיט זייער גרויל שטייגן זיי איבער די מענטשלעכע פאנטאזיע.

דער קריסטלעכער עד־ראיה קשאָנשטק דערציילט וועגן יענעם טאָג: „דער קאָפּ נעמט מיר ווייַ טאָן, ווען איך טו זיך דערמאָנען יענע גרויליקע בילדער. די געשרייען פון די פרויען, און די פיצלער אומשולדיקע קינדער האָבן געשפאָלטן די הימלען. אזא אכזריות האָט נאָך די וועלט נישט געזען זינט זי עקסיסטירט".

שרעקלעכע סצענעס זענען פאָרגעקומען ביים אוועקרייסן פון די מוטערס זייערע קינדער. ס־איז אָבער נישט געווען דער פאל, אז א מוטער זאָל גוטוויליק אוועקגעבן איר קינד אָדער רואיק לאָזן עס אוועקנעמען. די מוטערס האָבן געקעמפט מיט די דייטשע בעסטיעס ביז זייער לעצטן אָטעם. אין מערסטן אזעלכע פאלן, האָבן די דייטשע באנדיטן די אומגליקלעכע מוטערס דערשאָסן אויפן אָרט.

וואָס מער די דייטשע סאדיסטן האָבן געמאָרדעט, אלץ מער איז ביי זיי גשטיגן זייער מאָרד־לוסט. נאָך דעם ווי זיי האָבן אויסגעשאָסן די מוטערס פאר די אויגן פון זייערע קינדער, האָבן זיי זיך געזומען צו די קלייַנע עופהלער. פאר די קליינע קינדער איז אפילו א קויל געווען זיי א שאָד, זיי האָבן, די דייטשע מערדער, פשוט צעשפאָלטן די קעפלעך אָן די טראָטוארן און ברוק־שטיינער.

דער גאנצער ברוק איז פארפלייצט געוואָרן מיט יידיש בלוט. דער צענטער שטאָט, דער ווויַ־פערטל פון די יידן, האָט באקומען דעם אויסזען פון א ריזיקן שעכט־הויז. דאָס בלוט איז גערונען שטראָמענווייז, נישט געוואָלט איינואפן זיך אין דער פארהארטעוועטער ערד:

אזוי האָט אויסגעזען דער אָנהייב פון דער לעצטער אקציע. אין צווייטן נאָוועמבער 1942.

דער אָנפירער פון דער ליקווידאציע, דער געסטאפּאָ־עלסטער, דער באנדיט ניזנער, האָט באפוילן, עטלעכע יידן, אויך צווישן זיי אונזדער עדות לייזער פרוכלענדער, צונויפצונעמען די טויטע.

בילגאריע יידן אין נעטא

די דריטע־מאי־גאס, — פון דעם אלטן בית־עולם ביז צו לאזער קאנדלס הויז, איז געווען באדעקט מיט הרוגים, דער גאנצער ברוקירטער וועג איז געווען דורכגעווייקט מיט אומשולדיק יידיש בלוט.

א גרויסע שחיטה האבן די דייטשן דורכגעפירט ביי דעם פלומפ, נעבן ביראך הירשמאן. דאָרט זענען די מענטשן ארומגעלאָפן ווילד פון פארצווייפלונג פון איין זייט תורבה אויף דער צווייטער. א לירידיקער פלאץ. די קוילן האבן זיך געשאָטן פון אלע זייטן.

טויטע און האלב טויטע האבן זיך געוואלגערט אין אלע טויערן, רינשטאָקן און הייזער, אויף די געלעגערס און אויף דער גאנצער דריטער מאי־גאס.

לייזער פרוכלעדער, וועלכער האָט אָנטיילגענומען אין אָפראָמען די טויטע, דערציילט, אז ער מיט נאָך עטלעכע יידן, צווישן וועלכע עס זענען געווען: פישל און נחמן רעזער, האבן בשום אופן נישט געקאָנט זיך אן עצה געבן מיט אזויפיל טויטע.

פון ליפע ויאגשולס הויז האבן זיי ארויסגענומען טרעגעריש וועגלעך און אויף זיי צוזאמענגעלייגט די טויטע. פון די געפאלענע ביים פלומפ, נעבן ביראך הירשמאן געדענקט דער עדות: פרוידע פרוידע, דער אלטער גייסט. לייביש ברעזל און יעקב לייכטער. די לעצטע צוויי זענען געלעגן אין רינשטאָק נעבן לייביש טיטלבוימס פלאץ.

א פאָר טריט ווייטער איז געלעגן הערש גאנץ. זיין פרוי האָט נישט לאנג פאר דער אקציע געבוירן א קינד. די באנדיטן האבן דאָס קינד דערשאָסן פאר די אויגן פון דער מוטער און דערנאָך די מוטער אוועקגעפירט קיין טרעבלינקע.

די דייטשן זענען אריינגעפאלן צום זעכציק־יעריקן שניידער יאָסל פרילינג און אים באפוילן, ער זאָל זיך וואָס שנעלער אָנטאָן. דער אלטער מאן האָט נישט באוויזן אזוי שנעל זיך אָנטאָן. א מערדערישע קויל האָט געמאכט א סוף צו זיין לעבן אויף זיין אייגן געלעגער.

פון הויז צו הויז זענען דייטשן געגאנגען און געשאָסן יעדן, ווער עס זיי האבן נאָר געטראָפן. זיי זענען אריינגעפאלן צו מרים־מינדל בריקס. זי האָט געווויינט מיט איר טאָכטער אסתר מאטל און מיט רייזעלע צוקערמאן (חיים יוינעס שנור) און אירע קינדער. די דייטשן האבן זיי אלע דערשאָסן אויפן אָרט.

די דייטשן איז נאָכגעגאנגען דער אָרטיקער פאָגראמשטשעק און באנדיט קולאשא

בילגאריי

הויז פון מאלי־פיליפ־מ, וווּ ר. ב. מ. פלעג זיצן אין 1942.

בילאַריוער יידן אין נעמא

און ווי א שאקאל צעראבירט די יידישע ווויגונגען. ער איז ארומגעלאָפן ווי א שד, פון איין יידישער שטוב אין דער אנדערער, זוכנדיק די לעגענדארע יידישע בריליאנטן ...

די איבערגעבליבענע יידן האבן געפרווט רעדן צו אים מיט שטראָפריידן: ווארט־אויס א ביסל, נזלן, דאָס בלוט איז נאָך נישט פארטריקנט געווארן, וועסט נאָך האָבן צייט צו ראבירן. ער האָט חוצפהדיק געלאכט אין די אויגן אריין און זיך נאָך גערייצט אויפן יידישן בראָך.

דערדאָזיקער כוליגאן אין אויסוורף האָט אויף זיין געווישן פיל יידישע לעבנס, אייגנהענטיק דערמאָרדעטע און אויך ארויסגעלופערטע אין די הענט פון די דייטשן, יענע, וואָס האָבן זיך אויסבאהאלטן.

ער האָט אָבער באקומען זיין פסק־דין: אין יאָר 1948 איז ער געמשפט געווארן; פון דער פוילישער רעגירונג און אים, אין דער שטאָט זאמאָשטש פארמשפט צום טויט.

דער שרייבער פון די שורות האָט בייגעווויינט אין זאמאָשטש אין 1948 וועז מ'האָט דעם סק־דין אויסגעפירט.

... אין גאָס געסל, — גיט ווייטער איבער לייזער פרוכלענדער — האָבן זיך געוואלגערט הרוגים. פיל טויטע האָבן זיך געוואלגערט אין די וועלדער און אויף די וועגן וואָס פירן קיין בילגאָריי.

די יידן: לייזער פרוכלענדער, ביניש אדלער, שלמה זילבערליכט, האָבן צונויפגעקליבן צוואנציק הרוגים, זיי אוועקגעפירט אויף דוד גרעבערס פלאָץ נעבן דער פלומפ, דאָרט אויסגעגראָבן א גרוב אין זיי געבראכט צו קבר־ישראל.

משה גאָלדבערגער, וועז די דייטשן האָבן דורכגעפירט די אקציע, איז געלעגן אין בעט קראנק, אָנגעטאָן אין טלית און תפילין און געוואָרט אויפן טויט. וועז די הענקער האָבן אים באפוילן, ער זאָל אויפשטיין אין גיין מיט זיי, האָט ער זיך אָפגעזאָגט צו פאָלגן. ער איז אויף זיין אייגן בעט דערשאָסן געוואָרן. (א גרויסע

בילגאַריי

דער מארק און דער מאגיסטראט אין בילגאַריי נאָך
דער שריפה.

בילגאַרייער יידן אין נעמא

זכיה אין יענע צייטן...)

דאָס ווייב פון יצחק ראָזענבוים האָבן די דייטשן צוגעבונדן צו א וואָגן אוז אזוי איר ארומגעשלעפט איבער די ברוק־שטיינער פון דער שטאָט, זי האָט אין גרויסע יסורים אויסגעהויכט איר נשמה.

הענע אילישׂ בייניש אדלער׳ס פרוי האָט געניטן קלייַדער פאר דייטשע פרויען. זי האָט געהאט א קליין קינד. די דייטשן האָבן איר באפוילן זי זאָל לאָזן דאָס קינד אין דער היים און אליין זאָל זי גיין מיט זיי. זי האָט דאָס קינד נישט געוואָלט איבערלאָזן און עס מיטגענומען. ארויסגייענדיק פון שטוב האָבן די דייטשן דערשאָסן דאָס קינד מיט דער מוטער אינאיינעם.

די דייטשן האָבן אנטדעקט א בונקער. ווו עס זענען געווען באהאלטן צוויי. אנד. : דער בילגאַרייער יייד, דער בעל־דרשן אנשל שאַר. די דייטשן האָבן דעם ייד ארויסגעפירט אין נאַש־גאַסל און דערשאָסן. פארן טויט האָבן די דייטשן אים געהייסן זאָגן וואָס ער טראכט. ער האָט זיי געזאָגט : איר האָט שוין די קריג פארשפילט פון דעם מאָמענט אָן, ווען איר האָט זיך געגומען אומברענגען דאָס יידנטום. דער טאָג פון נקמה איז שוין נישט ווייט ! איר וועט האָבן אייער פינצטערן סוף !

מיט א ווילדער רציחה האָבן די דייטשן אריינגעיאָגט אין דעם יידן א גרעסערע צאָל קוילן און ער איז געפאלן מיטן לעצטן וויאָרט אין מויל : נ ק מ ה !

דאָס איז געווען א ייד א גברי. ער האָט געוויזן העכער הונדערט קילאָ. ווען מען איז צוגעפארן מיטן וועגעלע אים צונעמען האָט מען געזען, ווי דער מת איז אינגאנצן פארשווימען אין בלוט. — „ער האָט זיך געטובלט אין זיין אייגן בלוט", — גיט איבער דער עדות פרוכלענדער.

עס שטייט פאר די אויגן דער „שטעטלשער נביא" חיים ברידער, דער „פריזירער". אין די סאנאציע צייטן, ווען די יידישע געשעפטן פלעגן ווערן פיקעטירט דורך די פאשיסטיש־ענדעקישע „נארא" ליים און די סאנאטאָרישע

בילגאַריי

רעגירונג האָט געפרוידיקט „ראציאָנעלן אנטיסעמיטיזם" און „אוושעם" — פאָליטיק, פון וועלכע די יידישע באפעלקערונג האָט נעהאט אויסצושטיין געברענטע צרות. פלעגט דעמלט דער „נביא" „חיים ברודער" זאָגן: „דאָס איז נאָר גאָרנישט אנטקעגן דעם, וואָס עס וועט נאָר קומען. עס וועט נאָך קומען א צייט, ווען טויטע קערפערס פון דערמאָרדעטע יידן, וועלן זיך אין מיטן העלן טאָג וואלגערן אין די גאסן, הונגער און נויט און רציחה וועט הערשן אומעטום".

מען האָט דעם דאָזיקן „נביא" אויסגעלאַכט מיט זיינע שווארצע נביאות. ליידער איז אלץ מקוים געוואָרן, נישט נאָר האָט חיים ברודער איבערגעטריבן אין זיינע שווארצע פאָררויסזאָגונגען, נאָר ער האָט פאָרויסגעזען בלויז א קליינעם טייל פון דעם, וואָס עס איז אין דער וירקלעכקייט געשען...

דער פרעזעס פון יורענראט הערש זילבערבערג האָט געווינט אין וואגשולס הויז. דורכן פענצטער האָט ער באמערקט, ווי צווישן די הרוגים, וועלכע מען האָט געבראכט צום באגראָבן, רירט זיך א מענטש. ער איז שנעל אראָפגעלאָפן און דערקענט אין פארוונדעטן דעם רייכן ייד יעקב לייכטער. ער איז געווען בלויז פארוונדעט אין קארק. / די דייטשן האָבן די יידן געשאָסן נאָר אין קארק/. דער פארוונדעטער ייד האָט זיך געבעטן: האָט רחמנות" באגראָבט מיך נישט מיט די טויטע, איך לעב נאָך, איך בין בלויז פארוונדעט.

די דייטשן זענען געווען אָפערוקט פון גרוב אן ערך 50־מעטער. זיי האָבן די גאנצע סצענע מיטן יידן נישט באמערקט. נאָר דאָס האָט באמערקט א פאָליאק פון בילגאָריי מיטן נאָמען פלים, דער וועכטער פון דייטשן קרימינאל אין בילגאָריי. ער האָט באלד צעוויסן געגעבן די דייטשן, או עס געפינט זיך צווישן די טויטע נאָך א לעבעדיקער. די דייטשן זענען באלד צוגעלאָפן און מיט א רעוואָלווער־שאָס געמאכט א סוף צום לעבן פונם גוטסן יעקב לייכטער.

דער מסיר פלים האָט אויף זיין אומריינעם געוויסן נישט בלויז דאָס לעבן פון יעקב לייכטער. ער האָט אָנטייל גענומען אין אלע אקציעס קעגן די יידן פון בילגאָריי און פון די נאָנטע דערפער ארום.

בילגאריי

מרים וואקסליכט און רבקה וויינבערג
אין באהעלפענישן ביי דעם קריסט
מיקולסקי. קלייניע וואלע 1942.

בילגאַריי

אויפן צווייטן טאָג, נאָך דער אקציע, איז פאַרגעקומען די „אויסזידלונג" פון איבריקע יידן. וועלכע די דייטשן האָבן צונויפגעטריבן אויפן אָרט, ווו די קאָזארמע שאפע איז א מאָל געווען. מ'האָט די יידן געטריבן אויף זייער לעצטן וועג בילגאַריי — וווּיערזשיניץ און פון דאָרט אין די קאלכ־אויוונס מיידאנעק און בעלזשעק.

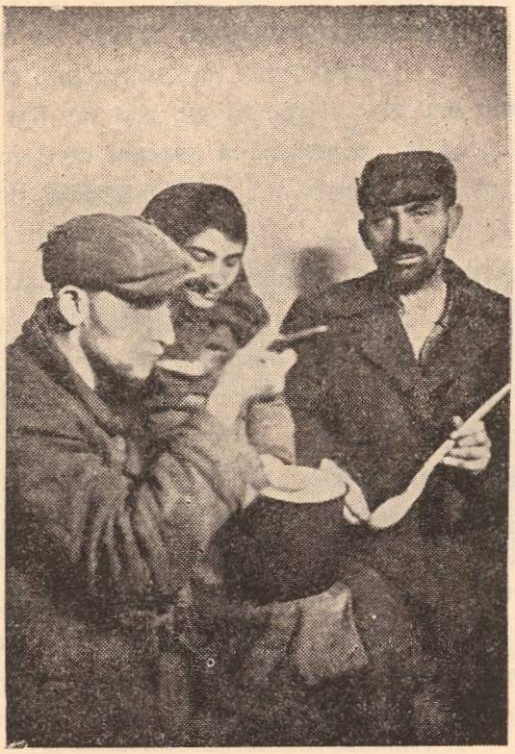
ווען עס האָט נאָר אָנגעהויבן צו טאָגן, האָבן די דייטשן באפוילן אויפצושטיין. געזעסן איז מען א גאנצע נאכט. ס'איז געווען א געפערלעכע ענגשאפט פון אזוי פיל מענטשן, וואָס מ'האָט דאָרט אריינגעשטופט, אז מ'האט נישט געהאט ווו אוועקצולייגן דעם קאָפּ. מען האָט זיך אויסגעשטעלט אין רייען. עס האָט זיך אָנגעהויבן דער טרויריקער מארש, דער שרעקלעכער טראגישער מארש פון דער לעצטער עדה בילגאַרייער יידן אויף זייער לעצטן וועג.

ווי א אומענדליך־גרויסע לויה האָט זיך געצויגן דער שוידערלכער מארש פון די פארבליבענע פון דער אקציע בילגאַרייער יידן. געיאָגט האָט מען זיי אונטער א שטארקער וואך פון ס.ס.־לייט, באגלייט מיט קללות, קלעפ פון שטעקנס און קאָלבעס פון די ביקסן. די דייטשן האָבן גוט אכטונג געגעבן, אז קיינער זאָל נישט אנטלויפן. גיין האָט מען געמוזט שנעל, ממש לויפן, א האָגל מיט קלעפ אויף רעכטס און אויף לינקס.

בעת דער אויסזידלונג האָט זיך איינגעגעבן דעם פאליאק מיקולסקי, וועלכער ווערט אין אונדזער באשרייבונג דערמאָנט ווי איינער פון די חסידי־אומות־העולם, אפצוראטעווען א יידיש קינד, דאָס איניקל פון משה (יוקל) גאלדבערג. ווען דאָס פירל, אויף וועלכן דאָס קינד איז געפאָרן, איז דורכגעפאָרן אין דער ריכטונג צו דער בריייטער באן־ליניע קיין זשווערזשיניץ, האָט מיקולסקי אומבאמערקט ארויסגענבט דאָס קינד. ער האָט דאָס קינד אויסבאהלטן ביז דער באפרייאונג. דאָס קינד לעבט און געפינט זיך היינט אין אמעריקע.

אָנגעקומען קיין זווערזשיניץ, האָבן אויף די יידן געווארט וואָאָנען ווו מען האָט זיי פארלאָדן. אויב ס'איז עמיצער אויפן וועג קיין זווערזשיניץ אפגעשטאנען, האָט א דייטשע קויל א סוף געמאכט צו זיין לעבן. אזוי איז אומגעקומען די פרוי שאשע שלעכטערמאן. ווען מ'האָט געפירט די געפייניקטע און אויסגעמוטשעטע בילגאַרייער יידן צו דער באן סטאציע קיין זווערזשינעץ האָט א ס.ס.־מאן אויפן וועג אויסגעריסן דאָס קינד פון דער פרוי שאשע

בילדער

די פאמיליע ראזנבוים ביי דעם קריסט מיקולסקי:
בנציון ראזנבוים, פערעלע ראזנבוים און
חיים ראזנבוים.

ב י ל ג א ד י י

שלעכטערמאן.

פון שוואכקייט האָט די פרוי שלעכטערמאן נישט געקאָט גיך און געפאלן חלושות. דער דייטש וואָס האָט ביי איר דאָס קינד אויסגעריסן, האָט אין איר, און אין דעם שוין טויטן קינד, אריינגעיאָגט א סעריע קוילן פון א אוטאָמאט.

אין די ראָוועס, ביים ראנד פון שאָסיי, זענען געלעגן פארפיניקטע בילגאָרייער יידן און מוראדיק געשריגן און גערופן נאָך הילף. די יללות האָבן זיך אויסגעמישט מיטן געשטעפ פון מאשין־געווער.

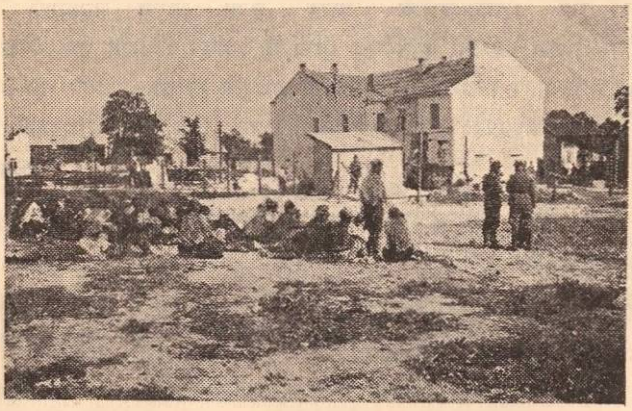
די גאנצע עדה יידן האָט מען פאריאגט צו דער באן סטאציע, וואו ס׳איז שוין געווען צוגעגרייט וואגאנען, אויסגעשמירטע מיט קאלך. ביי יעדן וואגאן זענען געשטאנען עטלעכע ס.ס.־לייט מיט שטעקנס און געשלאגן מיט ווילדע רציחה די אריינגייער אין די וואגאנען.

ביים אריינגאנג האָט מען געדארפט ארויפגיין אויף טרעפלעך. ווער עס איז געווען פעאיק און האָט זיך שנעל אריינבאקומען אין וואגאָן, דער האָט אויסגעמיטן דאָס ווערן צעשלאָגן. ס׳איז געווען א שטופעריי ביים אריינגאנג. יעדער האָט געוואלט זיין וואָס פריער אינעווייניק. די דייטשן האָבן אויסגעניצט די געלעגנהייט און געשלאָגן מכות־רצח. זיי האָבן געשלאָגן איבער די קעפ פון זקנים און קינדער. נישט געקוקט ווער ס׳איז אונטערגעקומען. די יללות און קולות פון די פארוווונדעטע זענען געגאנגען עד לב השמים. אין יעדן וואגאָן האָט מען אריינגעשטופט קנאפע 110־נפשות. דאָס אלץ איז געמאכט געווארן אויפן דייטשן שטייגער: אין שנעלן טעמפּאָ. מ־האָט אויפגעלאדן די יידן במשך א האלבע שעה צייט, און פארבלאָמבירט די וואגאָנען.

דער גאנצער צוג איז געווען באוואכט מיט ס.ס.־לייט. אנטלויפן איז געווען אומעגלעך. ביי יעדן וואגאָן אויפן דאך האָט מען אוועקגעשטעלט ס.ס.־מאן מיט מאשין געווער.

עס איז געווען ווי געוואָגט, אומבאשרייבלעכע ענגשאפט אין די וואגאָנען. נישט קיין טראָפן וואסער, נישט קיין עסן האָט מען אין די וואגאָנען געלאָזט אריינעמען. מענטשן זענען צעשמאָלצן געווארן פון דער היץ. ס־האָבן זיך געהערט געווייגען פון קינדער און פון די פארוווונדעטע. דער קאלך אין די וואגאָנען האָט געברענט זייערע ווונדן. אן אומדערטרעגלעכע פיניקונג, אן אמתער גהינם! בעת דער צוג איז געווען אין פולן גאנג, האָבן טייל מענטשן אָנגעהויבן זוכן

ב י ל ג א ר י י

אויף די חורבות פון דער שטאָט האָבן די דייטשן אויפגעבויט א נייע געביידע. פון דעמאָזיקן הויז זענען ארוים אלע גזרות לגבי דער יידישער באפעלקערונג און בילגאָריי און געגנט.

ב י ל ג א ר י י

מכשירים כדי אויפרייסן ברעטער און פרווון אנטלויפן. דער ווילן צו לעבן איז געווען זייער גרויס, אבער די מורא פארן שפרינגען פון וואגאנען איז געווען נישט קלענער.

ווען ס׳איז עמיצן געלונגען אדורכצברעכן די ברעטער און שפרינגען פון דער לופנדיקער באן, איז ער, אדער ארונטערגעפאלן אונטער די רעדער פון וואגאנען און צעריבן געווארן, אדער שטארק פארוווונדעט געווארן און געבליבן ליגן אין א טייך בלוט מיט צעבראכענע אברים...

פיל מענטשן זענען געשפרונגען פון די וואגאנען אבער די „גליקלעכע" זענען, געהרגעט געווארן אויפן ארט, אדער אריינגעפאלן אין די הענט פון דער פוילישער אונטערוועלט, צו סתם פאליאקן, וועלכע האבן זיך געשטעלט צום דינסט פון דייטש. אט־די אויסוורפן האבן צוגענומען די ווערט־זאכן פון די טויטע און פארוווונדעטע, צום לעצט האבן זיי איבערגעענטפערט אין די הענט פון גסטאפא.

א שטיק צייט נאך דער ליקווידאציע פון בילגאריי געטא, האבן זיך אין בילגאריי געפינען יידן, באהאלטענע אין ספציעל פון פריער צוגעגרייטע, בונקערס נאכדעם ווי בילגאריי איז שוין געווען פולשטענדיק „יודענריין" האבן די דייטשן זיך גענומען ליקווידירן די באהאלטענע אין די בונקערס.

מיט דער הילף פון ארטיקע שפיאנען כוליגאנעס, האבן די דייטשן אנטדעקט אין ליקווידירט איין בונקער נאכן אנדערן. שפיאנען האבן אין בילגאריי נישט געפעלט, בפרט נאך, אז פאר יעדן לעבעדיק־געפונענעם יידן, האט דער שפיאן באקומען א קילא צוקער...

אין אזא אויסשפיר־אקציע האבן די דייטשן אנגעטראפן אויף א גוט־פארמאסקירט בונקער ביי אליעזר שניידער אין הויז. אין דעמדאזיקן בונקער זענען געווען אויסבאהאלטן ביי א 60־יידן.

בילגאריער יידן אין געטא

ביי לאָזער שנײדער איז געווען א פינצטערער קעלער. קיין טרעפ אראָפצוגיין אין דעם קעלער איז נישט געווען.

מענדל האַרוויץ, וועלכער האָט זיך געפינען צווישן די גרופע באהאלטענע יידן, האָט פארשטעלט דעם אריינגאנג פון דעם קעלער מיט אלטע ברעטער און שטיינער. ער טאקע האָט אריינגענומען א הין די גרופע יידן. אין דעם קעלער איז אויך געווען מענדלס זון וואָס איז דעמלט אלט געווען 12 יאר. דאָס יינגל איז געווען דער „לויפער" און דער באָאַרגער פאר די יידן אין קעלער. ער איז וויניק ווען געזעסן אין קעלער, תמיד געווען גרייט ערלעדיקן נויטיקע זאכן. יעדער נאכט א זייגער 12 פלעגט ער קומען אין קעלער און אריינברענגען דריי זעק מיט ברויט.

איינמאָל באנאכט, האָט מענדל האַרוויצס יינגל אוועקגעזרוקט די ברעטער כדי ארויסגיסן די עמערס מיט שמוץ, אין דעם מאָמענט זענען דורכגעגאנגען צוויי דייטשע ס.ס.־לייט. זיי האָבן דעמלט פונקט פאטרולירט די גאס אין דערזען עימיצן פאָרן זיך ביי דעם הויז, דאָס יינגל איז צוריק אריין אין קעלער און פארמאכט דעם אריינגאנג. די דייטשן האָבן מיט חשד געקוקט אויף דעם אָרט און שפעטער געפאָדערט פון צוויי קריסטן וועלכע האבן געווינט אין אליעזר שנײדערס הויז, זיי זאָלן די שטיינער און ברעטער אוועקנעמען.

פאר זייערע אויגן האָט זיך אנטפלעקט א פינצטערער גרוב פון וועלכן עס האָט זיך דערהערט א יאָמערליכער שמע־ישראל...

האָנט גראָנאטן האָבן דערשטיקט זייערע שמע־ישראל געשרייען. אפילו די, וואָס האָבן זיך ארויסבאקומען פון קעלער, זענען ווייט נישט דערלאפן...

נעווען זענען דאָרט: מענדל האַרוויץ מיט זיין פרוי, זיין טאָכטער און אייניקל, שמואל פוקסמאן (אים האט מען געפינען אויפן בוידעם ביי זיך אין דער הים) זיין פרוי און קינדער, אסתר זוסמאן מיט פינף קינדער, ביילע גיטל מיט אלע קינדער, לאָזער שנײדער׳ס קינדער און אייניקלעך, שלום ראָזערס פרוי (אים שלום ראָזערס, האָבן די דייטשן ביי דער אקציע ארויסגעפירט קיין בעלזשיץ,) שמחה מערצער מיט זיין פרוי, טאָכטער און נאָך אנדערע.

די טאָכטער פון לעצטן האבן די געסטאפּאָ־לייט ארויסגעפירט נאקעט אויפן הויף, באפוילן איר מאכן גימנאסטישע איבונגן. באדעקנדיק דערביי איר לייב

ביקור הנשיא בן־צבי בקיבוץ עין־חרוד: הנשיא בן־צבי ורעייתו בדרכם לבית־הקברות, שם הניחו זר־פרחים על קברו של יצחק טבנקין, מייסד הקיבוץ

בילגאַרייער יידן אין נעטאָ

מיט קלעפ פון לעדערנע ראפניקעס.

דאָס בלוט איז פון דעם מיידל געראנגן, זי האָט שוין נישט געקאָנט שטיין אויף די פיס. די באנדיטן האָבן נישט אויפגעהערט צו שלאָגן, ביז זי איז געפאלן חלושות אויף דער ערד. ערשט איצט האָט א דייטש אריינגעשאָסן אין איר עטלעכע קוילן.

אין א צוויטן בונקער איז געווען אויסבאהאלטן שלום ראפאפּאָרט מיט זיין פרוי אין קינדער. מ׳האָט זיי אלע ארויסגעפירט אויפן הויף און דערשאָסן.

איטשע בעכער האָט זיך אויסבאהאלטן אין טשוויקלעס וואלד, ס׳איז שוין געווען עטלעכע וואָכן נאָך דער ליקווידאציע. געטריבן פון הונגער, איז איטשע געלאָפן ארויס פון וואלד זוכן עפעס עסן. ער איז אָנגעקומען אין שטאָט אריין אין א געוועלב און עפעס געקויפט. ארויסגייענדיק פון געוועלב, האָבן געסטאפּאָוועס אים דערקענט אלס ייד אין האָבן אים געפרוווט פארהאלטן. דער ייד איז אנטלאָפן אין דער ריכטונג פון געווענעם יידישן ראיאָן און זיך אויסבאהאלטן אין הויף פון לאָזער שניידער.

די דייטשן האָבן ארומגערינגלט דאָס הויז און דורכגענישטערט יעדעס ווינקל, ס׳איז באלד געוואָרן אן אלארם (א קלייניקייט: א ייד אין שטאָט) ס׳זענען באלד אָנגעקומען דייטשן אויף מאָטאָציקלעטן אין האָבן איטשע בעכער ארויסגעשלעפּט פון זיין באהעלטעניש, מ׳האָט אים מערדערליך צעשלאָגן, אויסגעטאָן נאקעט אין דערשאָסן.

אין דער לעצטער אקציע פון בילגאַרייער געטאָ זענען אין בילגאַריי אומגעקומען פיר הונדערט יידן. מ׳האָט זיי אלע אוועקגעפירט אויפן בית־עולם, אויסגעגראָבן 4־גריבער און זיי דאָרט באגראָבן, הונדערט מאן אין א קבר.

ב י ל ג ׳ א ר י י

דער ייד בלומענוויים איז געווען א שמאטעס העגדלער. ווי אזעלכער, איז ער שטענדיק ארומגעגאנגען איבער זיי דערפער צונויפקלייבן די שמאטעס.

ער האָט געהאט צווישן די פויערים א סך באקאנטע. ווען עס האָט זיך אַנגעהויבן די ליקווידאציע פון בילגאַרייער געטאָ, איז דער ייד אוועק אויפן דאָרף און דאָרט זיך אויסבאהאלטן. עטלעכע וואָכן נאָך דער ליקווידאציע האָבן אים פויערים געבראכט צו שלעפן פון דאָרף וואָליניצע, מיט א שטריק אויפן האלדז. ער איז באלד אויף דער גאס דערשאָסן געוואָרן דורך די דייטשן.

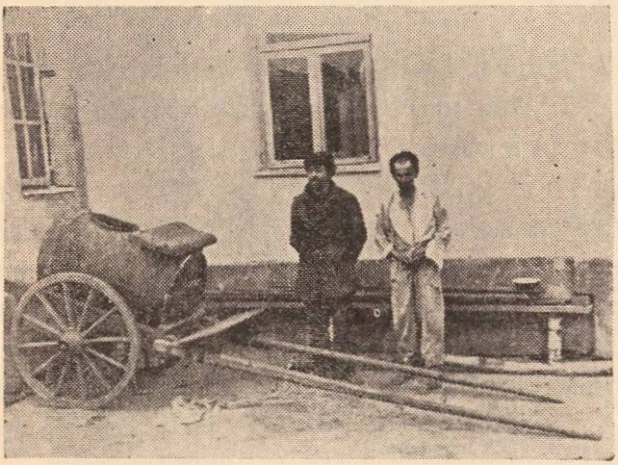
ווען דער געטאָ איז שוין געווען פולשטענדיק ליקווידירט, האָבן די דייטשן, איבערגעלאָזן ביי א דרייסיק יידן — באלמעלאכעס. דירעקטאָר יודן האָבן מיט זיך פאַרגעשטעלט א מין קליינער געטאָ. דערדאָזיקער קליינער געטאָ האָט זיך געפינען אין ליפאָ וואגשולס הויז. די דייטשן האָבן דעם געטאָ דערווייל צוגו־ געלאָזט און מ׳איז מער ווייניקער געווען באזאָרגט מיט עסן אויך.

האָבן אייניקע יידן, וועלכע זענען געווען אויסבאהאלטן אין די בונקער אין אין וואלד אַדער הינטער דער שטאָט, געפרווט, צוליב דעם הונגער און קעלט, זיך אריינגנבענען אין קליינעם געטאָ אריין. מערסטנטייל אָבער האָבן זיך אזעלכע שריט געענדיקט מיט טויט.

דאָס מידל שרה פארשטענדיק האָט זיך געוואָלט אריינבאקומען אין געטאָ. צוקומענדיק צום אָרט, האָט זי אַנגעטראָפן אויף א דייטשן פאטראָל. זי האָט באלד געזומען אנטלויפן. די דייטשן האָבן זי נאָכגעיאָגט און געבאפט. אויס מורא אז די דייטשן זאָלן איר נישט דערשיסן, האָט זי זיך פארטיידיקט. אז זי געהערט צום געטאָ, דעמלט האָבן די דייטשן ארויסגערופן דעם פרעזעס פון געטאָ הערש זילבערבערג און אים געפרעגט, צי דידאָזיקע יידישע פרוי געפינט זיך אויף דער ליסטע פון די געטאָ־אייניווינער, פון די פרויען פון די ארבעטנדיקע (א העלפט פון קלייענס געטאָ זענען געווען פרויען פון די ארבעטנדיקע). דער פרעזעס הערש זילבערבערג האָט געענטפערט אז נ י י ן, זי געפינט זיך ניט אויף דער ל י ס ט ע...

די דייטשן האָבן שרה פארשטענדיק אויפן אָרט צוגעשטעלט צו דער וואנט

בילגאריי

צווי בילגאַרייער יידן אין אווינטער טאָג אין הויף פון בילגאַרייער קרימינאל.

און דערשאַסן.

. . . אין הויז פון קליינעם געטאָ, איז געווען א קליין פינצטער קעמערל הינטער די טרעפ. דאָרט האָבן זיך אויסבאהאלטן עטלעכע יידן (דער פריזירער דוד טוך און נאָך צווויי יידן פון בילגאָריי). דאָס קעמערל איז געווען גוט פארמאכט אזוי אז מען האָט עס נישט געקאָנט דערקאָנען.

אין א געוויסן טאָג, איז אין דעם הויז אריין דער געסטאפאָוויץ, דער באווסטער תליין פון די בילגאָרייער יידן, ניזנער. ער איז געגאנגען דורך דער הינטער־טיר, אזוי אז מען האָט אים נישט באמערקט. ער האָט דערהערט א פארדעכטיקן גערויש פון דער זייט, ווו עס איז געווען דאָס קעמערל.

ער האָט באלד באפוילן מען זאָל פון אינווייניק עפענען די טיר. ווען קיינער האָט זיך פון דאָרט נישט אָפגערופן, האָט ער דורך דער פארמאכטער טיר געעפנט א פייער פון זיין רעוואָלווער, דערמאָרדניק די יידן אינווייניק אין קעמערל.

דער עדות לייזער פרוכלענדער און נחמן רענער זענען אריין אין קעמערל און ארויסגעשלעפט פון דאָרט די טויטע גופים פון די דריי בילגאָרייער יידן. דער פריזירער דוד טוך האָט נאָך באוויזן סמנים פון לעבן. דער תליין ניזנער האָט באפוילן צו זוכן אין די קעשענעס פון די דערמאָרדעטע. מ־האָט די טויטע קערפערס אָפגעלייגט אין א זייט און זיי אינציקווייז באזוכט. ווען לייזער פרוכלענדער איז געשטאנען אָנגעבויגן איבערן גוססן דוד טוך, האָט דער געסטאפאָוויץ אריינגעשאָסן אין לעצטן דריי קוילן און גלייך אים פארענדיקט זיין לעבן.

אין עטלעכע וואָכן ארום, איז אויפן הויף פון ליפע וואגשול דערשאָסן געוואָרן דער פרעזעס פון יודענראט הערש זילבערבערג מיט זיין פאמיליע.

די בילגאָרייער יידישע פרוי עלקע הודעס, איז געווען אין טארנאָגראָד ביז דער ליקווידאציע פון דער דאָרטיקער יידישער באפעלקערונג. נאָך דער ליקווידאציע איז זי געקומען קיין בילגאָריי. אויך דאָ אָבער האָט זי נישט אויסגעמיטן דער טויט. זי איז דאָ גלייך מיט נאָך אנדערע יידן אומגעקומען.

איטשע מאיר איליש האָט זיך בעת דער ליקווידאציע אויסבאהאלטן אין הויז פון דעם קריסט מאלאווסקי. ער איז געלעגן אויפן בוידעם עטלעכע וואָכן, א געשוואָלענער פון קעלט און הונגער. נאָך דער ליקווידאציע איז ער, א האלב טויטער אָנגעקומען אין קליינם געטאָ. זיך אויסבאהאלטן אין א קליינעם קאסטן.

בילגאריי

פֿון דער ביכער־אויסשטעלונג: אויף דעם בריף: א ביכל פֿון זיין פֿרוי מרים אויף דער ערשטער זייט פֿון דעם בוך

איז ער אפגעזיסן פיל טעג. ער איז אין א פאר טעג שפעטער געשטארבן זיצנדיק אין קאסטן.

עס זענען געווען אויך מענטשן, וואס האבן נישט געוואלט ווארטן אויפן טויט און האבן אליין א סוף געמאכט צו זייערע מאטערנישן דורך אראפשלינגען ציאינקאלי פאטאס אדער אנדערע גיפטן. לאזער קאנדל האט זיך געטמט ביי זיך אין הויז און איז אפגעלעגן דארט צווישן טעג. די איבערגעבליבענע פון דער אקציע, בילגאריער יידן, האבן אים געוואלט ברענגען צו קבורה. אבער נאך די צוויי טעג איז לאזער קאנדל אוופגעשטאנען "תחית המתים" און זיך בשום אופן נישט געלאזט באגראבן . . .

די דייטשן האבן זיך דערוווסט פון דעם, האבן זיי אים ארויסגעפירט אויף זיין הויף און דערשאסן. דער באנדיט מאייעווסקי האט נאבן צוריבן ביי דוד שלאפראק דאס גאנצע פארמעגן, אים מיט זיין משפחה דערשאסן ביי יחזקאל קאנדל אויפן הויף.

נאטע קראנענברג האט מען געפינען באהאלטן ביי זיך אין דער היים. מ־האט אים געפירט אין בילגאריער קרימינאל. ער איז געווען א צעבראכענער און שוואכער מענטש. האט ער נישט געקאנט נאכגיין דעם געזונטן ס.ס.־מאן. דער דייטש האט אים אריינגעפירט אויף יחזקאל קאנדלס הויף און דערשאסן.

זיין זון אביגדור האט מען געפינען אין קליינעם גענאַ. א דייטש האט זיך פון דעם דערוווסט און אים פון דארט ארויסגענומען צו פירן אין קרימינאל (דעמלט האט מען אלע געכאפטע יידן געפירט אין קרימינאל). אויפן וועג האט דער דייטש ביי אים באמערקט א גאלדענעם זייגער. ער האט אים אין קרימינאל שוין נישט געפירט. ער האט אים אריינגעטריבן אין קלימקעוויטשעס הויף, און אים דערשאסן און צוגערויבט דעם וייגער.

בעת דער אקציע אין בילגאריי איז דערשאסן געוואָרן א ווינער יידישער דאקטאר. ער האט געגעבן הילף די קראנקע אין גענאַ.

משה קארנבליט האט פאר די זשאנדארן אין געסטאפא־לייט געמאכט היטלען. ער האט ביי דער אקופאציע חתונה געהאט מיט זיינע א קווינע פון לובלין. בעת דער אקציע האט מען דאס יינגע פארפאלק געפירט אין בילגאריער קרימינאל.

בולגאריי

בולגאריי, אין דעם מלחמה.

בילגאריי

די דייטשע מאכט האָט באשטימט מען זאָל משה קאָרנבליט, אלס נוצלעכען ארבעטער, איבערפירן אין קליינעם געטאָ. ער מיט זיין פרוי האָבן זיך שטארק דערפרייט און זיך אזש צעקושט פאר גרויס שמחה. דאָס האָט באמערקט א דייטשער מנוכל. ער האָט נישט געקאָנט פארגינען זיי די פרייד און האָט זיי ביידע ארויסגעפירט אויפן בית־הקברות און דערשאָסן.

הערש טורים, דער איינבינדער, האָט זיך מיט זיינע צוויי קינדער אויסבאהאלטן ביי זיך און דער היים. די דייטשן האָבן זיי אנדעקט. די קינדער האָבן זיי דערשאָסן פארן פאָטער אין די אויגן און אים האָבן זיי ארוסגעפירט צו קאנדלען אויפן הויף (נעבן לייבטשע קאנדל) אין דערשאָסן

אויף דעמזעלבן פלאץ האָט מען דערשאָסן משה בוימס צוויי שוועסטער.

אברהם איטשעלע קצב׳ס זון דוד דאניאק, איז געווען אין בילגאָרייער קרימינאל עטלעכע וואָכן נאָך דער אקציע.

דער אויבנדערמאָנטער באנדיט מאיעווסקי האָט אים, פון דאָרט ארויסגענומען און אים דערשאָסן אויף זיין אייגן פלאץ.

משה מעכאליס איידעם, דער געלער זעליג, וועלכער איז געווען אן מיטגליד פון „יודענראט", האָבן די דייטשן געכאפט אין וואלד און דאָרט דערשאָסן. אייזיק רענער׳ס זון מאטיס, איז געשטאנען ביים טויער פון געטאָ אלס וועכטער. צו יענער צייט האָבן די דייטשן ליקווידירט די יידן פון אויסערן געטאָ. א בילגאָרייער יינגל, וואָס האָט זיך אויסבאהאלטן אין געטאָ, איז צו צום טויער און געבעטן, ער זאָל אים ארויסלאָזן. דער וועכטער האָט אים ארוסגעלאָזט. פאר דעמדאָזיקן „חטא" האָבן די דייטשן דערשאָסן מאטיסן אויפן אָרט.

די צוויי ברידער טוביה און פישל קאנדל זענען אומגעקומען אין מיידאנעק. דער לעבנגעבליבענער שמואל זיסמאן האָט מיט זיינע אייגענע אויגן געזען ליגן דעם טויטן קערפער פון חיים מרדכי הערשנהאָרנס שוואָגער פון טערעשפאָל א צלעכערטן פון קוילן ווי א זיפ, זיין קאָפ איז געווען אָפגעזונדערט פון גוף. דאָס איז אָפגעטאָן געוואָרן ביי „חיים ברידער" אין הויז.

זיסמאן מאטיסן האָבן די דייטשן דערשאָסן אויפן זאמד, נעבן דער סטאראָסטווע. זיין פאָטער חיים, האָבן זיי פארשיקט קיין בעלזשיץ, ווו ער איז שפעטער אומגעקומען.

די צוויי טעכטער פון מענדל טוך, דעם פריזירער, האָט מען דערשאָסן אין

בילגאריי

5 בילגאַרייער יידן אויסבאהאלטענע ביי זעם קריסט מיקולסקי: ראַזנבוים בנציון, ראַזנבוים חיים, ראַזנבוים פערל, וואקסליכט

ב י ל ג א ר י י

קליינעם געטאָ.

פישעלע מאלער איז געווען איינער פון די וואָס איז תמיד גרייט געווען צו העלפן יענעם אין אַן עת־צרה. ער איז געווען אין גוטע באציאונגען מיט די דייטשן און נישט איינמאָל האָט ער אויסגענוצט זיין באקאנטשאפט לטובת די בילגאָרייער יידן. צו באשטעטיקן דעם פאקט, גיבן מיר איבער א גבית עדות פון לעבנגעבליבענעם בילגאָרייער ייד שמואל זיסמאן, וועלכער האָט מיטגעמאכט דעם געטאָ — גרויל אין מיידאנעק און געפינט זיך היינט אין ישראל.

די דייטשן האָבן בעת דער אקופאציע געכאפט דעם אלטן לאזער שוחט מיט זיין זון הערש ביים שעכטן א בהמה, ביי שאבנע קאָוואל אין דער קוויע. דאָס האָט זיי געדראָט מיט שיסן. פישל מאלער האָט דעמלט איינגעלייגט וועלטן, געלאָפן פון אין באקאנטן צום צווייטן, פאַרגעלייגט געלט. לסוף איבערגעקויפט דעם געסטאפאָ־אָנפירער, אין וועמענם הענט עס איז געלעגן די מעגליכקייט פון אנולירן דעם טויט־אורטייל, און געפוילט מען זאָל בטל מאכן דעם טויט־אורטייל. מען האָט די צוויי יידן ארויסגעלאָזט צו פריי.

לאָזער שוחט און זיין זון הערש זענען שפעטער אומגעקומען ביי דער אקציע. פישל מאלער איז אומגעקומען אין מיידאנעק.

אנדזשע (עטנבערג) האָבן די דייטשן ארויסגעפירט קיין גאַריי און דאָרט דערשאָסן.

דער בילגאָרייער פאָליציאנט גזשיבעק האָט נאָך דער אקציע אויסשפיאָנירט יידן, וועלכע האָבן זיך באהאלטן אין די בונקערס. אין איינעם אזא בונקער האָט ער געטראָפן חיים מרדכי הערשנהאָרנס זון. דער ייד איז ארוים פון באהעלטעניש און גאלאפן איבער די חורבות. דער פאָליציאנט האָט אים נאָכגעיאָגט און אים נאָכגעשאָסן. ווען ער איז אָנגעקומען אין געטאָ, האָט אים גערונען בלוט פון דער

דער ערשטער פון לינקס איז מר. מ. אוי, דער ווערט פון אונזער ארבעט אין בולגאריי.

ב י ל ג א ר י י

רעכטער האנט און פון ביידע באקן... די יידן האבן אים פארבאנדאזשירט זיינע ווונדן. ער איז מיט א צייט שפעטער דערשאסן געוואָרן.

צלוווע בראָפמאן האט מען דערשאסן ביי דער אלגעמיינער ליקווידאציע, ביים טייך. ווו מען פלעגט זיך באדן. זי איז אנטלאפן דאָרט זיך אויסבאהאלטן.

ישראל משה איטשעס, דער לאנגיעריקער ראש פון חברה־קדישא אין בילגאָריי, האט בעת דער אָקופאציע באקומען א דערלויבעניש פון מאגיסטראט צונויפצונעמען די מתים פון די גאסן. מען גיט איבער, או ער האט געארבעט מיט מסירת נפש כדי צו ברענגען צו קבר־ישראל די אומגעקומענע. ער איז בעת דער אקציע געפאלן פון א מערדערישע קויל.

אין שאבישין איז בעת דער ליקווידאציע אומגעקומען היגדעלע ווייסמאן.

רויזע, שלום קאלערס טאָכטער, האט 2 יאָר געארבעט אין דער קיך פון דער געסטאפאָ. פאר דער באפרייאונג, ווען די דייטשישע רוצחים האבן געפילט, או זיי זונקען, האבן זיי זי אין קליינעם געסעלע ביים קאשטאלעק דערשאסן.

אין זוויערזשיניץ זענען אומגעקומען בעת דער ליקווידאציע יעקב טייטלבום, און זיין מוטער שיינדל איז אומגעקומען ביי דער ליקווידאציע אין בילגאָריי.

מאָטל קאמינער מיט זיין משפחה (איין טאכטער האט זיך אפגעראטעוועט) און יעקב קאמינער מיטן ווייב זענען אומגעקומען אין יונעוו בעת דער אלגעמיינער ליקווידאציע פון דער יידישער באפעלקערונג אין יענער געגנט.

בעריש קאמינער מיט זיין משפחה (זיין טאָכטער פאָלה האט זיך זענען אומגעקומען אין כרוביעשאוו.

יאָסל שארף האט געהאט א באהעלטעניש אין בילגאָריי. ער איז געווען אויס באהאלטן ביז הארט פאר דער באפרייאונג פון דער שטאָט. אין א געוויסן טאָג איז ער ארויס אין דער שטאָט, פארבייגעגאנגען מאקאָרשציעס הויז אויף דער קאָשטושקאָ־גאס האט אים א דייטש באמערקט און דערשאסן.

וועגן דעם האט דערציילט דער זון פון דעם אומגעקומענעם, יידל שארף, וועלכער האט געקעמפט אין דייען פון דער רויטער ארמיי אין 1944.

בילגאריי

עס איז וויכטיק דערמאַנען, ביי דעם קאפיטל „ליקווידאציע פון בילגאַרייי" א בילגאַרייער יינגל האָס האָט בשעתו געשטעלט די גאנצע געסטאפּאָ פון בילגאַריי און געגנט אויף די פיס.

דאָס בילגאַרייער יינגל איז געווען „איצקע" שלום פאַרצעלאנס א שטיף זון. די דייטשן האָבן אים געהאט אמאָל געכאפט ביים אריינברענגען אין געטאָ שפּייז פראָדוקטן, וואָס דאָס איז געווען שטרענג פארבאָטן. די דייטשן האָבן שוין לאנג געהאט אויף אים א חשד אז ער זאָל האָבן געגנבעט אויסער דעם געטאָ. עס איז געשען א פאקט וועז „איצקע" האָט געגנבעט לעדער וואַרג ביי יאנקעלע לייכטער. דער חשד איז באלד געפאלן (עס איז נישט פעסטגעשטעלט צי דאָס איז געווען א מסירה...) אויף איצקען. די דייטשן האָבן אים געכאפט און ארויסגעגעבן א טויט אורטייל.

א דייטש וועלכער האָט ארויסגעפירט דעם קליינעם איצקען צו שיסן איז אים, איצקען, געלונגען צו אנטלויפן אין דער ריכטונג פון וואלד און זיך דאָרט אויס־באהאלטן א לענגערע צייט. איצקע האָט זיך אויך איינגעשאפט געווער. ערב דער ליקווידאציע, איז דאָס יינגל געקומען אין געטאָ, און איינשטעלנדיק זיך דאָס לעבן, אייניקווייז ארויסגעראטעוועט פון דאָרט צוואנציק יידישע יינגלעך. אין וואלד איז די גרופע געווען א לענגערע צייט אונטער דער אָנפירונג פון דערמאָנטן יינגל „איצקע". ביז איינמאָל גייענדיק אין געטאָ נאָך עסן, זענען זיי אריינגעפאלן אין א דייטשער „לאפאנקע" /אבלאווע/ און וועלכער אלע צוואנציק יונגנטלעכע זענען ג־וואָרן געפאנגען. מען האָט זיי אלע דערשאָסן. דאָס יינגל איצקע האָט זיך ווי א ג־יאָגטע חיה פארטיידיקט מיט זיין רעוואָלווער אָפשיסנדיק זיך אויף א שטח פון צוויי קילאָמעטער הינטער דער שטאָט. אין דאָרף בויאריס האָט אים געטראָפן א דייטשע קויל און דאָס יינגל איז געפאלן טויט. אויסשיסנדיק די לעצטע קויל פון זיין רעוואָלווער.

די דייטשן האָבן געפאנגען סיני שפער און אים איינגעוועצט אין בילגאַרייער קרימינאל. אים ספעציעל, אלס איינעם פון די „וויידערשטענדלער" אונטערן פירער־שאפט פון „איצקע" האָבן די דייטשן אמשרעקלעכסטן געפייניקט. מיט שרעקלעכע יסורים און פיין וועלכער נאָר א טייוולאנישער מוח האָט געקענט אויסטראכטן. ער האָט אויסגעהויכט די נשמה אין בילגאַרייער קרימינאל.

א'ציק טעוואלים ארומגערינגלט מיט בילגאַרייער קינדער אויף די חורבות פון דער שטאָט.

בילגאָריִיער יידן אין נעטא

א סך יידישע משפחות זענען אנטלאָפן פון בילגאָריי אין 1939. אירער דער דייטש האָט נאָך באוויזן צו פארנעמען די כּטאָט. אויך די, וועלכע האָבן שוין אין דער אָקופאציע־צייט באוויזן אריבערשמוגלין די גרענעץ קיין מערב־רוסלאנד, האָבן דאָרט געפינען זייער טויט פון די זעלבע מערדער פון וועמען זיי זענען אנטלאָפן. נאָכן פארנעמען דורכן דייטש אוקראינע זענען זיי אלע דאָרט אומגעקומען.

זייערע נעמען זענען:

יצחק וויזנבליט מיט זיין פרוי און קינדער. אלי דאָרפמאן מיט זיין פרוי און 4־קינדער. חיים־ישראל מעכטשעם מיט זיין פרוי און קינדער. הייניאך לייכטער מיט זיין פרוי און קינדער. משה וואלף, זיין פרוי באשע און 2־קינדער; בריינדעלע און קאָפל. אומגעקומען זענען אויך 2־קינדער פון חיים־אלי אנגער, לייבטשע קאליקשטיין מיט זיין פרוי און קינדער. איסער קאָנדל (שאול קאָנדל׳ס א זון), אזריאל אבליגענהארץ מיט זיין פרוי און 4־קינדער. גרשון ראָזנבלאט (פייטיש) איז אומגעקומען פון א באָמבע אין די ערשטע טעג פון דער דייטשע־רוסישע מלחמה. לייב ראטנבערג מיט זיין פרוי און קינד. מעכאלע שוער (הייניאך סאָנע׳ס א זון) מיט זיין פרוי אין קינד.

די אלע אויסגערעכנטע זענען אומגעקומען אין בערדיטשעוו (רוסלאנד), וועו דער דייטש האָט פארנומען די שטאָט.

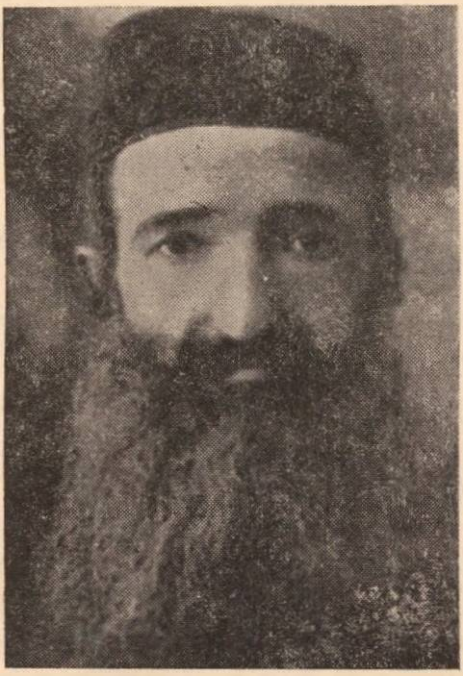
דבורה צימרינג מיטן מאן, קינד און מוטער, נאָטע שוויערטשאפט מיט זיין מוטער, אלטער שפירער מיט זיין פרוי און קינדער, יהושע שפירער מיט זיין פרוי, הערשעלע שיינוואלד מיט זיין פרוי און קינדער, יהושע ארביספעלד (קיווע ארביספעלד׳ס א ברודער) מיט זיין פרוי פעשע.

די אלע אויסגערעכנטע זענען אומגעקומען אין וולאשימיעש.

אין לעמבערג זענען אומגעקומען: יעקב (יאנקעלע) גרינאפל מיט זיין פרוי און קינד, יוסף בלוטמאן מיט זיין פרוי און קינדער, שאול סארווע׳ס א טאָכטער.

אין מערב־אוקראינע זענען אומגעקומען הערש וויסמאן מיט זיין פרוי און קינדער (זיין טאָכטער שרה האָט איבערגעלעבט די מלחמה), שיינדעלע פייפער

בילגאריי

ר׳ משה איטשעס ארביספעלד, דער ראש
פון די חברה קדישא אין בילגאריי,
וועלכער האט מיט מסירת־נפש געברענגט
די בילגאריישע יידן צו קבר־ישראל

בילגאַרייער יידן אין געטאָ

(דבורה אבישע׳ס טאַכטער) מיט איר מאַן און קינד. און יאַנאָווסקער לאַגער, נעבן לעמבערג זענען אומגעקומען 2־קינדער פון משה און קריינדל זילבערמאַן: חנה און יעקב מרדכי, (איר אייניקלעך פון אלטן בילגאַרייער רב ר׳ יעקב מרדכי ז״ל).

אין מיזאטש אומגעקומען: אברהם ווײנבערג (שלמה ווײנבערג׳ס א זון), הערש זוטעלמאַן מיט זיין פרוי און 2־קינדער, שמואל אלי גראָסמאַן מיט זיין ווייב און קינדער, הערשקע גאָלדבערענער מיט זיין ווייב, און גאָלדע האָניקבוימס דריי קינדער: ביילע, איסער און העניטשע.

אין זדאָלבונאָוו זענען אומגעקומען מענדל ווייסמאַן מיט זיין פרוי פעשע און דריי קינדער: ביילע, אסתר און העניע.

נתן טענעהאָלץ מיט זיין פרוי אין קינדער, נאָטע האָניגבוים מיט זיין פרוי, אברהם־יעקב בערגשטיין מיט דער משפחה — ווי אלע זענען אומגעקומען אין גיראָווגראד (רוסלאנד).

חיה׳לע גרינבוים איז אומגעקומען אלס קראנקן־שוועסטער אופן שלאכט־פעלד אין לענינגראד.

אין ראָוע רוסקא איז אומגעקומען יהושע פאנצער מיט זיין משפחה. זיין זון הערש איז אומגעקומען אויפן שלאכט־פעלד אונטער לענינגראד. איין קינד פון יהושע פאנצער האָט זיך געראטעוועט.

אָט־דאָס איז דער גרויליקער סך־הכל פון דער בילגאַרייער יידישער באפעלקערונג, א טייל פון די זעקס מיליאָן יידן, וואָס האָבן געטיילט דעמזעלבן גורל אין אייראָפע אונטער דער נאצישער אקופאציע.

אויטאמאבילן פון דער פירמע „בוסינג" אין ניו יארק: אזוי ווי מען ווערט אויסגעשטעלט פאר דער מלחמה.
די „בוסינג" פאבריק (רעכטס) אין מילוואוקי וואו מען פראדוצירט אויטאמאבילן פאר דער מלחמה.

ליקווידאציע פון בילגאַרייער געטא

דער קליינער געטאָ, אין וועלכן עס האָבן זיך געפינען 30 מענטשן, מענער און פרויען, האָט עקסיסטירט 2 חדשים. 15/1 יאָר 1943 אינדערפרי, זענען אין קליינעם געטאָ פלוצלונג אריין א גרעסערע צאָל געסטאַפאָוצעס, באפוילן אלע ארויסצוגיין פון זייערע ווינונגען אויפן הויף. זיי האָבן די מענטשן אויסגעשטעלט אין צוויי רייען, מענער באזונדער און פרויען באזונדער. די פרויען האָט מען אריינגעיאָגט אין א קליין הייזל וואָס איז געשטאנען דערנעבן. פארן אריינגאנג אין דעם הייזל האָט מען די פרויען אויסגעטאָן אינגאנצן נאקעט. די מענער זענען געבליבן אין זייער רייַ אויפן הויף.

באלד האָבן די געסטאפאָוצעס געעפנט אויפן הייזל א פייער פון מאשין־געווער. די קולות און יאָמערלעכע ספאזמען פון הייזל — דערציילט דער עדות פרוכלענדער — האָבן זיך צעטראָגן איבער דער שטאָט.

אין מיידל, א פארוווונדעטע, איז ארויסגעשפרונגען דורכן פענצטער אויפן הויף און זיך געפרוווט ראטעווען. די דייטשן האָבן אריינגעיאָגט אין איר עטלעכע קוילן און אויעקגעלייגט איר א טויטע אויפן אָרט.

דאָס איז געווען די יונגסטע טאָכטער פון בילגאַרייער ייד איזיק רענער.

די דערמאָרדעטע נאקעטע פרויען האָט מען ארויסגעשלעפט אויפן הויף. דער גאנצער הויף פון ליפָּא וואגשול האָט געמאכט אן איינדרוק פון אין גרויס שעכט־הויז און איז פול געווען מיט קאלושעס בלוט.

פון די 30 מענטשן וואָס די דייטשן האָבן איבערגעלאָזט אין געטאָ זענען געווען, ווי געזאָגט, פאכמענער, וואָס די דייטשן האָבן זיך אין זיי געניטיקט. אין א צייט שפעטער האָבן די דייטשן, דידאָויקע מענטשן, ארויסגעשיקט אין לאגער, קיין יאנאָוויק, נעבן זאמאָשטש און פון דאָרט קיין מיידאנעק.

די מענטשן וועלכע האָבן געווינט אין געטאָ אין געוואָרן שפעטער ארויסגעשיקט זענען געווען: פינטשע פארשטענדיק, טאָדרעס לאנג, מיט ביידע זון (אוועקגעשיקט אין לאגער האָט מען טאָדרעסן מיט איין זון, דעם טעכניק.) דוידל בענדלער (ער איז ביז צו דער אקציע געפאָרן מיט איין בריטשקע אין געפירט דעם בילגאַרייער

בילגאריי

ד. בוקאַרעסט פֿאַר דער אינטערנאַציאָנאַלער דעמאָקראַטישער פֿרויען קאָנפֿערענץ.

ליקווידאציע פון בילגאריער געטא

לאנדראט) — די קינדער זיינע מיט זיין פרוי האָבן די דייטשן פאר דער אלגעמיינער אקציע געשאָסן.) פישל מאלער, מיט 4 בריידער, שלום קאקלער, חיים זוסמאן, פישל קאנדל, משה ליכטענפעלד אהרן האָרנפעלד (דעם לעצטן האָבן די דייטשן געשאָסן אין יאנאָוויצער לאגער) אביגדור פערשטענדיק, משה בוים (געשטאָרבן אין יאנאָוויצער לאגער) אייזיק רענער (די משפחה האָט מען פריער ליקווידירט) יאנקל רענער (אייזיק רענערס זון איז געשטאָרבן אין יאנאָוויץ אויף פלעק טיפוס).

פון די 30 מענטשן וועלכע מ־האָט ארויסגעשיקט אין די לאגערן זענען פארבליבן דריי יידן וועלכע מ־האָט איינגעשפארט אין בילגאָרייער קרימינאל. די לעצטע דרײַ יידן פון בילגאָריי: דער עדות לייזער פרוכלענדער, נחמן רענער און נחמיה לאנג.

די דייטשן האָבן געוואָלט איבערנעמען די וואַרשטאָטן פון קליינעם געטא אין פון דער גאנצער עדה יידן. „א שאָד אייך צו שיסן — האָבן זיי געלאכט, — איר זענט גוטע פאכמענער, און איר וועט נאָך אונדז א שטיקל צייט צונוץ קומען . . .

די דייטשע סאדיסטן האָבן זיך געוויצלט איבער די דריי איבער־געלאָזענע קרימינאל אריין. נאָר דאָרט איז נישט געווען קיין פלאץ וווּ עס צו שטעלן. האָבן זיי עס געלאָזט צוריק אין קליינעם געטאָ און געשיקט אהין ארבעטן די דרײַ לעבנגעבליבענע יידן.

איצט זענען אין בילגאָריי געטאָ געבליבן. פון א גאנצע שטאָט מיט יידן, די דריי אויבן־אויסגערעכנטע יידן פון בילגאָריי. דער זיגער־מאכער נחמיה לאנג האָט פארריכט פאר די דייטשן זייגערלעך, דער שנידער נחמן רענער האָט געניייט מונדירן פאר דייטשע אָפיצירן און לייזער פרוכלענדער האָט געארבעט בײַ שמעפעריי.

איין מאָל, איז לייזער פרוכלענדער געגאנגען אָפטראָגן א פאָר שטיוול צום שוסטער פון בילגאָרייער געסטאפּאָ. ער האָט דעם שוך נישט געטראָפן אין דער היים. אין דער היים איז געווען דעם שעפס פרוי. זי האָט דעם יידן אויסגעפרעגט צו ער האָט נאָך זיין פאמיליע און דערביי שטארק באדויערט דעם גורל פון די אומגעקומענע יידן, זאָגנדיק דערביי, אז גאָט וועט זיך נאָך אָפרעכענען מיט די דייטשן, פאר דעם וואָס זיי האָבן געטאָן מיט די יידן. נאָר וואָס זאָל זי נעבעך טאָן, אז זי קאָן בײַ איר מאן, דעם שוך פון געסטאפּאָ, גאָרנישט פוילן . . .

זי האָט דעו יידן נעגעבן פיל פראָדוקטן מיטצונעמען אין געטאָ אריין. ער האָט אבער העפלעך אָפגעדאנקט און גאָרנישט געוואָלט נעמען. דעם יידן איז געווארי

בילגאריי

אין פּרט. דער: א מאלפּיטן פון א מאלפּלטעל ווי מען פּאַרט דאָרט
ווען פּאַרטיזאַנען זיי ר פּרעמיע פון פּראַזידענט טרומאַנס מלוכה־יחידה.

ליקווידאציע פון בילגאריער געטא

אויפפאלנד די פלוצלונגדיקע גוטסקייט פון דער דייטשקע און ער האָט פון דעם געדרונגען, אז עפעס גרייט זיך אויף די לעצטע דריי יידן.

אין דעם זעלבן טאָג האָט לייזער פרובלענדער באשלאָסן צו אנטלויפן פון בילגאריי.

צוריקקומענדיק פון שעף, האָט לייזער פרוכלענדער שוין נישט געטראָפן זיין חבר נחמיה לאנג. לאנג איז מיט א שעה צוריק נעלם געוואָרן פון געטאָ . . .

ביידע איבערגעבליבענע יידן האָבן ביי זיך אפגעמאכט צו אנטלויפן. זיי האָבן זיך פארשטענדיק מיט א פאָליאק פון בויארים, וועלכער איז געקומען אין געטאָ אריין אפנעמען א שטיקל ארבעט. זיי האָבן אים צוגעזאָגט אוועקצוגעבן אלץ וואָס זיי פארמאָגן, אבי ער זאָל זיי נאָר פון ראנען העלפן אנטלויפן, נאָר אין דעם זעלבן טאָג.

ס׳איז שוין אָבער געוואָרן שפעט אין אָוונט, און קיינער איז נאָך זיי נישט געקומען. זיי האָבן איינגעזען, אז זיי מוזן נעמען זייער גורל אין זייערע אייגענע הענט. אין האָבן באשלאָסן אליין צו פארלאָזן דעם געטאָ.

די לעצטע צוויי יידן פארלאזן דעם געטא

ס׳איז געווען שפעט און דער נאכט. ווען די לעצטע צוויי בילגאַרייער יידן האָבן פארלאָזן די געטא.

זיי זענען אַנגעקומען אין דעם דאָרף בויארים און אָפגעטראָטן ביים דעם קריסט מיקולסקי. דאָרט ביי דעם מיקולסקי, האָבן שוין פון פריער זיך אויסבאהאלטן ; בן ציון ראָזנבוים, זיין שוועסטערס טאָכטער פערעלע און דער גלעזער ראָזנבוים (דער לעצטער האָט איבערגעלעבט די מלחמה און איז שפעטער געפאלן מיט א העלדן־טויט ביים שטורעמען בערלין, אין די רייען פונם סאָוויעטישן מיליטער.) מיקולסקי האָט אלע יידן אריינגעפירט צו זיין באקאנטן פוילישן שוסטער קוליאני, וועלכער האָט געווויינט נעבן וואלד.

לייזער פרוכלענדער און נחמן רענער זענען ביי דעם שוסטער אָפגעווען פיר ויאָכן צייט. האָבנדיק מורא פאר א מסירה, זענען זיי פון דאָרט אוועק אין וואלד.

אונטערן חשד, אז דער שוסטער קוליאני האָט מיטגעהאָלפן די פארטיזאנער יידן, איז ער שפעטער דורך די דייטשן דערשאָסן געוואָרן.

נאָר 6־מאָנאטן אין וואלד, האָבן די צוויי יידן אָנגעטראָפן דאָרט אויף אן אָבלאווע מצד די דייטשן. געשעען איז דאָס דערפאר, וויל אין יענעם וואלד האָבן זיך אויפגעהאלטן פיל פארטיזאנישע מחנות.

אין יענעם טאָג דעם 27/6, 1943 איז פון א דייטשע קויל געפאלן נחמן רענער.

שפעטער האָט לייזער פרוכלענדער אָנגעטראָפן אין וואלד אויף נאָך צוויי בילגאַרייער יידן, וואָס האָבן זיך דאָרט, פונקט ווי ער, אויסבאהאָלטן ; חיים פיינער מיט זיין זון.

אויך זיי האָט געהאָלפן ביים אנטלויפן פון געטא דער קריסט מיקולסקי, וועלכער האָט בכלל געהאָלפן די יידן מיט וואָס ער האָט נאָר געקאָנט.

לאָמיר ביי דער געלעגנהייט דערמאָנען לטובה דעם קריסטלעכן שפיטאָל־דאָקטאָר

בילגאריי

אורקעסטער פון מוזיק בית-מדרש "מזרחי" אין ליטע (1934) בעת אירע
פון בריצען פון "אוניטאס" וועגן פארבעסערונג אין דער מוזיקאלישער ליגע
אין אוניטאס פון ד"ר "אוניטאס" וועגן פארבעסערונג אין דער מוזיקאלישער ליגע

בילגאָריי

פאיאסק, וועלכער האָט בעת דער אקופאציע ארויסגעווינען פיל מענטשלעכקייט און איבערגעגעבנקייט (טייל מאָל געשטעלט זיין לעבן אין געפאר) לגבי בילגאָרייער יידן, ער האָט גענעבן מעדיצינישע הילף די בילגאָרייער יידן, וואָס האָבן זיך אין דערין געווינטיקט, אין וואָס האָבן אלס יידן קיין הילף נישט געטאָרט באקומען. לויט גבית עדות פון טארנאָגראָדער ייד יצחק אנגר. וועלכער האָט זיך אויסבאהאלטן אין יענער געגנט און פֿעט באזוכט בילגאָריי, סיי ביי דער אקופאציע סיי נאָך דער באפרייאונג, — האָט דער דאָקטער פאיסעק אָפּגעראטעוועט א קינד פון יידישן דאָקטאָר רודאַרף, דאָס קינד איז ביז היינטיקן טאָג דאָ ביי אים. ס׳איז א ספק אויב דאָס קינד וואָס דארף שוין אלט זיין א יאָר זעכצן, ווייסט פון זיין אָפּשטאמונג.

* * *

בילגאָריי איז שוין געווען „יודנריין" דאָס בלוט פון די קדושים אויף די גאסן און אויפן מארק פון שטאָט איז שוין פארטריקנט געוואָרן. באלד זענען אונטער־געקומען די הארבסטיקע רעגנס, אין האָבן פון די גאסן אראָפּגעשוועמט אויך דעמדאָזיקן לעצטן שפור פון דעם טראגישן יידישן אומקום.

אָבער אין די וועלדער ארום בילגאָריי האָבן נאָך ארומגעבלאנקעט גענייטע יידן, רעשטלעך פון אויסגעמאָרדעוועטער עדה. די דייטשע רוצחים, ימח שמם, האָבן זיך אָבער געשטעלט פאר א ציל אויסצוראָטעווען דעם יידישן שטאם, עס זאָל פון אים קיין וכר נישט בלייבן. זיי האָבן אויך געוואָלט, עס זאָל נישט בלייבן קיין לעבעדיקער עדות פון וייערע רציחות.

האָבן די דייטשן פארעפנטלעכט א מעלדונג, אז יעדער אריער, וועלכער וועט ברענגען אין געסטאפּאָ א לעבדיקן יידן, וועט באלוינט ווערן פון דער מאכט מיט 2־קילא צוקער. האָבן זיך געפונען גענוג בעלנים אין בילגאָריי און אומגענט, וועמען עס האָט געלאָקט דערדאָזיקער פרייז. זיי זענען געגאנגען איבער די וועגן, און די וועלדער און געכאפט יעדן לעבנגעבליבענעם ייד, ווי מען כאפט אן איבער־געשראָקענע חיה אין וואלד, און זיי איבער־געענטפערט אין די הענט פון געסטאפּאָ.

דעמלט האָט שוין די „העכערע אריער־ראסע" געקאָנט בלייבן צופרידן: אין בילגאָריי איז נישט געבליבן קיין איין־איינציקער ייד...

ב י ל ג א ר י י

* * *

וי דער ווי־געשריי פון די דערמאָרדעטע יידן אין בילגאָריי. זייער לעצטע קללה אויף זייערע ליפן, ערב זייער מאַרטירער־טויט, זייערע בריענדיקע מרירות און זידנדיק בלום, האָט טיף איינגעזאַמט אין זיך די בילגאָרייער ערד. אין צוזאַמען מיט איר פרוכט, מיט וועלכע די געדולדיקע ערד וועט שפייזן די מערדער פון אונדזער פאָלק זאָל זי זיי אויך אָנזעטיקן מיט אונדזער פארסמאָענדיקן וויי... אָמן!

דריטע טיל

יזכור

ואלה שמות בני ישראל בעיר
בילגורי שנהרגו, ונשחטו, ונשרפו,
במכת הרג וחנק, ואברזן על ידי
הרוצחים, הזידונים – הגרמנים –
ימח שמם !!!

זכור את אשר עשה לך עמלק

– זכור – ! אל תשכח !!!

אלבוים מענדל פרוי שיינדל, 3 קינדער.

אלנארטן חיים ישראל פרוי ניטל, קינדער.

אליש לייבל פרוי שבע, 2 קינדער.

איליש מויִם מאכלע, 1 טאָכטער.

ארבימפעלד רויז פרוי גיטעלע, קינדער.

ארבימפעלד חיים פרוי, קינדער.

ארבימפעלד ישראל משה איטשעם פרוי ציוויעלע, א טייל קינדער.

ארבימפעלד יעק'ב פרוי, קינדער.

אלבוים שלמה פרוי, קינדער.

אלבוים משה פרוי, קינדער.

אלבוים זונדל פרוי, קינדער.

איסעי יצחק פרוי רייזל, 2 קינדער.

אָבליגענהארץ חיים פרוי חייה שרה, 6 קינדער.

חיים אָבליגענהארצם אויִדעם פרוי, קינדער.

אָבליגענהארץ שמעון פרוי, קינדער.

אָבליגענהארץ אברהם פרוי, קינדער.

אָבליגנהארץ מאלע, קינדער.

אולמער אליהו פרוי, קינדער.

אנט חיים פרוי פעסל, קינדער.

אנט אברהם פרוי שרה, קינדער.

אבערהאנט חיים פרוי חוה, קינדער.

אלבוים גדליהו פרוי גולדה, 5 קינדער.

אלבוים אברהם יצחק פרוי מעמע, 4 קינדער.

יזכור

אנגער אלקע, 2 קינדער.
אירלשטיין מעכל פרוי, קינדער.
איסער אברהם יעקב פרוי ייטע, קינדער.
אכליגנהארץ ליבע ייטע.
אולמער פסחיה פרוי, קינדער.
אנגער ניכה.
ארלער שמאי פרוי דבורה.
ארלער יעקב בער פרוי חיילע, 4 קינדער.
אלענדער אלטער פרוי, קינדער.
אלענדער שמואל לויב פרוי רייזל, 4 קינדער.
איליש חיים פרוי מאלטשע, יצחק מאיר איליש, אילש רייזל,
טאכטער חיה האדעס, אילש העניע, 1 קינד.
איטשע זואסערטרעגער פרוי האדעס, קינדער.
אלבוים יהושע פרוי חנה, 3 קינדער.
אנגער מעכל פרוי יוכבד, קינדער.
חיים אלי אנגער, 2 קינדער.
אנגער חיימס פרוי, א טייל קינדער.
אנגער שלמה פרוי, קינדער.
אלבורט בנציון פרוי דבורה, קינדער.
אנגער יעקב פרוי.
אינגבער חיים פרוי גולדה, 4 קינדער.
אבערהאנט דבורה, 2 קינדער.
אייזנקרעמער משה פרוי, קינדער.
אייזנקרעמער העריש פרוי, קינדער, זון שניר, קינדער.

יזכור

אברהם בעקער פרוי, קינדער.
איליש הערש פרוי, קינדער.
איליש נח פרוי, קינדער.
אסתר זלאטע שארפמאן, קינדער.
אולמער אביגדור.
אולמער יצחק יהושע פרוי, קינדער.
אולמער חנניה פרוי, קינדער.
אַליווע, יצחק לייב פרוי, 5 קינדער.
אַליווע בער פרוי חאל, קינדער.

ב

בענדלער וואלף פרוי, קינדער.
בענדלער יידע פרוי, קינדער.
יאנטשע בעקערס איידעם פרוי, א טייל קינדער.
בערגער ייטע, 3 קינדער.
בעריש שטריקנדרייער, לייבעלע ראַפערס איידעם, פרוי, קינדער.
בערנשטיין בינם פרוי, א טייל קינדער.
בערמאן חייה.
באם געגעדל מאן, זון.
מענדל באַרד בעקער.
אדוואקאט בעק, פרוי.
בין שמעון פרוי בילמע, קינדער.
בראמבערג פיילע 1 מאכטער, יודית.
ברעזל אברהם פרוי, קינדער.

יזכור

באקמער שלום פרוי, קינדער.
בערגער יאנקל פרוי, קינדער.
בעכער צלי פרוי פרוידע, זון אימשע, מאַכטער חינדע.
בעכער משה פרוי, קינדער.
בראנער יעקב פרוי באשע, 2 קינדער.
יהושע כליזמר פרוי באלטשע, קינדער.
חיים ברוך כליזמר פרוי.
בראַמבערג לויב פרוי, קינדער.
בראַמבערג אברהם פרוי חנה, א טייל קינדער.
בוים אויזער פרוי, קינדער.
בוים משה פרוי חינקע, 1 קינד.
בערגשטיין אברהם יעקב פרוי ראצע, א טייל קינדער.
בערגער פרוינד בינם פרוי זיסל, קינדל.
בערגער פרוינד שמואל פרוי, קינדער.
יצחק בדחנם פרוי, 2 קינדער.
בענדלער לויבוש פרוי, קינדער.
בריקם מרים מינדל, מאַכטער אסתרימאטל.
בריקם דוכטשע, מאן, שמחה מאיר 3 קינדער.
בריקסמאן יידל פרוי געניעדל, קינדער.
פאלץ בראמבערגם בריידער פרוי, קינדער.
בוילע גיטל מאן קאַפל, קינדער.
בנימין ליבערם איידעם, פרוי, קינדער.
בנימין ליבערם צוויי זון, זייערע פרויען און קינדער.
בלימע, קנאבנם שכינה, קינדער.

יזכור

בלומאן אהרן פרוי בלומע, קינדער.
נחום בעקערס פרוי, א טייל קינדער.
באנאך הירשמאן (די פרוי) א טייל קינדער.
בעדטשע סטאליאר, א טייל קינדער.
ברעזל רובין פרוי קינדער.
ברעזל הערש פרוי, קינדער.
יואל בעקער פרוי, א טייל קינדער.
יואל בעקערס שוועסטער, סערל מאן, קינדער.
בוכבינדער אליעזר פרוי, קינדער.
בערגערפרייונד אלי פרוי, קינדער.
בראפמאן כרכה, 4 טעכטער.
באראן חיים פרוי קיילע, קינדער.
ישראל באך פרוי סערקי, 4 קינדער.
בערגערפרייונד ויטע, 3 קינדער.
בוים יוסף פרוי, קינדער.
בוים מענדל פרוי קינדער, זיין איידעם וואַרשאוויאק, פרוי.
גאלדבערגער משה פרוי, קינדער.
גאלדבערג אלי פרוי רחל'ע, טעכטער.
משה גאלדבערגס איידעם, פרוי באשע, א טייל קינדער.
גראסמאן שמואל אלי פרוי שרה, 3 קינדער.
גראסמאן גיטל, מאו.
גראסמאן יצחק פרוי ברכה, 3 קינ־ער: משה, דויד, שיינדל.
גליקסמאן יאסל פרוי, קינדער.
יצחק גליקסמאנס איידעם. פרוי קינדער.

יזכור

גליקלעך שלום פרוי רחל לאה, א טייל קינדער.
נאדל, דער ברודער פון רחל זילבערליכט.
נאלדבערג האנטשע, מאכטער.
גרינאפל יאנקעלע פרוי ברוכטשע, 1 קינד.
נאלדבערג מתית פרוי, קינדער.
גרינער שבעלע.
פרוי גרעבער, 2 קינדער.
גליקלעך אברהם, פרוי, א טייל קינדער.
גליקלעך משה פריי, קינדער.
גליקלעך רפאל פרוי, קינדער.
גלאנץ שמחה פרוי, קינדער.
נאלדבערג משה יוקל פרוי.
גדליהו גלעזער פרוי, א טייל קינדער.
אליעזר גלעזער פרוי, קינדער.
גליקמאן יצחק פרוי, קינדער.
גרינבוים לייביש פרוי אסתר, א טייל קינדער.
פרוי נאלדבערג.
גייסט איטשע פרוי, א טייל קינדער.
נאלדבערגער הערשקע פרוי גולדה, 1 קינד.
גרינאפל יאנקל פרוי קינדער, איידעמעם, קינדער.
גליקלעך דויד פרוי, קינדער.
גייסט רויזל מאן, א טייל קינדער.

ד

דונערשטיין אלי יעקב פרוי ניכה 1 קינד

יזכור

דארפסמאן אלי, פרוי יוכבד, קינדער.

ח

האַכמאן מאַטל, פרוי, קינדער.

כאשע פלאמענבוים מאן יוסף וואלף, קינדער: קאפל, בריינדעלע

הארמאן אברהם פרוי, קינדער.

האכמאן יחזקאל, פרוי, קינדער.

האכמאן יוסף פרוי שרה'לע, קינדער.

חיים יוסיפס פרוי האַרוויץ, קינדער.

העגאלעם מאַכטער מאן, קינדער.

הערש יאַסקי מאלער, קינדער.

חאַרים לאה.

הערשנהאַרן חיים מרדכי, פרוי, א טייל קינדער.

יאַסל הערשנהאַרן פרוי, קינדער.

נתן הערשנהאַרן פרוי, קינדער.

הערש טרענער, פרוי, א טייל קינדער, הערשם ברודער איסער פרוי, 1 זון.

האַף הערש פרוי, קינדער.

האַף רבקה, מאן, קינדער.

ראַבענבערגם משפחה.

הערשלם פרוי פון דער קליינער מיל, א טייל קינדער.

הערש מאלערל פרוי אלקע, א טייל קינדער.

יאנטשעלע קאנטאר פרוי דינעלע, 4 קינדער.

קליסקעכע אין משפחה.

זכור

דור בעקערם משפחה.

האַכמאן אלי, פרוי, ריווע, 3 קינדער: שלום, יעקב חוה.

האַניקסעלד שרה, מאן, קינדער.

האַניקסעלד שעפסל, פרוי, קינדער.

האַניקסעלד יששכר.

האַכמאן לייבקע פרוי, קינדער.

חיים האַכמאנס פרוי, א טייל קינדער.

הירשמאן ביוראך פרוי פראדל.

האַכמאן ברכה'לע, 5 קינדער.

האַכמאן (האַלץ פוחר) פרוי — משה יוקלם אייניקל.

הוען פון זאמר, פרוי, קינדער.

הוען מענדל, פרוי, קינדער.

הערכסמאן אברהם פרוי, 2 קינדער.

האַניקבוים נטע, פרוי ציפע.

האניקבוים שלום.

ו

וואַלאך שמואל, א טייל פון משפחה.

שלום האַכמאנס טאַכטער, א טייל קינדער.

וויינבערג, משה גאַלדבערגס איידעם, פרוי, באשע, א טייל קינדער.

וויזנבלאם יצחק. פרוי, קינדער, זיין שוועסטער רישל, מאן ג קינד.

וואקסליכט מרדכי, פרוי, קינדער.

וואקסליכט מענדער, פרוי קינדער.

זכור

ווינטרוב יוטשים, משפחה.
ווינבערג אהרן, פרוי לאה.
חאנטשע ווינבערג, צוויי קינדער.
וואנשול חייה לאה.
וואנשול רבקה, 2 קינדער.
וויאטש יחזקאל, פרוי הענע.
וואנגער נחום, פרוי, קינדער.
וואַרשאוויאק לייבל, פרוי, קינד.
וואַרשאוויאק יצחק מאיר, פרוי, מרים ליבע, קינדער.
נתן וויסמאנם פריי, דבורה.
וויסמאן יוסל, פרוי הענדל, קינדער.
חנה'לע וואנגער, מאן — א זון, פרוי, קינד.
וואקסבוים רחל, מאן.
וואקסבוים משה, פרוי, קינדער.
וועַרמוט שבח, פרוי, קינדער.
וועַרמוט אליעזר, פרוי, קינדער.
שמעון וואַרשאוויאקם איידעם, אין משפחה.
וויסמאן קיווע, פרוי, קינדער.
איטשע קיווע וואיסמאנם, פרוי, א מייל קינדער.
וויסמאן מענדל, פרוי פעשע, דריי טיכטער — ביילע, אסתר, העניטשע.
וויסמאן הינדעלע.
וויסמאן שמואל, פרוי, זעלדע, זון — משה נפתלי,
וויסמאן הערש, פרוי פיילעלע, קינדער.

יזכור

ז

זילבערמינץ שלמה, פרוי.

עמיש זילבערמינצם מאכטער, מאן, קינדער.

זיסמאן חיים, פרוי, א טייל קינדער.

זיסמאן משה, פרוי.

זילבערצוויג שיינדל, מאן, קינד.

זילבער דבורה. 1 טאכטער.

זילבערבערג הערש, פרוי פייגעלע, 2 קינדער.

זאקמאן דוד, פרוי, 2 זון מיט פרויען און קינדער.

זילבערמאן משה, כאטער. שוועסטער, מימע.

משה זילבערמאנם 3 קינדער: חנה, יעקב מרדכי, נפתלי.

טובה זילבערמאן, קינדער.

זילבערמאן אסתר.

זיטלמאן מאלע, קינדער.

זאלצמאן חיים, פרוי, קינדער.

חיים זאלצמאן, פריזיר.

זילבערליכט חיים, פרוי, האדעם.

ח

חינקלע, זון, שניר, קינדער.

יצ'חקל חפרו, פרוי, קינדער.

חיה מעוואלע שוחט'ם אייניקל, מאן, קינדער.

ט

טייער אליעזר, פרוי.

אסתר, לאזערם טאכטער, קינדער.

יזכור

עמל, לאזערס מאכטער.
טוך מענדל, פרוי, קינדער.
טוכם פרוי שוועסטער, מאן.
טייער הרשקע, פרוי לאה רויזע, 3 קינדער.
טריבער זעליק, פרוי, א טייל קינדער.
טייער יהושע, פרוי, קינדער.
טייער יאנקל, פרוי, קינדער.
טענענהאלץ נתן, פרוי, קינדער.
טוזערסקי, פרוי גולדה, קינדער.
משה'לע טיערס פרוי, קינד.
יאנקל (יעקב) מערעשטאלער, פרוי, קינדער.
טינטענפיש מענדל אביש, פרוי, קינדער.
טינטענפיש שמואל, פרוי קינדער.
טינטענפיש, שרה קונעם איידעם פרוי, קינדער.
פאנץ טייער, שוועסטער.
טייער יאסל, פרוי רבקה'לע, קינדער.
טויטמאן משה, פרוי, א טייל קינדער.
טייכער האסקל, (יחזקאל) פרוי פושטע, 3 קינדער.
טויטמאן חייה.
טענענהאלץ דוד, פרוי, קינדער.
טיטלבוים רחל, קינדער.
טיטלבוים רבקה, קינדער.
טיטלבוים שיינדל.
טיטלבוים יעקב.

יזכור

טייטלבוים אסתר, מאן, אלטשילער משה.
טינטענפיש פייוול, פרוי, קינדער.
טייער דוד, פרוי, קינדער.
טודים, קראסעם איידעם, פרוי, קינדער.
טעוול איציקלם פרוי, קינדער.
טינטענפיש משה, פרוי, קינדער.
וואלף פוקסמאנם שוויר, אין משפחה.
יודאשקע פעלטשער, שוועסטער.
יוסיף מלינים 2 טעכטער, זייערע מענער, קינדער.
יעקב לייבם פרוי, די שוועסטער פון שמעון בין.
יאניווער חלל פרוי, רויזעלע א טייל קינדער.
יצחק, לייבל חאדאקם פרוי, קינדער, שוועסטער.
יאסל שמעון מרדכי, פרוי ניכה, קינדער.

ל

לאנג מאדרעם, פרוי חוה, קינדער.
לאקם שלום, פרוי, 1 זון.
לאקם משה, פרוי, 1 זון.
לעווין שפרה, 1 זון.
חאסקל לעמום 3 טעכטער: דבורה, מאן קינדער, זלאטע מאן קינדער, גיטל, מאן, א טייל קינדער.
לאנג, טאדרעם איידעם, פרוי, קינד.
לוסטרין יעקב, פרוי.
לייפער פעסל, זון יצחק, הערש.
לאקם יצחק, פרוי חיילע, קינדער.

יזכור

לייכטער היינאך, פרוי ברכה'לע, קינדער.
לייכטער יאנקל, פרוי, קינדער.
יאנקל לייכטערס יונגערערער ברודער, פרוי.
יחיאל לייכטער.
ליבערבוים לייביש, פרוי רבקה'לע, א טייל קינדער.
לאנגע סייגע, זון.
לומער הערש.

מ

משה'לע, לייביש מלמדס. זון, פרוי, 1 קינד.
הערש לייב מלמר, פרוי בלימה, קינדער.
משה אברהמ'עלע, פרוי, קינדער.
מערצער הערש, פרוי, קינדער.
מערצער שמחה, פרוי, 1 טאכטער.
מערמולשטיין יעקב, פרוי מירל, 4 טעכטער.
משה מעקלער, פרוי.
יידל מיראנער, פרוי, קינדער.
משפחה מיימאן.
משה אייזנקרעמער, פרוי, א טייל קינדער.
יאנקל מאיצינער — זיין משפחה.
משה בערל שטאק, פרוי, קינדער.
מענדל באָרד, פרוי, קינדער.
זעליק מערצלס פרוי, א טייל קינדער.
מאדל משה, פרוי, 1 טאכטער.
מערצער נחום אין משפחה.

יזכור

מיימאן, אנטשלם שאָרם אויידעם, פרוי חינקע.
יהושע מיימאנם זון, פרוי, קינדער.
מאגראם, הערשעלע פרוי, קינדער.
הערשעלעם שניר דינע, מיט די קינדער.
משה מעחאלעם, אין משפחה.

ס

סטעמפל טעוול, פרוי, א טייל קינדער.
סילער שאול, פרוי, קינדער.
סופר נטע, פרוי, קינדער.

ע

ענטבערג אנדזשע, 2 קינדער: דוד, בערל.
ערליך, דער שמש, קינדער.
ערליך מענדל, פרוי טשארנע, 1 קינד.

פ

פוקסמאן שמואל, פרוי גולדה, 5 קינדער.
פוקסמאן וואָלף, פרוי, קינדער.
פרילינג משה, פרוי, קינדער.
פוקסמאן פינע, פרוי.
פרילינג נתן, פרוי באשע, קינדער.
פאנצערמאן חיים פאוול, פרוי רייזל, קינדער.
פלאם שיינדל, זון.
פלאטש הערש, פרוי שרה דינה, קינדער.
פלאָמענבוים בעריש.
פורער דוד, פרוי, א טייל קינדער.

יזכור

סייערמאן 3 זון.

פלאטש, יחושע שניידערס איידעם, פרוי, קינדער.

מאמל, פיני בעקערס זון, פרוי, קינדער.

פוקס מאמל, פרוי, קינדער.

מתית פייגנבוים, פרוי, קינדער.

פאנצערמאן חיה, 1 קינד.

העדש פאנצערמאנס, פרוי.

פינק נטע, פרוי העמטשע, 4 קינדער.

פישעלע מעכטשים, פרוי, קינדער.

פערל יעקב וואלפס, 3 קינדער.

פוקס טעווול, פרוי ראצע, א טייל קינדער.

פעלץ משה, פרוי מירל, קינדער.

פעסט קסיל, פרוי, קינדער.

פרוכלענדער טודרים, פרוי, א טייל קינדער.

באשע פון פלאמענבוים, מאן, יסד וואלף, קינדער: קאסל בריינדעלע.

ברוך פאבריקאנטס זון.

פלאטש יחיאל, קינדער.

פראסט מאיר, פרוי, 1 קינד.

פראסט וואלף, פרוי, קינדער.

פארצעלאן שלום, פרוי — א טייל קינדער.

פישבוידעמן חיה ויטע, א טייל קינדער.

פאנצערמאן יהושע, פרוי חנה'לע, זון.

פלאטש. יפאלם פרוי, 1 מאכטער.

משה פראמפאלער, פרוי, עטקע א טייל קינדער.
פרייטאן שמעון, פרוי.
פעך אברהם, פרוי, קינדער.
פיי אשר, פרוי.
פיי יצחק, פרוי האני, 2 טעכטער.
פיי, הארמאנם איידעם, פרוי, גולדה, 1 קינד.
פערשטענדיק פינטשע, פרוי, א טייל קינדער.
פריידע סימע, א טייל קינדער.
יהושע פיגל, פרוי גולדה, קינדער.
פלאטש פנחס, פרוי ליבע, קינדער.
פישביידגן קלמן, פרוי, קינדער.
פערשטענדיק מענדל, פרוי, קינדער.
ברוך כערשטענדיק, פרוי, קינדער.
דר' פרוי פאטאקער.
העריש פלאטשם יינגערער ברודער, פרוי, קינדער.
פעך שמואל, פרוי, קינדער.
פעך יאסל, פרוי — א טייל קינדער.
פעך בער, פרוי, קינדער.
פעך לייב, פרוי, קינדער.

צ

צילערמאן מרדכי, פרוי, קינדער.
צילערמאן נפתלי, זיין זון, פרוי, קינדער.
צילערמאן נטע, פרוי, קינדער.
צלוויעם זון דוד, פרוי, קינדער.

צלאָוויץ שמואל שמשם פרוי, א טייל קינדער.
צוקער בונע, פרוי, א טייל קינדער.
צוקער רבאָל, פרוי, קינדער.
צימרינג פיני, פרוי, קינדער.
צימרינג אפרים, פרוי, קינדער.
צימרינג האסקל, פרוי שרה, קינדער.
לוי שמרן, פרוי, קינדער, אייניקלעך.
צימרינג יהושע.
צוקער רייזעלע, קינדער.
צימרינג שרה בלימע, א טייל קינדער.
צילערמאן אלימלך, פרוי, קינדער.
צילערמאן מרדכי, פרוי, קינדער.

ק

קאנדל לאָזער, פרוי, קינדער.
קאנדל איטער.
קאנדל שאול, פרוי קינדער.
קעסלאָוויטש, משפחה.
קעסלאָוויטשם טאכטער, מאן קינדער.
קליינער יאנטשע, פרוי.
קאנדל שעפסל.
איצקל מיין פרוינד.
מתית קלאָצם זון, פרוי, קינדער.
קיגל לייזער, פרוי, קינדער.
עלטערער מרודער קיגל, פרוי, קינדער.

יזכור

בעריש קוגל, פרוי קינדער.
איטשע קאנדלס 2 זון: טוביה, פישל.
קאמינער מאטל, פרוי, קינדער.
קאמינער יאנקל, פרוי, קינדער.
קאמינער אהרן.
קאמינער לייזער.
קאמינער בעריש, פרוי קינדער.
קאסנערס קינדער, פרויען, קינדער.
יהושע אלי קאנטאָרס פרוי, 2 קינדער.
קלאַץ פאלים אייזעם, פרוי לאה, קינדער.
קראסים אייזעם טורעם, פרוי קינדער.
קאנטאָר רחל.
קנאַבן וואַלף, פרוי האַדעס, טאָכטער מאלע.
רחל'ען, בנימין.
אסתר פון קנאכנס, מאן שלמה, 2 קינדער.
קראַנענבערג נטע, פרוי רוכטשע, א טייל קינדער.
קאנטאָר לייבל, פרוי קינדער.
קאנדל פעשל, מאן, קינד.
קאנדל שאול, פרוי, קינדער.
קאנטאָר דוד, פרוי רייזל, 2 זון.
שלמה קאנדל, פרוי, קינדער.
קאליקשטיין יוכבד, 3 טעכטער.
מתית קלאַצם אייזעם, פרוי, קינדער.
קיטלגיסער דבורה, קינדער.

יאנקל אנט, פרוי, א טייל קינדער.
קאשע מאכער לויבש, פרוי, קינדער.
קלאָץ לויבש, פרוי, קינדער, אייניקלעך.
מתית קלאָץ, פרוי, קינדער.
קאָרן משה, פרוי, קינדער.
קאָרן באשי, פרוי קינדער.
קאנטאר אריה, פרוי, קינדער.
לייב קאלוקשטניים פרוי, שרה'לע, 2 טעכטער.
פייגע קאלוקשטיין, מאן.
קעלמאנאָוויטש פישל, פרוי פרוידעלע, א טייל קינדער.
קארנבליט מלכה, זון: משה קארנבליט.
פרוי קופערמאן, א טייל קינדער.
קאנדל יחזקאל, פרוי, פרוי שוועסטערס מאכטער, מאן, קינדער.
קליינער קסיל, פרוי, קינדער.
קאָרן שמואל, פרוי בומע, 3 קינדער.
אויזער קצב'ס פרוי, א טייל קינדער.
קליימינץ שרה, מאכטער הענע.
קליימינץ מרדכי אריה, פרוי מלכה, 1 קינד.
קליימינץ משה, פרוי ייטע, זון: נטע יאָסל.
קליימינץ לויבש, פרוי.
קליימינץ יאנקל, פרוי חוה.

ר

ראָפער שלום, פרוי,
ראפאפאָרט יוסף.

יזכור

ראפאפּאָרט שמואל אלי, פּרוי, קינדער.
ריצער (חזן) אין משפּחה.
רימאשם פּרוי, קינדער.
רויזעל, פּון דער היים, וויסמאן.
רובינשטיין לויב, א טייל שוועסטער.
דר' רוזאָלק, פּרוי.
בנציון ראָזנבוימס פּרוי, 3 קינדער.
רובינשטיין שלמה. פּרוי שבעלע.
שמואל אלי ראפאפּאָרטס זון, פּרוי, קינדער.
יואל בעקער, פּרוי. א טייל קינדער.
יואלס שוועסטער, חיה פּערל, מאן, קינדער.
יצחק ראָזנבוימס פּרוי, א טייל קינדער.
ראָפּער יונה, פּרוי, קינדער.
יאָסעלע ראפאפּאָרטס מאָכטער, רבקה, מאן, קינדער.
רויט ישראל. פּרוי בוילע, קינדער: שמואל, קיווע, שלמה.
רענער אויזיק, פּרוי, א טייל קינדער.
ישראל יצחק רענער, פּרוי, קינדער.
רענער מרדכי, פּרוי שאָשע, 1 קינד.
רענערס שוועסטער, קינדער.

ש

שטאַרקער שלמה, פּרוי. קינדער.
שניצער, מרדכי שטולמאנס אויבעם, פּרוי, קינדער.
שיער איטשע מאיר, פּרוי, קינדער.
הוינאך שיער, פּרוי, קינדער, זון, פּרוי, קינדער.

שיער אביגדור, פרוי פייגעלע, קינדער.
שאץ לייזער, פרוי, קינדער.
שניידער יהושע, פרוי, קינדער.
שרה בלימע שטרויכנדרייער, שניר פרויד, קינדער
משה שאץ, דער הייזערקער, מוטער, קינדער.
שניער אהרן, פרוי חנה, קינדער.
שולדינער משה אברהם, פרוי, קינדער.
אבי לייב שלעכטערמאן, פרוי, א טייל קינדער.
שלעכטערמאן אפרים, פרוי, קינדער.
אבי לייבם מאכטער, מאן. קינדער.
שמעון מרדכי קצב, פרוי, קינדער.
קווטע ארביספעלדם שוואגער, פרוי, קינדער.
שניי שימעלע שנור מלמד, פרוי, קינדער.
שלמה, שנורם אייזעם, פרוי צירל, 2 קינדער.
מיצנער זישע, פרוי, קינדער.
שפער יוסף פיני, פרוי, לאה, א טייל קינדער.
שטרוזער משה, פרוי, קינד.
שמירער פוז זאמד, פרוי, קינדער,
אלטער שפירערם מאכטער שפרינצע, מאן, קינדער.
שפער נטע, פרוי.
שטערן לוי, פרוי, קינדער.
שטערן לייב, פרוי, קינדער.
שאץ שרה, 1 קינד.
שאץ מענדער, פרוי, קינדער.

זכור

יחושע שאין פרוי, א טייל קינדער.

אנטשל שאַרם אייזעם, האַרוויץ, פרוי, ניסל 1 קינד.

שאַר אנטשל, פרוי שרה, א טייל קינדער.

שניי יאָסל, פרוי.

שוחט וועלוויש, פרוי, קינדער.

שרה לאזער שוחמס מאַכטער, מאן, קינדער.

מאַטל, לאזער שוחמס זון, פרוי.

שניידערבערג ליבל, פרוי, קינדער.

שלמה ישראל שמאל, פרוי הודעס, א טייל קינדער.

שטריקנדריעך חיים, פרוי, קינדער.

שניצער שלמה, פרוי, קינדער.

שמארקער פיני, פרוי. קינדער.

שניצער שלמה, פרוי, קינדער.

שאין מענדל, פרוי מרים, מאַכטער ייטע, איר מאן אין קינד

שמעון בוילע פרוימס פרוי.

יחושע שניידער, פרוי, קינדער.

דיר שלאַפראַק, פרוי טשיפע, קינדער.

שיינדל, דבורה אבישעס, מאן, קינד.

שאול מארוויער, פרוי.

שניצר, שמש, פרוי, קינדער.

שיינוואלד הערש, פרוי, קינדער.

שוייערטשאפט בלימעלע.

שוייערטשאפט נמע, פרוי, קינדער

יחושע שפירער, פרוי. קינדער.

שרה גאנץ, איר זון הערש. פרוי, קינד.

זכור

שארף ישראל, פרוי.

שארף אברהם, פרוי, א טייל קינדער.

שארף משה, שעפסלס אויידעם, פרוי, קינדער.

יסף שטרף, פרוי, א טייל קינדער.

שולדינער נחמיה, פרוי, זיסעלע, א טייל קינדער.

שמאטפעלד גרשון, פרוי האנטשע, קינדער.

קאנדל אברהם.

קאליקשטיין ליפקע, פרוי. מירל, קינדער.

קליינער שלום, פרוי, א טייל קינדער.

קלאף יאסעלע, פרוי, קינדער.

זילבערליכט נתן, פרוי גיטעלע, קינדער: חנה, יאנקל, פרוי, קינד שמעון, פרוי, קינד מינדל.

פרוי פון הרב מאטעלע רביצן ע"ה, 1 קינד.

טייער שלמה, פרוי, קינדער.

חיים מאנים פרוי, אודל, קינדער: ברכה, שאשע מיטן מאן, קינדער

ליבעלע, טאכטער פון אפתרל טייטלבוים.

טענצער שרה, מאן, 5 קינדער.

טאכטער פון מאיר שאיעוויטש.

לייטער דניאל, פרוי, א טייל קינדער.

מערזלם פרוי, א טייל קינדער.

באגינע ליפל, פרוי, א טייל קינדער, אויידעם, פרוי, קינדער.

שוראעם טאכטער חויה ליבע, מאן, קינדער.

שטרום איטשע, א טייל קינדער.

יזכור

יאָסל שניי, פרוי

שלום הערשעלעס, 2 איידימעס, פרויען, קינדער.

שפילזינגער איציק מאָנישׂ, פרוי, א טייל קינדער.

טאָכטער פון גרשון שטיינקאָלער נעשע, מאן, קינדער.

שלמה ווינבערגס פרוי, פרוידעלע, קינדער: גולדה, מאן.

קינדער: משה, פינו, געניגדל.

רפאל ראָפעס זון, פרוי, קינדער.

בערגערפריינד בנומן, א טייל פון דער משפחה.

לעמער אשר, פרוי, קינדער.

אשר לעמערס פרוי עלטערן, קינדער.

איטשע מעכאליס, פרוי, א טייל קינדער.

וועלוול מיצנער, פרוי.

וועלוול מיצנערס בריידער.

זאנוול מיצנער, מוטער, א טייל קינדער.

שלמה שניצער, פרוי, א טייל קינדער.

זוסמאן פרימטשע.

ווינבערג פרוידעלע, 3 קינדער.

שימעלע פיינער, פרוי, קינדער.

חייהלע קליינער, איין מיידל.

יאנקל מלמד, פרוי, קינדער.

דבורה דאָרנבוסט, טאָכטער, זוויצחק, פרוי, קינדער.

מענדל טוך, פרוי, קינדער.

פייגנבוים פרוי.

שאָשע שלעכטערמאן, קינד.

232	[illegible]
175	[illegible]
213	[illegible]
95	[illegible]
32	[illegible]
124	[illegible]
35	[illegible]
27	[illegible]
232	[illegible]
231	[illegible]
239	[illegible]
233	[illegible]
229	[illegible]
228	[illegible]
226	[illegible]
226	[illegible]
221	[illegible]
86	[illegible]
58	[illegible]
53	[illegible]
106	[illegible]
119	[illegible]
134	[illegible]
183	[illegible]
154	[illegible]
154	[illegible]
174	[illegible]
[illegible]	[illegible]

[illegible]